GSO S1 01

সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়

প্ৰথম ষাণ্মাসিক

সমাজতত্ত্ব

পাঠ্যবিষয় ঃ ১

খণ্ড ঃ ২

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ

অধ্যাপক জ্যোতি প্রসাদ শইকীয়া, ডিব্রুগড় বিশ্ববিদ্যালয়
ড° নির্মালী গোস্বামী, তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষীঃ ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
৮	গার্গী গায়ন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	গিতাঞ্জলি মেধি
৯, ১২,১৩	ড° শ্বাবিনা য়াচমিন শইকীয়া, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	নিলীমা হাজাৰী (অধ্যায় ৯)
১০,১১	অন্যনা গগৈ, ডিব্রুগড় বিশ্ববিদ্যালয়	দ্বিপাঞ্জলী গোস্বামী
১৪	ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	ৰাজীৱ ডেকা
		ডঃ নিভাৰাণী ফুকন (অধ্যায় ১২)
		ৰেহ্না শইকীয়া আৰু মেঘনা চৌধুৰী (অধ্যায় ১৩)
		প্রভাত বৰদলৈ (অধ্যায় ১৪)

সম্পাদনাঃ

মূল ইংৰাজী সম্পাদনা ঃ ড° নির্মালী গোস্বামী, তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়
ড° সুমেশ এচ. এচ., তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়

অসমীয়া ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° স্বপ্না স্মৃতি মহন্ত, কে.চি. দাস কমার্চ কলেজ, গুৱাহাটী
ড° নিভাৰাণী ফুকন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

মুদ্রণ ঃ জুন, ২০১৭

© Krishna Kanta Handiqui State Open University

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা **নতুন দিল্লীৰ দূৰ শিক্ষা পৰিষদৰ** ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাওঁ, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী- ৭৮১০১৭
উপমুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬;
Web : www.kkhsou.in

খণ্ড পৰিচয় ঃ

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক শ্ৰেণীৰ সমাজতত্ত্ব বিষয়ৰ প্ৰথম ষান্মাসিকৰ 'সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়' শীৰ্ষক কাকতখনৰ এইটো হ'ল দ্বিতীয় খণ্ড।

এই **খণ্ডৰ** প্ৰথম অধ্যায়টো হৈছে অধ্যায় ৮। **অধ্যায় ৮**ত সামাজিক গাঁথনি, সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক সংগঠনবোৰৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামাজিক সংগঠনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰ, প্ৰক্ৰিয়া, গুৰুত্ব আৰু মাধ্যম সমূহৰ ব্যাখ্যা হ'ল **অধ্যায় ৯**ৰ কেন্দ্ৰীয় বিষয়। **অধ্যায় ১০**ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সামাজিক স্তৰীকৰণ ধাৰণাটোৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰ্য্য-কাৰিতাসমূহ। **অধ্যায় ১১**ত জাতি, সম্প্ৰদায় শ্ৰেণী, সামন্ত প্ৰথা আৰু লিংগৰ দৰে স্তৰীকৰণৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক আধাৰৰ বিভিন্ন দিশসমূহ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। **অধ্যায় ১২**ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, প্ৰক্ৰিয়া আৰু প্ৰকৃতি। ইয়াত বিৱৰ্তন, প্ৰগতি আৰু বিকাশৰ দৰে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰূপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। **অধ্যায় ১৩**ত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ অৰ্থ, প্ৰতিমান, প্ৰমূল্য, প্ৰতিবন্ধকতাৰ দৰে বিভিন্ন সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ উপায়সমূহ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। **অধ্যায় ১৪**ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সামাজিক গতিশীলতাৰ অৰ্থ, ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আৰু ইয়াক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ।

অধ্যায়বোৰ পঢ়ি গৈ থাকোতে আপোনালোকে কিছুমান পাৰ্শ্বীয় বাকচ দেখিব। তাত সহজে বুজি নোপোৱা অথবা আগতে নপঢ়া কিছুমান শব্দ অথবা সংজ্ঞাৰ ব্যাখ্যা পঢ়িবলৈ পাব। আপোনালোকৰ নিজৰ চিন্তাবোৰ কাৰ্যক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিব পৰাকৈ অধ্যায়বোৰত কিছুমান অনুশীলনী 'অৰ্ন্তভুক্ত কৰা' হৈছে। পাঠ্য বিষয়বোৰৰ লগতে 'জানি থোৱা ভাল' শিতানত কিছুমান অতিৰিক্ত কিন্তু প্ৰাসংগিক তথ্য/ধাৰণা অৰ্ন্তভূক্ত কৰা হৈছে। প্ৰতিটো শিতানৰ সামৰণিত 'অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ' হিচাপে কিছুমান প্ৰশ্ন দেখিব। আপোনালোকে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতি নিজে পৰীক্ষা কৰি চাব পৰাকৈ এই প্ৰশ্নবোৰ দিয়া হৈছে। শিতানটো পঢ়া শেষ হোৱাৰ লগে লগে প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ কৰি গ'লে আপোনালোক অধিক উপকৃত হ'ব। আপোনাৰ উত্তৰবোৰ পাছত অধ্যায়ৰ একেবাৰে শেষৰফালে থকা 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান' শিতানত মিলাই চাব পাৰিব। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান 'আৰ্হি প্ৰশ্ন' তুলি দিয়া হৈছে। প্ৰতিটো অধ্যায়ৰ সৈতে জড়িত প্ৰসংগপুথিবোৰৰ নাম তৃতীয় খণ্ডৰ সামৰণিত দিয়া হৈছে।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ৮ঃ **সামাজিক গাঁথনি, সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক সংগঠন** **১০১-১১৩**
সামাজিক গাঁথনিৰ ধাৰণা, অর্থ আৰু উপাদানসমুহ, সামাজিক ব্যৱস্থাৰ উৎপত্তি, অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য আৰু প্রকাৰ।

অধ্যায় ৯ঃ **সামাজিকীকৰণ** **১১৪-১২৫**
সামাজিকীকৰণৰ অর্থ, প্রকাৰ, প্রক্রিয়া, গুৰুত্ব আৰু মাধ্যম সমূহ।

অধ্যায় ১০ঃ **সামাজিক স্তৰীকৰণঃ ধাৰণামূলক আলোচনা** **১২৬-১৩৭**
সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অর্থ, বৈসিষ্ট্য সমূহ, আৰু কার্য্য-কাৰিতাসমূহ, সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক অসমতা।

অধ্যায় ১১ঃ **সামাজিক স্তৰীকৰণৰ আধাৰ** **১৩৮-১৫৬**
গোষ্ঠী আৰু গোষ্ঠীবাদৰ অর্থ, ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু গোষ্ঠীবাদৰ অর্থ, ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু গোষ্ঠীবাদ, বর্ণ আৰু জাতি, প্রথা আৰু জাতিৰ ধর্মনিৰপেক্ষ মাত্রা, শ্রেণীৰ তত্ত্ব, সামন্ত প্রথা, পদানুক্রম, সামন্ত প্রথাৰ সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যা, লিংগৰ অর্থ, নাৰীবাদ, লিংগ আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ, লিংগবাদ আৰু কর্ম।

অধ্যায় ১২ঃ **সামাজিক পৰিৱর্তন** **১৫৭-১৭২**
সামাজিক পৰিৱর্তনৰ অর্থ, বৈশিষ্টসমূহ, সামাজিক পৰিৱর্তনৰ প্রক্রিয়া, স্বৰূপ আৰু প্রকাৰসমূহ আৰু সামাজিক পৰিৱর্তনৰ আকাৰ।

অধ্যায় ১৩ঃ **সামাজিক নিয়ন্ত্রণ** **১৭৩-১৮২**
সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ অর্থ, প্রতিমানৰ অর্থ, প্রমূল্যৰ অর্থ, অনুশাসনৰ অর্থ, নিয়ন্ত্রণৰ আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাসমূহ।

অধ্যায় ১৪ঃ **সামাজিক গতিশীলতা** **১৮৩-১৯৭**
সামাজিক গতিশীলতাৰ অর্থ আৰু প্রকাৰ, মূক্ত আৰু বন্ধ গতিশীলতাৰ অর্থ আৰু প্রভেদ।

অধ্যায় ৮ ঃ সামাজিক গাঁথনি, সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক সংগঠন

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ সামাজিক গাঁথনিৰ ধাৰণা

- ৮.৩.১ সামাজিক গাঁথনিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
- ৮.৩.২ সামাজিক গাঁথনিৰ উপাদানসমূহ

৮.৪ সামাজিক ব্যৱস্থা অর্থ আৰু সংজ্ঞা

- ৮.৪.১ টালকট পাৰছনৰ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ বিশ্লেষণ
- ৮.৪.২ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য

৮.৫ সামাজিক সংগঠন

- ৮.৫.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
- ৮.৫.২ সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য
- ৮.৫.৩ সামাজিক সংগঠনৰ প্রকাৰ
- ৮.৫.৪ আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য
- ৮.৫.৫ অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

৮.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৮.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সামাজিক গাঁথনিৰ আৰু ইয়াৰ উপাদন সমূহ বুজিব পাৰিব
- সামাজিক ব্যৱস্থাৰ আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ বুজিব পাৰিব
- সামাজিক সংগঠন, ইয়াৰ বৈশিষ্টা আৰু প্রকাৰ সমূহৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায়ত আমি ভূমিকা আৰু প্রস্থিতিৰ ধাৰণা সম্পর্কে বুজিবলৈ যত্ন কৰিছিলো। সেইবোৰে ব্যক্তিক এটা সামাজিক গাঁথনি, এটা সামাজিক ব্যৱস্থা অথবা এটা সামাজিক সংগঠনৰ অংশ বুলি মানি ল'বলৈ বাধ্য কৰায়। এই অধ্যায়ত আমি সামাজিক গাঁথনি, সামাজিক ব্যৱস্থা

আৰু সামাজিক সংগঠনৰ ধাৰণা বুজিবলৈ যত্ন কৰিম। বহল অর্থত এই ধাৰণাসমূহ ইটো-সিটোৰ লগত জড়িত হৈ আছে।

সাধাৰণতে সামাজিক গাঁথনিৰ অর্থ হৈছে আকাৰ অথবা আর্হি। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া তাজমহলৰ সংৰচনাৰ বিষয়ে কোৱা হয় তেতিয়া ইয়াৰ আর্হি, আকৃতি, মহলটোৰ বিভিন্ন অংশ ইত্যাদিৰ কথাকে বুজা যায়। তেনেদৰে প্রত্যেক সমাজৰে একোটা সুসংগঠিত ৰূপ থাকে যাক সামাজিক গাঁথনি বুলি কোৱা হয়। সামাজিক গাঁথনিটো সমাজবিজ্ঞানৰ এক প্রয়োজনীয় বিষয়। বিভিন্ন সমাজবিজ্ঞানীয়ে সামাজিক গাঁথনি সম্পর্কে বিভিন্ন মতামত আগবঢ়াইছে। সমাজবিজ্ঞানী ইমাইল ডাখেইম আৰু লেভিচ ষ্ট্রচ্চৰ মতে সমাজবিজ্ঞানীসকলে সমাজৰ গাঁথনি সম্পর্কে ভালদৰে অধ্যয়ন কৰাটো উচিত। সেয়েহে তেওঁলোকক সংৰচনাবাদী (Structuralists) সমাজতাত্ত্বিক বুলিও কোৱা হয়। তেওঁলোকে সমাজখনক এক জৈৱিক অৱয়ব হিচাপে তুলনা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, মানুহৰ শৰীৰত যেনেদৰে মস্তিষ্ক, হৃৎপিণ্ড হাত-ভৰি ইত্যাদি অংগ প্রত্যংগ থাকে তেনেদৰে এখন সমাজত অর্থনীতি, ৰাজনীতি, পৰিয়াল, ধর্ম ইত্যাদি বিভিন্ন অংশ থাকে। প্রত্যেকেই ঐক্যবদ্ধভাবে সমাজৰ সর্বাঙ্গীন উন্নতিৰ বাবে কাম কৰি যায়।

৮.৩ সামাজিক গাঁথনিৰ ধাৰণা

সহজ ভাষাত সামাজিক গাঁথনি হৈছে সামাজিক বাস্তৱতা। ই প্রতিদিনেই আমাক প্রভাবান্বিত কৰি আহিছে। আটাইতকৈ প্রয়োজনীয় কথাটো হ'ল আমি এই বাস্তৱতাৰে এক এৰাব নোৱাৰা অংগ। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনটো কিছুমান সৰল আৰু স্পষ্ট নীতি-নিয়মেৰে বন্ধা। যেনে- যান-বাহনৰ নীতি-নিয়ম, বস্তু কিনা-বেচাৰ নীতি-নিয়ম ইত্যাদি। এইবোৰ স্পষ্ট নিয়ম। আকৌ কিছুমান সৰল নীতিও আছে। যেনে- বিভিন্ন কাৰণত পৰিধান কৰা পোছাক-পৰিচ্ছদ ইত্যাদি। এই সকলোবোৰ নীতি-নিয়মে আমাৰ সামাজিক গাঁথনিৰ প্রয়োজনীয় দিশ। আন অর্থত ক'বলৈ গ'লে সামাজিক গাঁথনি হ'ল এনে কিছুমান ব্যৱস্থা যিবোৰে মানুহৰ ব্যৱহাৰক নিয়ন্ত্রণ অথবা দিক্ নির্দেশনা প্রদান কৰে।

ব্যক্তিয়ে নিজ ইচ্ছা নাথাকিলেও সামাজিক গাঁথনিৰ নীতি-নিয়মসমূহ মানি চলিবলৈ সংৰচনাত্মক চিন্তাবিদসকলৰ মতে ব্যক্তিতকৈ সামাজিক গাঁথনি বেছি শক্তিশালী আৰু ই ব্যক্তিৰ ওপৰত ই বাধ্যবাধকতা আৰোপ কৰে।

৮.৩.১ সামাজিক গাঁথনিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

টালক'ট পার্চনৰ মতে, 'আন্তঃসম্পর্ক থকা অনুষ্ঠান-প্রতিষ্ঠান, এজেন্সী, সামাজিক বিন্যাসৰ লগতে এটা দলত প্রতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে লোৱা প্রস্থিতি আৰু ভূমিকাবোৰৰ এক বিশেষ ব্যৱস্থাৰ কথা বুজাবলৈ সামাজিক গাঁথনি অভিধাটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়।'

ক্লা'ড লেভি ষ্ট্ৰাছ (১৯০৮-২০০৯)ৰ মতে, 'সামাজিক গাঁথনি হ'ল এনে এক সামাজিক অৱস্থা যিটোৱে সমাজৰ যাদৃচ্ছিকতা আঁতৰ কৰে; ইয়াৰ উপাদানবোৰ কিছুমান স্পষ্ট শিতান আৰু বিন্যাসৰ অধীনত সুসংগঠিত আৰু সুব্যৱস্থিতভাৱে সজাই লোৱা হয়।'

উদাহৰণস্বৰূপে চৰকাৰ হৈছে এখন বিশেষ সমাজৰ এক প্ৰয়োজনীয় দিশ। ই তেতিয়াহে ফলপ্ৰসূভাৱে কাম কৰিব যেতিয়া ইয়াক নিৰ্দিষ্ট আৰ্হিত শৃংখলাবদ্ধ কৰা যাব। যদি চৰকাৰ এখনে কোনো উপযুক্ত সংগঠন আৰু কাৰ্য-ক্ৰমণিকা অবিহনে যাদৃচ্ছিকভাৱে কাম কৰি যায় তেন্তে সামাজিক গাঁথনিত বহুতো খেলিমেলি তথা সমস্যাৰ সৃষ্টি হ'ব।

এণ্টনি গিদেনে সামাজিক গাঁথনি সম্পৰ্কে এক ভিন্ন মত আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে সামাজিক গাঁথনি বলপূৰ্বকভাৱে জাপি দিয়া অৱস্থা হৈ থকা নাই, ইয়াৰ ৰূপ সামৰ্থ প্ৰদানকাৰী হৈ পৰিছে। তেওঁ সামাজিক গাঁথনিক এটা ভাষাৰ লগত তুলনা কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, অসমীয়া ভাষাটোৰ এটা নিৰ্দিষ্ট লিখিত গাঁথনি আছে। কিন্তু যেতিয়া কথা ক'বলগীয়া হয় তেতিয়া অঞ্চলভেদে কোৱাৰ ধৰণ-ভিন ভিন হয়। ঠিক তেনেদৰে প্ৰত্যেক সামাজিক গাঁথনিৰে এক নিৰ্দিষ্ট আৰ্হি থাকে কিন্তু বহু সময়ত ব্যক্তিয়ে নিজৰ ভূমিকা পালনৰ ক্ষেত্ৰত কিছু নমনীয়তা উপভোগ কৰে। এই বিচ্যুতিবোৰে সময়ত গৈ পৰিবৰ্তনৰ সূচনা কৰে যিটো অনিবাৰ্য। এণ্টনি হিদেনে ইয়াকো কৈছিল যে, 'গাঁথনি অভিধাটোৰ দ্বাৰা মই সংৰচনাত্মকবাদত পৰম্পৰাগতভাবে ব্যৱহৃত সংগঠন গঢ় দিয়া অথবা সমূহীয়া ভাৱনা উৎপন্নকাৰী আন্তঃক্ৰিয়াৰ সম্পৰ্কবোৰৰ বৰ্ণনামূলক বিশ্লেষণৰ কথা বুজোৱা নাই; সৃষ্টিকৰী নীতি-নিয়ম আৰু সম্পদবোৰৰ ব্যৱস্থাৰ কথাহে ক'ব খুজিছো।'

৮.৩.২ সামাজিক গাঁথনিৰ উপাদানসমূহ

সামাজিক গাঁথনিৰ সৃষ্টি কৰা উপাদানসমূহক তলত দিয়া ধৰণে শ্ৰেণী বিভক্ত কৰা হৈছে—

- আদৰ্শস্বৰূপ পদ্ধতি ঃ আদৰ্শস্বৰূপ পদ্ধতিয়ে আদৰ্শ আৰু মূল্যবোধৰ সৈতে জড়িত সমাজৰ ধাৰণা এটি আগবঢ়ায়। প্ৰতিটো অনুষ্ঠান আৰু সংস্থাই কিছুমান স্বীকৃত নীতিৰ আধাৰত কাম কৰে। সমাজৰ বিভিন্ন অংগৰ পাৰস্পৰিক সমিল-মিল সামাজিক স্বীকৃত ৰীতিৰ সৈতে থকা বিৰোধহীনতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। প্ৰতিজন ব্যক্তিয়েই স্বেচ্ছামূলকভাৱে বা বাধ্যবাধকতাৰে সমাজৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠান তথা সংস্থাৰ অংশ হৈ পৰে। সেইবাবেই তেওঁলোকে সমাজৰ সেই নীতি অনুসৰি নিজৰ ভূমিকা পালন কৰিবলৈ বাধ্য হয়।

- স্থানসূচক পদ্ধতি ঃ এই পদ্ধতিয়ে ব্যক্তিৰ সামৰ্থ আৰু কেতিয়াবা জন্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন ভূমিকা নির্ধাৰণ কৰি দিয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে, কিছুমান সমাজত কম বয়সীয়াসকলক পৃথক নিয়ম আৰু সমাজৰ আদহীয়াসকলক পৃথক নিয়ম অর্পণ কৰা হয়। ভূমিকাৰ আধাৰত ব্যক্তিয়ে সমাজত বিভিন্ন প্রস্থিতি দখল কৰে।
- অনুমোদনমূলক পদ্ধতি ঃ স্বীকৃতি ৰীতিসমূহৰ ফলপ্রসূ প্রয়োগৰ বাবে প্রত্যেক সমাজত শাস্তি বিহা আৰু পুৰস্কাৰ প্রদানৰ ব্যৱস্থা আছে। যিসকলে সমাজৰ নীতিসমূহ অৱমাননা কৰে তেওঁলোকক শাস্তি বিহা হয়। সংৰচনাবাদীসকলৰ মতে এই ব্যৱস্থাই সমাজক স্থিৰতা প্রদান কৰে। যি কি নহওক অ-সংৰচনাবাদীসকলৰ মতে, অ-বাধ্যতা হ'ল সমাজৰ এক প্রয়োজনীয় দিশ, যাৰ অবিহনে সমাজৰ উন্নয়ন আৰু পৰিবর্তন সম্ভৱ নহয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সামাজিক গাঁথনি বুলিলে কি বুজে ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ তলৰ কোনটো সামাজিক গাঁথনিৰ এটা উপাদান —

(ক) প্রস্থিতি (খ) স্বীকৃত ৰীতি

(গ) সংগঠন (ঘ) ওপৰৰ আটাইকেইটা

.....

৮.৪ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

সামাজিক গাঁথনিৰ সৈতে জড়িত এটা ধাৰণা হ'ল সামাজিক ব্যৱস্থা বা পদ্ধতি। সামাজিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাটো বুজাৰ আগতে 'ব্যৱস্থা' কাক বোলে তাৰ ওপৰত কিছু আলোকপাত কৰো আহক। সাধাৰণতে ব্যৱস্থা বুলিলে আমি কিছুমান উপাদানৰ মাজত গাঁথনিকৃত বা আর্হিকৃত সম্পর্কক বুজো। এনে সম্পর্কবোৰক সম্পূর্ণতাৰ সৃষ্টি কৰে। আৰম্ভণিতে ব্যৱস্থা শব্দটো জৈৱিক অর্থত প্রয়োগ হৈছিল। যেনে— মানৱ দেহৰ পাচন প্রণালীটো অধ্যয়নৰ বাবে ব্যৱস্থা শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল তাৰ পিছত ইয়াক অজৈৱিক বিষয়সমূহ, যেনে— ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা, ঔদ্যোগিক ব্যৱস্থা ইত্যাদিৰ অধ্যয়নৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

'ব্যৱস্থা' কি বুজাৰ বাবে কেইটামান মূল কথা মনত ৰখা দৰকাৰ ঃ

- এটা ব্যৱস্থাই বিভিন্ন অংশৰ শৃংখলাবদ্ধ সজ্জাৰ কথা সূচায়। ইয়াৰ অংশসমূহ পাৰস্পৰিক সম্পর্কযুক্ত। প্রতিটো অংশৰে কিছুমান নির্দিষ্ট কার্য থাকে —
- একোটা ব্যৱস্থাৰ নিজস্ব সীমা থাকে। প্রতিটো ব্যৱস্থাই আন এটা ব্যৱস্থাৰ উপাদান অথবা উপব্যৱস্থা হ'ব পাৰে।

- ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাটো জৈৱিক আৰু অজৈৱিক দুয়ো ধৰণৰ বাস্তৱিকতা অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতে বিষয়তে প্ৰযোজ্য।

অক্সফ'ৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মতে, 'ব্যৱস্থা' অভিধাটোৱে 'এক নিয়মীয়া সম্পৰ্কৰ ভিতৰত বস্তুৰ গোট এটাই আৰু বিভিন্ন অংশই একেলগে কাম কৰি থকাটোক বুজায়। এই ধাৰণাটো টালকট পাৰছন্সে বিস্তৃতভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ মত অনুসৰি প্ৰতিটো সামাজিক ব্যৱস্থাত কৰ্তাৰ একাধিক্য থাকে; এই কৰ্তাসকলে পাৰিপাৰ্শ্বিক চৰ্তৰ দ্বাৰা সীমাৱদ্ধ পৰিৱেশত পৰস্পৰৰ সৈতে বিভিন্ন আন্তঃক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে।

৮.৪.১ টালকট পাৰছন্সৰ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ বিশ্লেষণ

যদি আমি সাৱধানে লক্ষ্য কৰো তেন্তে দেখিম যে প্ৰত্যেকটো একক কাৰ্যই একোটা অৰ্থ বহন কৰে। প্ৰত্যেকটো কাৰ্যই কোনো এক লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ বাবে কোনো এটা উদ্দেশ্যৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। এগৰাকী ব্যক্তিয়ে কেনেকৈ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব সেয়াও কোনো মূল্যবোধৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে যদি এজন ব্যক্তিয়ে বিশ্ববিদ্যালয় গৰকিব বিচাৰে (যিটো ব্যক্তিগৰাকীৰ লক্ষ্যস্থান) তেতিয়া উদ্দেশ্যৰ প্ৰশ্ন উত্থাপিত হ'ব। ব্যক্তিগৰাকীয়ে কিয় বিশ্ববিদ্যালয় গৰকিব বিচাৰে ? তাৰ কাৰণ বহুতো হ'ব পাৰে। যেনে - উচ্চ পদবীৰ চাকৰি ক্ষেত্ৰখনৰ বাবে নিজকে প্ৰস্তুত কৰিবলৈ তেওঁ উচ্চ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব বিচাৰিব পাৰে। আন কিছুমানৰ বাবে উচ্চ শিক্ষা সমাজত এটা উচ্চ স্থান লাভ কৰাৰ মাধ্যমো হ'ব পাৰে। উচ্চ শিক্ষা গ্ৰহণৰ পথ ব্যক্তিৰ মূল্যবোধৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'ব পাৰে (মূল্যবোধ হ'ল কোনটো ভাল নাই বা বেয়া সেই সম্পৰ্কে থকা ধাৰণা)। উদাহৰণস্বৰূপে, কোনোৱে ভাবিব পাৰে যে বিদেশত উচ্চ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰাটো উৎকৃষ্ট। আনহাতেদি কিছুমানে ভাবিব পাৰে যে নিজৰ দেশতে শিক্ষা গ্ৰহণ কৰাটো ভাল। মূল্যবোধৰ লগতে একোজন লোকৰ কাৰ্য নাইবা সিদ্ধান্তসমূহ পৰিস্থিতিগত অৱস্থাৰ দ্বাৰাও প্ৰভাৱিতত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে এজন লোকে কাম কৰি আছে আৰু তেওঁ উচ্চ শিক্ষাও গ্ৰহণ কৰিব বিচাৰে। কিন্তু সময়ৰ অভাৱৰ বাবে তেওঁ এখন নিয়মীয়া বিশ্ববিদ্যালয়ত নামভৰ্তি কৰিব নোৱাৰে আৰু সেইবাবেই তেওঁ এখন মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পোষকতা কৰিব। গতিকে, আমি দেখিবলৈ পালো কোনো ব্যক্তিয়ে যাদৃচ্ছিকভাৱে কাৰ্য সম্পাদন নকৰে। তাৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰতিটো কাৰ্যই একোটা অৰ্থ বহন কৰে। টালকট পাৰছন্সৰ মতে প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে (তেওঁ 'কৰ্তা' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে) কোনো উদ্দেশ্যৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়। ইয়াৰ লগতে ব্যক্তি কোনো মূল্যবোধৰ দ্বাৰাও প্ৰভাৱান্বিত হয়। এজন ব্যক্তিৰ উদ্দেশ্য আৰু মূল্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁ কাৰ্য কৰে। তেওঁ একক কাৰ্য শব্দটো ব্যক্তিগত কাৰ্যক বৰ্ণনা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছে।

কিন্তু সমাজত এনে বহুতো লোক আছে, যিসকলৰ লক্ষ্য অথবা উদ্দেশ্য ভিন্ন আৰু মতদ্বন্দ্ব থকা। সেয়ে লক্ষ্য প্ৰাপ্তি কৰিবলৈ এজন ব্যক্তিয়ে আন এজন ব্যক্তিৰ সৈতে মত বিনিময় আৰু সহযোগ কৰিব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে, অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা দুয়ো ইজনে আনজনৰ সৈতে মত বিনিময় কৰিব লাগিব। একে সময়তে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা দুয়ো সৰ্বোচ্চ লাভ আহৰণ কৰিব বিচাৰে। এনে অৱস্থাত কোনো নিয়ম-নীতি নোহোৱা হ'লে ইজনে আনজনক ঠগোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। সেইবাবে প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়েই যাতে ফলপ্ৰসূভাৱে নিজ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব পাৰে সেয়া সুনিশ্চিত কৰিবলৈ কিছুমান অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান, নীতি-নিয়ম আৰু স্বীকৃত ৰীতি গঢ় লৈ উঠিছিল। কালক্ৰমত বিভিন্ন উদ্দেশ্যেৰে প্ৰভাৱিত লোকসকলে মত বিনিময়ৰ বিভিন্ন আৰ্হিৰ বিকাশ ঘটাইছে। এই লাহে লাহে নিয়মত পৰিণত হৈ পৰিছে আৰু ব্যক্তিৰ মাজৰ মত বিনিময় ব্যৱস্থাকো আনুষ্ঠানিক ৰূপ প্ৰদান কৰা হৈছে। টালকট পাৰছন্সৰ মতে মত বিনিময়ৰ এই আনুষ্ঠানিক ৰূপটো সামাজিক ব্যৱস্থাৰ বাদে আন একো নহয়।

৮.৪.২ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

- একোটা সামাজিক ব্যৱস্থাত এজনে আনজনৰ সৈতে মত বিনিময় কৰা কৰ্তাৰ।
- এই মত বিনিময়ে নিশ্চিয়ভাবে একোটা অৰ্থ বহন কৰে।
- একোটা সামাজিক ব্যৱস্থা বিভিন্ন উপাদানৰ ঐক্যবদ্ধ সমষ্টি। যেনে — নিয়ম-নীতি, প্ৰথা-পৰম্পৰা ইত্যাদি।
- সমাজ ব্যৱস্থাত প্ৰতিটো উপাদানৰেই ইটোৰ সৈতে আনটোৰ সম্পৰ্ক আছে। সমাজখন বৰ্তাই ৰখাত প্ৰতিটো উপাদানে একেলগে কাম কৰি যায়। সমাজৰ প্ৰতিটো অংগই এটা আনটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি যদি সমাজখনক এক সামাজিক ব্যৱস্থা হিচাপে বিবেচনা কৰোঁ আৰু এই সমাজৰ যদি ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটো স্থবিৰ হৈ থাকে তেন্তে ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থায়ো সুচাৰুৰূপে কাম নকৰে। একেদৰে, যদি অৰ্থনীতিয়ে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক সঁহাৰি নজনায়, তেন্তে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাও সুচাৰুৰূপে পৰিচালিত নহয়।
- সামাজিক ব্যৱস্থাৰ ফলপ্ৰসূ কাৰ্যকলাপ ইয়াৰ বিভিন্ন অংগৰ ফলপ্ৰসূ কামৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ব্যৱস্থাটো সাংস্কৃতিক আৰু ব্যক্তিত্বমূলক ব্যৱস্থাৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰশীল। উদাহৰণস্বৰূপে, আমাৰ মনোভাৱ আচৰণ, আমাৰ বিশ্বাসসমূহ। সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশক আমি কেনেদৰে নিজৰ মাজত লীন নিয়াইছো তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ 'একক-কার্য' বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ সামাজিক ব্যৱস্থা নির্ভৰ কৰা ব্যৱস্থা দুটা কি কি?

.....

.....

.....

৮.৫ সামাজিক সংগঠন

আমি আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত 'সংগঠন' শব্দটো প্রায়েই ব্যৱহাৰ কৰোঁ। আমাৰ চৌদিশে যদি আমি সাৱধানে দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰোঁ তেন্তে দেখিম যে বিভিন্ন ক্ষেত্রত বিভিন্ন সংগঠনে কাম কৰি আছে। সামাজিক গাঁথনিৰ ধাৰণাই সামাজিক সংগঠনৰ ধাৰণাটোকো সামৰি লয়। কিয়নো প্রতিটো সামাজিক গাঁথনিত ফলপ্রসূ কার্য-সম্পাদনৰ বাবে বিভিন্ন সংগঠন অন্তর্ভুক্ত হৈ থাকে। এটা সামাজিক সংগঠন মানুহৰ এনে এটা গোট, যিটোক কোনো সামূহিক উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে গঠন আৰু পৰিচালিত কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, বিশ্ববিদ্যালয়, বেংক ইত্যাদি।

এলিয়ট আৰু মেৰিলৰ মতে, 'সামাজিক সংগঠন হ'ল এক সত্বা, এটা পৰিস্থিতি য'ত সমাজৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠানে স্বীকৃত বা নিৰূপিত উদ্দেশ্য অনুসৰি কাম কৰি থাকে।'

ওগবার্ণ আৰু নিমকফে কৈছে যে 'এটা সংগঠন হ'ল বিভিন্ন ভাগৰ সংঘবদ্ধ ৰূপ। এই ভাগবোৰে বিভিন্ন কার্য সম্পাদন কৰে। ই হ'ল কিবা এটা কৰি তোলাৰ এক 'সক্রিয় দলীয় আহিলা।'

৮.৫.১ সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য

নির্দিষ্ট উদ্দেশ্য ঃ প্রতিটো সংগঠনৰে কিছুমান নির্দিষ্ট উদ্দেশ্য থাকে। যেতিয়া এদল মানুহৰ একেটাই লক্ষ্য থাকে, তেওঁলোক একগোট হয় আৰু সংগঠন এটা গঢ়ি তোলে। উদাহৰণস্বৰূপে, বেংক এনে এটা সংগঠনৰ আৰ্হি যিটোৱে যি মানুহক আর্থিক লেনদেনৰ সুবিধা আগবঢ়োৱাৰ উদ্দেশ্যেৰে কাম কৰে। একেদৰে শৈক্ষিক অনুষ্ঠানসমূহে মানুহক শিক্ষাৰ উদগণি দিয়াৰ বাবে গঠন কৰা হৈছে।

➢ সদস্যসকলৰ মাজত পাৰস্পৰিক বুজাপৰা ঃ

যিকোনো সংগঠনে সুচাৰূৰূপে কার্য সম্পাদন কৰাৰ বাবে সদস্যসকলৰ মাজত পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু বুজাপৰা থকাটো অতি আৱশ্যক। উদাহৰণস্বৰূপে, এখন

বিশ্ববিদ্যালয়ে তেতিয়াহে সুচাৰুৰূপে কার্য সম্পাদন কৰিব পাৰিব যেতিয়া ইয়াৰ অধ্যাপকসকল আৰু প্রশাসনৰ মাজত পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু বুজাপৰা বর্তি থাকিব। তাৰ উপৰি ছাত্র-ছাত্রীসকল আৰু অধ্যাপকসকলৰ মাজত আৰু ছাত্র-ছাত্রী তথা প্রশাসনৰ মাজত পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু বুজাপৰা অতি আৱশ্যক।

➢ প্রস্থিতি আৰু ভূমিকাৰ মাজত সামঞ্জস্যতা ঃ

এটা সংগঠন হ'ল এনে এক মঞ্চ য'ত বিভিন্ন লোক একত্রিত হয়। ব্যক্তিৰ বিভিন্ন দিশ, যেনে— জন্ম, লিংগ, প্রাপ্তি, শাৰীৰিক আৰু মানসিক সামর্থ, কৌশলগত জ্ঞান, বুদ্ধিমত্তা আদিৰ ভিত্তিত সমাজত ব্যক্তিয়ে ভিন ভিন প্রস্থিতি আৰু ভূমিকা লয়। উদাহৰণস্বৰূপে এটা পৰিয়ালত বয়স আৰু লিংগ অনুযায়ী প্রতিজন লোকৰ প্রস্থিতি আৰু ভূমিকা বেলেগ বেলেগ হয়। পৰিয়ালসমূহত দেখা যায় যে বয়সস্থ লোকসকলে কমবয়সীয়া সকলতকৈ উচ্চ স্থান লাভ কৰে। পুনৰ বয়স আৰু লিংগ অনুযায়ী পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ ভূমিকাও পৃথক হয়। কিন্তু অনুষ্ঠানিক সংগঠনত যেনে— এটা উদ্যোগত এজন ব্যক্তিৰ কৌশল আৰু বুদ্ধিমত্তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁৰ প্রস্থিতি আৰু ভূমিকা সুকীয়া হ'ব। গতিকে, একোটা সংগঠনৰ ফলপ্রসূ কার্য সম্পাদনৰ বাবে প্রতিজন সদস্যই তেওঁলোকৰ ভূমিকা যথোচিতভাৱে পালন কৰা উচিত।

● ব্যক্তিৰ আচৰণক সংগঠনে কৰা নিয়ন্ত্রণ ঃ

প্রত্যেক সংগঠনে ইয়াৰ সদস্য আৰু তেওঁলোকৰ কার্যাৱলীৰ ওপৰত কিছু নিয়ন্ত্রণ বজাই ৰাখে। সদস্যসকলৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণৰ বাবে সংগঠনবোৰে বিভিন্ন আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰে। যদি এটা সংগঠনে ইয়াৰ সদস্যসকলৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ ৰক্ষা কৰাত বিফল হয়, তেন্তে সংগঠনটোৱেও ফলপ্রসূভাৱে কাম কৰাত ব্যর্থ হয়।

৮.৫.২ সামাজিক সংগঠনৰ প্রকাৰ

সমাজৰ প্রয়োজনসমূহ পূৰণৰ বাবে আৰু মানুহৰ বিভিন্ন আগ্রহ বৃদ্ধিৰ বাবে বহুসংখ্যক সংগঠনৰ জন্ম হৈছে। সামাজিক সংগঠনক বিস্তৃতভাৱে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি—

১। আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন

২। অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন

➢ আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন ঃ এই সংগঠনসমূহ কিছুমান স্পষ্ট নিয়মেৰে পৰিচালিত হয়। তেনে নিয়মৰ ভিতৰত শ্রমৰ বিভাজন, কর্তৃত্বৰ পদানুক্রম আদি উল্লেখযোগ্য। ইয়াত মানুহে ইচ্ছামূলকভাৱে যোগদান কৰে। এবাৰ মানুহে এনে সংগঠনত যোগদান কৰাৰ পাচত সংগঠনৰ নিয়মসমূহ মানি চলিবলৈ বাধ্য হয়। আধুনিক ঔদ্যোগিক আৰু চহৰীয়া সমাজৰ প্রয়োজনসমূহ জটিল। এই

প্রয়োজনসমূহ পূৰাবলৈ বিভিন্ন সামাজিক সংগঠন আগবাঢ়ি আহিছে। এই সংগঠনসমূহ সমাজৰ আর্থিক, ৰাজনৈতিক, শৈক্ষিক আদি বিভিন্ন ক্ষেত্রত দেখা যায়।

- অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন ঃ যিকোনো সমাজত অনানুষ্ঠানিক সংগঠন হ'ল প্রথম সংগঠন। ই সমাজ বর্তাই ৰখাত মুখ্য ভূমিকা গ্রহণ কৰে। অনানুষ্ঠানিক সংগঠনসমূহ হ'ল একোটা ক্ষুদ্র গোট, য'ত সদস্যসকলে ইজনে আনজনৰ সৈতে অন্তৰংগতা বঢ়াব পাৰে। ইয়াত সকলোৱে নিজা আশা-আকাংক্ষা, ভয়-আনন্দ আদি সকলো বিষয় দ্বিধাহীনভাৱে ব্যক্ত কৰিব পাৰে। এটা অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন একোটা বন্ধু গোটৰ দৰে হ'ব পাৰে।

৮.৫.৩ সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য সামাজিক সংগঠনৰ দুটামান বৈশিষ্ট তলত দিয়া ধৰণৰ—

- নির্দিষ্ট কার্যাৱলী ঃ প্রত্যেক সামাজিক সংগঠনে এক নির্দিষ্ট ভূমিকা পালন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে এটা বেংকৰ মুখ্য কার্য হৈছে বিত্তীয় লেন-দেন। আনহাতেদি এখন শৈক্ষিক প্রতিষ্ঠানৰ মুখ্য কার্য হৈছে শিক্ষাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা।
- আমোলাতন্ত্র ঃ অনানুষ্ঠানিক সংগঠন আৰু আনুষ্ঠানিক সংগঠনৰ মাজত থকা পার্থক্য হ'ল ইয়াৰ আমোলতন্ত্র। আমোলাতন্ত্র হ'ল সংগঠনৰ দৈনন্দিন কাম-কাজ বাহাল ৰাখিবলৈ আৰু সমতা বতাই ৰাখিবলৈ গঢ় দি লোৱা প্রশাসনিক দিশ। পদানুক্রমিক প্রণালীৰে গঠিত এই ব্যৱস্থাত কার্যকর্তাসকলক বিভিন্ন দায়িত্ব আৰু প্রস্থিতি প্রদান কৰা হয়। তেওঁলোকে প্রতিটো দায়িত্বই নির্দেশিত নির্দেশাৱলী অনুসৰি পালন কৰিব লাগে। যিসকলে অসন্তুষ্টিমূলক প্রদর্শন দেখুৱায় তেওঁলোকক কামৰ পৰা আঁতৰোৱাৰ ক্ষমতা এই কার্যকর্তাসকলৰ থাকে।
- আনুষ্ঠানিক মত-বিনিময় ঃ আনুষ্ঠানিক সংগঠনত ব্যক্তিসকলৰ মাজত মত বিনিময় মূলতঃ উদ্দেশ্য কেন্দ্রিক আৰু ই আনুষ্ঠানিকভাৱে অনুষ্ঠিত হয়। এই পর্যায়ত আমোলাতন্ত্রই এক উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্রহণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি বিশ্ববিদ্যালয়ে পৰীক্ষাৰ তাৰিখ সম্পর্কে কিবা মত আদান-প্রদান কৰিব বিচাৰে, তেন্তে প্রশাসনে সেয়া অনানুষ্ঠানিকভাৱে প্রতিজন ব্যক্তিক জনোৱাতকৈ আনুষ্ঠানিক জাননী এখন জাৰি কৰিব। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল আনুষ্ঠানিক সংগঠনৰ আকাৰ বৃহৎ। ইয়াৰ বাবে তেনে খবৰ এটা অনানুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰে ফলপ্রসূভাৱে সকলো সদস্যলৈকে প্রেৰণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- যুক্তিযুক্ততা ঃ প্রত্যেক আনুষ্ঠানিক সংগঠন যুক্তিযুক্ততাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। এই যুক্তিযুক্ততা নিয়মসমূহৰ যথোচিত ফল লাভ কৰিবৰ বাবে বিকশাই তোলা নীতি-নিয়মৰ আধিপত্যতাৰ পৰা এই যুক্তিযুক্ততা গঢ় লৈ উঠে।

- নাম আৰু প্ৰতীক ঃ প্ৰত্যেক সামাজিক সংগঠনৰ একোটা নাম আৰু প্ৰতীক থাকে, যি সংগঠনটোক অন্য সংগঠনৰ পৰা পৃথক কৰি তোলে। একোটা বিশেষ নাম আৰু প্ৰতীকৰ অনুপস্থিতিয়ে বহুতো খেলিমেলিৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, আমাৰ দেশত বহুতো বিশ্ববিদ্যালয় আছে। যদি কোনোবাই কয় যে মই বিশ্ববিদ্যালয়ত পঢ়ো, তেন্তে এই কথাই স্পষ্ট কৈ একো বাৰ্তা দিব নোৱাৰে। তেওঁ কোন বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়ন কৰে সেয়া অস্পষ্ট হৈ ৰয়। কিন্তু যেতিয়া কোনোৱে বিশ্ববিদ্যালয়খনৰ নাম উল্লেখ কৰে, তেন্তে বাৰ্তাটো স্পষ্ট হৈ পৰে। তাৰ উপৰি প্ৰতিটো সংগঠনে আন সংগঠনৰ তুলনাত নিজৰ পৃথকতা দাবী কৰে আৰু এই পৃথকতা তেওঁলোকৰ প্ৰতীকত প্ৰতিফলিত হয়।

৮.৫.৫ অনানুষ্ঠানিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য

- অনানুষ্ঠানিক সংগঠনত সদস্যসকলে ইজনে আনজনৰ সতে এক ব্যক্তিগত সম্পৰ্কও ৰক্ষা কৰে।
- অনানুষ্ঠানিক সংগঠনত সদস্যসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ ভূমিকা পালন কৰে যদিও আনুষ্ঠানিক সংগঠনৰ দৰেই বিভিন্ন প্ৰস্থিতি উপভোগ কৰে।
- অনানুষ্ঠানিক সংগঠনৰো কিছুমান নীতি থাকে, কিন্তু সেইবিলাকে শিথিল প্ৰকৃতিৰ আৰু তাৰ লিখিত ৰূপ নাথাকে।
- শাসন ব্যৱস্থাৰ অনুপস্থিতিৰ বাবে সদস্যসকলৰ মাজত মত বিনিময় প্ৰত্যক্ষ আৰু অধিক নিবিড়।
- অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠনসমূহ নমনীয়। ইয়াৰ সদস্যসকলৰ আচৰণ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে নীতিসমূহৰো সাল-সলনি কৰিব পাৰি। এনে সংগঠনৰ আকাৰ আৰু গাঁথনি তুলনামূলকভাৱে সৰু হোৱাৰ বাবে নীতিসমূহৰ পৰিৱৰ্তন সহজ হৈ পৰে।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক

(ক) নীতি-নিয়মৰ উলংঘনে সমাজত সমস্যৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে বুলি আপুনি ভাবেনে ?

.....

.....

(খ) আপুনি দৈনন্দিন জীৱনত পালন কৰা ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ঃ সামাজিক সংগঠনৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ কোন প্রকাৰৰ সামাজিক সংগঠনত আমোলাতন্ত্র পোৱা যায় ?

.....

.....

.....

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- গাঁথনি বিভিন্ন উপাদানৰ সমষ্টিৰ বাদে আন আকো নহয়। এই সমষ্টিয়ে এক সম্পূর্ণতাৰ সৃষ্টি কৰে।
- সমাজশাস্ত্রত সামাজিক গাঁথনি এটা মূল ধাৰণা।
- সামাজিক গাঁথনিয়ে এক শৃংখলাক সূচায় যিয়ে মানৱ আচৰণক কোনোধৰণে বাধা দিয়ে নাইবা দিক-নির্দেশনা প্রদান কৰে।
- সামাজিক গাঁথনিৰ নীতি-নিয়মসমূহ ব্যক্তিয়ে অনিচ্ছাস্বত্বেও মানি চলিব লাগে।
- এটা সামাজিক গাঁথনিৰ নীতি, নিয়ম, প্রস্থিতি আদিৰ দ্বাৰা গঠিত। সামজিক গাঁথনিয়ে ইয়াৰ ফলপ্রসূ কার্য সম্পাদনৰ বাবে ব্যক্তিৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ বজাই ৰাখে।
- সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক গাঁথনি পাৰস্পৰিক সম্পর্ক থকা ধাৰণা।
- ব্যৱস্থা বুলিলে নির্দিষ্ট সীমাৰ ভিতৰত থকা বিভিন্ন সামাজিক উপাদানৰ শৃংখলাবদ্ধ সজ্জাৰ কথা বুজোৱা হয়।
- সামাজিক ব্যৱস্থা হ'ল মত বিনিময়ৰ এক অনুষ্ঠানকৃত ৰূপ।
- সামাজিক ব্যৱস্থা ব্যক্তিত্ব ব্যৱস্থা আৰু সাংস্কৃতিক ব্যৱস্থাৰ ভেটিৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত।
- সামাজিক ব্যৱস্থা হ'ল এক সামূহিক লক্ষ্য প্রাপ্তিৰ বাবে মানুহৰ এক গঠিত আৰু পৰিচালিত গোট।
- প্রত্যেক সামাজিক সংগঠন বর্তি থাকিবৰ বাবে পাৰস্পৰিক সহযোগিতাৰ আৱশ্যক।
- আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন হ'ল সেইবিলাক সামাজিক সংগঠন যিবিলাকত স্পষ্ট নীতি, শ্রম বিভাজন, কর্তৃপক্ষৰ পদানুক্রমিকতা আদি বৈশিষ্ট্যসমূহ বিৰাজ কৰে।

- আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতিৰ স্পষ্টতা।
- আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠনে কিছুমান স্বীকৃতি ৰীতি ৰূপায়ন কৰি কম-বেছি পৰিমাণে স্থায়ী প্ৰকৃতি গ্ৰহণ কৰিছে।
- অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন মানুহৰ সৰু গোট একোটাৰ মাজত হোৱা একাত্মিকতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয়।
- অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন কম স্থায়ী প্ৰকৃতিৰ।

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

১) T. B. Battomore; Sociology. A guide to Problems and Leterature, Mumbai Blakie and Son (India) Ltd.

২) Turner, Jonathan. The structure of sociological theory.

৮.৮ অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক সংগঠন হ'ল পৰস্পৰ সম্পৰ্কযুক্ত অনুষ্ঠান, এজেন্সি আৰু সামাজিক প্ৰকাৰৰ লগতে একোটা গোটত প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে দখল কৰা প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকাৰ এক বিশেষ ব্যৱস্থা।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ওপৰৰ আটাইবোৰ।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ টালকট পাৰছনৰ মতে প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে (তেওঁ 'কৰ্তা' শব্দটো বৰহাৰ কৰিছে) কোনো উদ্দেশ্যৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়। ইয়াৰ লগতে ব্যক্তি কোনো মূল্যবোধৰ দ্বাৰাও প্ৰভাৱান্বিত হয়। এজন ব্যক্তিৰ উদ্দেশ্য আৰু মূল্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁ কাৰ্য কৰে। তেওঁ একক কাৰ্য শব্দটো ব্যক্তিগত কাৰ্যক বৰ্ণনা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছে।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক সংগঠন ব্যক্তিত্ব ব্যৱস্থা আৰু সাংস্কৃতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অ'গবান আৰু নিমকফেৰ মতে 'এটা সংগঠন হ'ল বিভিন্ন বিভাগৰ সংঘবদ্ধতা এই বিভাগবোৰে যিসকলে বিভিন্ন কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। ই হ'ল কাৰ্য সম্পাদনৰ এক সক্ৰিয় দলীয় আহিলা।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আনুষ্ঠানিক সমাজিক সংগঠন

৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সামাজিক ব্যৱস্থা বুলিলে কি বুজে ?

প্ৰশ্ন ২ঃ আনুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠন আৰু অনানুষ্ঠানিক সামাজিক সংগঠনৰ মাজত পাৰ্থক্য কি ?

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ সামাজিক গাঁথনি বুলিলে কি বুজে ? সামাজিক গাঁথনিৰ বিভিন্ন উপাদানৰ নাম লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৯ ঃ সামাজিকীকৰণ

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ সামাজিকীকৰণঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

৯.৪ সামাজিক্ষীকৰণৰ ঃ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য

৯.৫ সামাজিক্ষীকৰণৰ প্রকাৰ ঃ প্রাথমিক আৰু গৌণ

৯.৬ সামাজিক্ষীকৰণৰ প্রক্রিয়া (বিকাশৰ স্তৰ)

৯.৭ সামাজিক্ষীকৰণৰ গুৰুত্ব

৯.৮ সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম

৯.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৯.১০ অধিক জানিবলৈ

৯.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৯.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সামাজিকীকৰণৰ ধাৰণাটো বুজিব পাৰিব
- সামাজিত সামাজিকীকৰণৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰিব পাৰিব
- সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৯.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যয়টিত আমি সামাজিক গাঁথনি, সামাজিক পদ্ধতি আৰু সামাজিক সংগঠনৰ ধাৰণা সম্পর্কে জানিব পাৰিলো। এই অধ্যায়টিত আমি সামাজিকীকৰণৰ ধাৰণা ঃ ইয়াৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা; ইয়াৰ গুৰুত্ব; সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ আৰু সামাজিকীকৰণৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ সম্পর্কে জানিব পাৰিম।

৯.৩ সামাজিকীক্ষৰণ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

এই পর্যন্ত আমি জানিব পাৰিছো যে সুস্থ সামাজিক জীৱন পৰচালনাৰ বাবে মানুহে সমাজৰ নীতি-নিয়ম জনাটো আটাইতকৈ প্রয়োজনীয়। এখন সমাজত বসবাস কৰি আমি দেখা

পাইছো যে প্ৰত্যেক মানুহে বিভিন্ন পৰিস্থিতিত বিভিন্ন ধৰণে আচৰণ কৰে। আমাৰ আচৰণৰ প্ৰকাশভঙ্গীৰ ক্ষেত্ৰত পৰিস্থিতিয়ে ইঙ্গিত বহন কৰে। এইদৰেই আমি সমাজৰ নীতি নিয়ম আৰু কাৰ্য্যাৱলীৰে প্ৰশিক্ষিত হওঁ। সমাজৰ নিয়ম, প্ৰতিমান, প্ৰমূল্য, প্ৰথা ইত্যাদিবোৰ সমাজৰ সদস্যসকলৰ মাজত আভ্যন্তৰীণভাৱে বিয়পি পৰে। এই প্ৰক্ৰিয়াই হৈছে সামাজিকীকৰণ। এইদৰেই সামাজিকীকৰণ হৈছে এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰদ্বাৰা প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিজৰ সামাজিক সমূহৰ প্ৰতিয়মানসমূহ অৰ্জন কৰিব পাৰে। ই হৈছে সামাজিক শিক্ষণৰ এক গতানুগতিক প্ৰক্ৰিয়া।

ডব্লিউ. এফ. অগবার্ণ (W.F. Ogburn)ৰ মতে সামাজিকীকৰণ হৈছে "সেইটো প্ৰক্ৰিয়া যাৰ জৰিয়তে প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিজৰ সামাজিক সমূহৰ প্ৰতিয়মানসমূহ অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হয়।"

হৰ্টন আৰু হাণ্ট (Horton and Hunt)ৰ ভাষাত, "সামাজিকীকৰণ হৈছে এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰদ্বাৰা এজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ সমূহৰ প্ৰতিয়মানসমূহ অন্তঃকৰণ কৰি এক অসাধাৰণ আত্মবোধৰ সৃষ্টি কৰে, যিটো তেওঁৰ বাবে অদ্বিতীয়।"

প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়েই বিভিন্ন পৰিস্থিতিত জন্ম আৰু ডাঙৰ দীঘল হয় আৰু নিজৰ ব্যক্তিগত অতীত বহন কৰে। সেইবাবে আমি দেখা পাওঁ যে একেখন সমাজতে প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে জীৱন অতিবাহিত কৰে। এটা পৰিয়ালত আমি লক্ষ্য কৰো যে সামাজিক ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাশত পৰিয়ালটোৰ সদস্যসকল কিছু ক্ষেত্ৰত পৃথক। তেওঁলোকৰ সামাজিক প্ৰকৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব গঠনৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ বিদ্যালয় আৰু শৈক্ষিক অনুষ্ঠান, বন্ধু -বান্ধৱ আৰু বিভিন্ন ব্যক্তিৰ সান্নিধ্যই প্ৰভাৱ পেলায়। এই ব্যক্তিগত বৈষম্য থকা সত্ত্বেও পৰিয়ালৰ সদস্যসকল কিছুমান প্ৰধান উমৈহতীয়া প্ৰতিয়মান, প্ৰমূল্য আৰু প্ৰথাৰ মাজেৰে অগ্ৰসৰ হয়। এই প্ৰতিমান, প্ৰমূল্য ইত্যাদিয়ে সমাজখন সুস্থিৰভাৱে প্ৰচলিত হৈ থাকিবৰ বাবে মানুহে এজনে আনজনৰ লগত কেনেদৰে আচৰণ কৰিব তাৰ নিৰ্দেশ দিয়ে।

সামাজিকীকৰণ হৈছে এক প্ৰকাৰৰ শিকণ প্ৰক্ৰিয়া যি এজন ব্যক্তিক সামাজিক ভূমিকা পালন কৰাত অৱদান যোগায়। ই আশাসুলভ আৰু আকাংক্ষিত শিকণ প্ৰক্ৰিয়া। ই হৈছে এক নিৰৱচ্ছিন্ন প্ৰক্ৰিয়া যাৰ জন্মৰ লগে লগে আৰম্ভ হয় আৰু মৃত্যুৰ লগে লগে সমাপ্তি ঘটে। এই প্ৰক্ৰিয়াত আমি কিছু নতুন নিয়ম অৰ্জন কৰো আৰু পুৰণি কিছু নিয়মক ত্যাগ কৰো।

৯.৪ সামাজিকীকৰণৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য

সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ মূল লক্ষ্য হৈছে আত্মবিকাশ আৰু ব্যক্তিত্ব গঠন। 'আত্ম'ৰ ধাৰণাই প্ৰত্যেক ব্যক্তিক প্ৰধান বিষয় (কাৰ্যআৰু আত্ম প্ৰকাশৰ উৎস) হিচাপে, আৰু 'ব্যক্তিত্ব'ৰ ধাৰণাই প্ৰত্যেক ব্যক্তিক দ্বিতীয় বিষয় (বাহ্যিক মূল্যায়নৰ বিষয়) হিচাপে সূচাই। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিয়ে নিজকে সমাজৰ সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণকাৰী হিচাপে গঢ়ি তুলিব পাৰে। তলত সামাজিকীকৰণৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ উল্লেখ কৰা হ'ল-

- ই দৈনন্দিন কার্যকলাপৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰ প্রয়োগলৈকে অনুশাসনমূলক জ্ঞান প্রদান কৰে। ই আত্ম-নিয়ন্ত্রণৰ শিকণত সহায় কৰে।
- ই সমাজত খাপ খাব পৰাকৈ দক্ষতা আৰু সামর্থৰ বিকাশত সহায় কৰে।
- ই সামাজিক ভূমিকা (দ্বায়িত্ব) আৰু ইয়াৰ সমর্থিত মনোভাৱৰ বিষয়ে শিকায়।
- ই ব্যক্তিৰ আশা আৰু প্রয়োজন পূৰণ কৰে।
- ই সংস্কৃতিক এটা প্রজন্মৰ পৰা আন এটা প্রজন্মলৈ পৰিবাহিত হোৱাত সহায় কৰে।
- ই পৰিচয়বোধ আৰু স্বাধীন মনোভাৱ আৰু কার্যৰ সামর্থ বৃদ্ধিত সহায় কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ভাষাৰ শিকণ।
- ই নৈতিক জ্ঞান প্রদান কৰে যিটো এই প্রক্রিয়াৰ এক প্রধান বৈশিষ্ট্য।

৯.৫ সামাজিকীকৰণৰ প্রকাৰ ঃ প্রাথমিক আৰু গৌণ

পৰিয়ালৰ কার্যসম্পর্কে টেলকট পাৰচনচে সামাজিকীকৰণৰ প্রাথমিক আৰু গৌণ দুটা ভাগৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। প্রকৃততে, এই পার্থক্য চার্লচ কোলি (১৯০৯)ৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা হৈছিল। সামাজিকীকৰণৰ এই ভাগ দুটা ইয়াৰ মাধ্যম আৰু সমূহৰ লগত জড়িত। প্রাথমিক বা মুখ্য সামাজিকীকৰণে জীৱনৰ আগৰ কালছোৱাত সংঘটিত হোৱা সামৰিক কার্যকলাপক বুজায়. এই ক্ষেত্রত দুটা প্রক্রিয়া জড়িত হৈ থাকে- এটা হ'ল সামাজিক সংস্কৃতিৰ অন্তঃকৰণ আৰু আনটো হ'ল ব্যক্তিত্বৰ গঠন। সংস্কৃতি সাধাৰণভাৱে শিকিব পৰা নাযায়, বৰঞ্চ ইয়াক ব্যক্তিত্ব গঠনৰ এক অন্তঃসম্পর্ক বুলি জ্ঞান কৰা হয়। পাৰচনচে সেয়েহে পৰিয়ালক উৎপাদনৰ (মানৰ ব্যক্তিত্ব) কাৰখানা বুলি অভিহিত কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও পৰিয়ালে প্রাপ্তবয়স্ক ব্যক্তিত্বৰ সুস্থিৰকৰণ (বৈবাহিক সম্পর্ক আৰু আৱেগিক নিৰাপত্তা) সম্পন্ন কৰে। গৌণ সামাজিকীকৰণ জীৱনৰ পিছৰ কালছোৱাত সংঘটিত হয়। এই ধাৰণাই আনুস্থানিক পটভূমিত এজন লোকে কেনেদৰে আচৰণ কৰিব আৰু তেওঁ সমাজৰ ভিন্ন প্রস্থিতিৰ লোকৰ লগত কেনেদৰে আচৰণ কৰিব ইয়াৰ বিষয়ে শিক্ষা প্রদান কৰে। বিদ্যালয় গৌণ সামাজিকীকৰণৰ এক উত্তম উদাহৰণ। কিন্তু আন বিভিন্ন ধৰণৰ আনুস্থানিক সংগঠন যিয়ে মানুহৰ আচৰণৰ কিছু হ'লেও প্রভাৱ পেলাই, সেই সকলোবোৰকে আমি গৌন সামাজিকীকৰণ মাধ্যম হিচাপে কৰিব পাৰো।

প্রাথমিক আৰু গৌন সামাজিকীকৰণৰ মাজৰ পার্থক্য আনুস্থানিক আৰু অনানুস্থানিক সামাজিকীকৰণৰ সমান্তৰাল। অনানুষ্ঠানিক সামাজিকীকৰণ সকলো দৈনিক কার্যকলাপৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য। ই অৱচেতনভাৱে ক্রিয়া কৰে আৰু সেয়ে ই পঢ়ন আৰু লিখন জাতীয় বিশেষ আনুষ্ঠানিক কৌশলৰ পৰা পৃথক।

৯.৬ সামাজিকীকৰণৰ প্রক্রিয়াসমূহ

সামাজিকীকৰণ বাল্যকালতে সীমাবদ্ধ নহয়, বৰঞ্চ ই এটা জীৱনযোৱা প্রক্রিয়া। ই জন্মৰ লগে লগে আৰম্ভ হয় আৰু মৃত্যুৰ লগে লগে ইয়াৰ সমাপ্তি ঘটে। জীৱনৰ প্রত্যেক স্তৰতে

এজন লোকে যথেষ্ট প্রতিবন্ধক বা পৰিৱর্তনশীল ধাৰা সন্মুখিন হয়। ছিগমাও ফ্রইড আৰু জ্যাঁ পিয়াজে উন্নয়নৰ প্রক্রিয়াক বাল্যকাল বা কৈশোৰকালতে সীমিত বুলি আলোচনা কৰিছিল। ফ্রইডে এটা শিশুৰ বিকাশৰ পাঁচটা স্তৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। এই স্তৰকেইটা হৈছে মৌখিক, পায়ু সম্বন্ধীয়, লিঙ্গ সম্বন্ধীয়, অর্ন্তনিহিত আৰু যৌৱন সম্বন্ধীয় স্তৰ আদি। পিয়াঁজেৰ জ্ঞানাত্মক উন্নয়নৰ স্তৰবোৰ হৈছে ইন্দ্রিয়সঞ্চালনমূলক (জন্মৰপৰা দ্বিতীয় বর্ষলৈ), প্রাক্ কার্যাত্মক (২ ৰ পৰা ৭ বছৰলৈ) জটিল কার্যাত্মক স্তৰ (৭ ৰ পৰা ১১ বছৰলৈ) আৰু আনুস্থানিক কার্যাত্মক স্তৰ (১১ ৰ পৰা ১৫ বছৰ)। পিয়াঁজেৰ মতে উন্নয়ণৰ প্রথম তিনিটা স্ত ৰ সার্বজনীন, কিন্তু প্রত্যেক প্রাপ্তবয়স্ক লোকে কার্যাত্মক স্তৰ তিনিটা লাভ কৰিব নোৱাৰে। ফ্রইডক আর্হি হিচাপে লৈ টেলকট পাৰচনচেও মাত্র চাৰিটা বিকাশৰ স্তৰক আলোচনা কৰিছে- শৈশৱ বা কেচুঁৱা অৱস্থাৰ পৰা কৈশোৰ কাললৈকে। ওপৰত কোৱাৰ দৰে সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াটো কেৱল কোনো এটা স্তৰতে আৰম্ভ হৈ কৈশোৰ কালত বন্ধ হৈ নাযায়, কিন্তু ই মৃত্যু পর্যন্ত চলি থাকে (ব্যক্তিজনৰ জীৱিত অৱস্থালৈকে)।

মানৱ ব্যক্তিৰ বিকাশৰ স্তৰসমূহ প্রথমে জৈৱিক দৃষ্টিভংগীৰে বিচাৰ কৰি চাব পাৰি কিন্তু সমাজ তত্ববিদসকলে জৈৱিক দৃষ্টিভংগী'ৰ প্রস্তাৱক সমর্থন নকৰে। সমাজতত্ববিদ সকলে বয়সৰ সামাজিক ধাৰণা অথবা দৃষ্টিভংগী অধ্যয়ন কৰে। তেওঁলোকৰ বাবে বয়স এক সামাজিক শ্রেণী। সেয়েহে তেওঁলোকে বয়সক জৈৱিক বা পর্যায়গত ভাগ হিচাপে বিশ্লেষণ নকৰি এক সামাজিক শ্রেণী হিচাপে কৰে। ভয়াতুৰ আৰু অকলশৰীয়া শিশুক অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে সিহঁতৰ বিকাশৰ এটা স্তৰৰপৰা আন এটালৈ সকলো দিশ বিকশিত হোৱা নাই (ফ্রইড আৰু পিয়াঁজেৰ তত্ব অনুসৰণ কৰি) যদিহে সিহঁতে ভালদৰে যোগাযোগ অথবা আন্তঃক্রিয়া কৰিবলৈ অসমর্থ হয়। এটা শিশুৰ বিকাশৰ বাবে আন্তঃক্রিয়া অতি জৰুৰি। শিশু এজন নিজে যে আনৰ পৰা পৃথক সেই ধাৰণা তেওঁৰ অন্য মানুহৰ লগত হোৱা আন্তঃক্রিয়াৰ দ্বাৰাহে উদ্ভৱ হয়। এতেকে আমি ক'ব পাৰো যে আন্তক্রিয়াইহে শিশু এটাক সামাজিক কৰি তোলে। কিন্তু জৈৱিক প্রক্রিয়াতোৰ গুৰুত্বও আমি একেবাৰে নুই কৰিব নোৱাৰো। সমাজতত্ববিদসকলে বিশ্বাস কৰে যে মানৱ জীৱনৰ স্তৰসমূহ সামাজিক আৰু জৈৱিকো। তেওঁলোক সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত আৰু যিটো পৰিৱেশত জীয়াই থাকে তাৰ বাস্তুগত দিশেও তেওঁলোকৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়। মানুহৰ জৈৱিক আচৰণে তেওঁলোকৰ সামাজিকীকৰণৰ প্রয়োজনীয়তা আৰু সম্ভাৱণিয়তা নির্ণয় কৰে। সামাজিকীকৰণ সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন যদিহে মানুহে জন্মগতভাৱে শিকণৰ দক্ষতা আৰু ভাষাৰ ব্যৱহাৰ নাজানিলেহেতেন।

প্রাৰম্ভিক মনোবৈজ্ঞানিকৰ মত অনুসৰি সামাজিকীকৰণ হৈছে এক আভ্যন্তৰিণ বিকাশ প্রক্রিয়া য'ত ব্যক্তিয়ে নিজৰ সামাজিক প্রয়োজন পূৰণ কৰিবলৈ শিকে আৰু যিটো তেওঁক সামাজিকভাৱে কৰিবলৈ দিয়া হয়। এজন ব্যক্তিয়ে এজন মানৱ হিচাপে আন ব্যক্তিৰ সংস্পর্শত শিকা নীতি আৰু আশাসমূহ তেওঁৰ আচৰণত প্রকাশ পায়। সমাজতত্ববিদে প্রধানকৈ শিশু বা কেঁচুৱা কালতকৈ বাল্যকাল আৰু কৈশোৰকালক অধিক গুৰুত্ব দিছে। আধুনিক সমাজত

সামাজিকীকৰণৰ বিভিন্ন স্তৰৰ বিবিন্ন আশাবোৰ পুৰুষ আৰু মহিলা উভয়ৰ বাবে পৰিৱৰ্তন হৈছে।

এৰিক এৰিকচনে (Childhood and Society, 1963) 'জীৱন চক্ৰৰ ধাৰণা'ৰ বাবে জৈৱিক, মনোবৈজ্ঞানিক আৰু সামাজিক দৃষ্টিভংগীৰ মাজত সম্পৰ্ক গঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁ মানুহৰ মনো-সামাজিক বিকাশৰ আঠটা স্তৰৰ এখন তালিকা তলত দিয়া ধৰণে প্ৰস্তুত কৰিছে-

ক্ৰমিক নং	স্তৰ	মনো-সামাজ্যিক সংঘাত	গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক সম্পৰ্ক
১	জীৱনৰ প্ৰথম বৰ্ষ	বিশ্বাস বনাম অবিশ্বাস	মাতৃ বা মাতৃৰ অনুৰূপ
২	দ্বিতীয় বৰ্ষ	স্ব-শাসন বনাম সন্দেহ	অভিবাৱক
৩	তৃতীয় বৰ্ষৰপৰা ৫ম বৰ্ষলৈ	কাৰ্যগত বনাম অপৰাধবোধ	মূল পৰিয়াল
৪	ষষ্ঠ বৰ্ষৰপৰা যৌৱন অৱস্থালৈ	উদ্যম বনাম হীনমন্যতা স্তৰ	ওচৰ-চুবুৰীয়া, বিদ্যালয়
৫	কোশোৰ কাল	আত্মপৰিচয় বনাম সন্দেহ	সমনীয়া দল আৰু বাহ্যিক সমূহঃ নেতৃত্বদানৰ আৰ্হি
৬	প্ৰৱন্তিক প্ৰাপ্তবয়স্ক স্তব	আত্মীয়তা বনাম নিঃসংগতা	বন্ধুত্বৰ লগৰীয়া, লিঙ্গ প্ৰতিযোগিতা, সহযোগিতা
৭	মধ্য প্ৰাপ্তবয়স্ক স্তৰ	উৎপাদনশীলতা বনাম আত্মনিয়োগ	বিভজিত শ্ৰম আৰু অংশীদাৰী গৃহকাৰ্য
৮	বৃদ্ধাৱস্থা	ঐক্যতা বনাম আৱেগ	মানৱজাতি, আত্ম-ধৰণ

এতিয়া আমি সামাজিকীকৰণৰ বিকাশৰ স্তৰক শিশুৰপৰা বৃদ্ধৱস্থালৈকে চাৰিটা প্ৰধান স্তৰত বহলাই আলোচনা কৰিব পাৰো।

➢ শৈশৱ আৰু বাল্যকাল (মৌখিক, পায়ু সম্বন্ধীয় আৰু আন্তঃর্নিহিত স্তৰ)ঃ

এই স্তৰটো জন্মতে আৰম্ভ হৈ কৈশোৰ কাল পৰ্যন্ত বৰ্তি থাকে। অৰ্থাৎ ইয়াৰ সময়সীমা ০ ৰ পৰা ১৩ বা ১৪ বছৰ পৰ্যন্ত। পৰম্পৰাগত আৰু প্ৰাক্‌শৈক্ষিক সমাজত, বাল্যকালক বিকাশৰ স্তৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হোৱা নাছিল। কিন্তু বৰ্তমান আধুনিক সমাজত বাল্যকালৰ স্তৰ দীঘলীয়া বুলি ধৰা হয়। অভিভাৱকসূচক আৰু বাল্যকাল এই দুয়োটাই মুখেচৰ আৰু ওঁঠেচৰ কৰে।

শিশুৰ বাহ্যিক বিশ্বৰ লগত প্ৰথম বৰ্যীয় সংযোগে ইয়াৰ মুখ আৰু ওঁঠযুৰিক সূচিত কৰে। মাতৃএগৰাকী হৈছে শিশু এটাৰ সামাজিকীকৰণৰ প্ৰথম অভিভাৱক। মাতৃগৰাকীৰ জৰিয়তেই শিশু এটাই পৃথিৱীত নিজৰ স্থান সূচিত কৰে। এই অৱস্থাত শিশুটোৱে মাকৰ স্তনযুগল আৰু ইয়াৰ ওপৰৰ অংশযুৰিক সন্তুষ্টিৰ মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। কন্দা, হঁহা, চকুৰ গতি আদি কাৰ্যকৰি হৈছে প্ৰাথমিক পৰ্যায়ত শিশুটিৰ সামাজিক আচৰণৰ পৰিচায়ক।

দ্বিতীয় বৰ্ষৰ লগে লগে , বিভিন্ন সমাজত পায়খানা বা তেনে জাতীয় প্ৰশিক্ষণ আৰম্ভ কৰা হয়। এই সময়ত শিশু এটাই আহাৰ খাবলৈ আৰু নম্ৰ ভাৱে কথা ক'বলৈ শিকে। যদিও

শিশুটো মাক দেউতাকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল, তথাপি ই নিয়ন্ত্রণৰ এক সু-ব্যৱস্থা নিত্যৰ ক্ষেত্রত প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সমর্থ হয়। আকৌ, পাৰিবাহিক সম্পর্ক বুজি উঠাতো শিশুটো সক্রিয় আৰু সফল হয়।

৩ ৰ পৰা ৫ বছৰ পর্যন্ত (লিঙ্গ সম্বন্ধীয় স্তৰ) এই সময়ছোৱা শিশুৰ শাৰীৰিক বিকাশৰ উর্ধত্বম সময় য'ত শিশুটোৰ লিঙ্গ বা ইন্দ্রিয়সমূহ সক্রিয় হৈ উঠে আৰু ল'ৰা শিশুৰ মাতৃৰ প্রতি ইয়াৰ আত্মীয়তা বৃদ্ধি পায়। ইয়াক "ফ্রইডীয় অ'ডিপাচ জটিলটা" বুলি কোৱা হয়। এই স্তৰত শিশুটোৱে প্রাপ্তবয়স্কৰ লগত সম্পর্ক স্থাপনত ব্যৱহৃত বিভিন্ন আচৰণ আৰু কার্যাৱলীক নির্দেশ কৰে। ইয়াৰোপৰি পাৰিবাৰিক ভূমিকাসমূহ যেনে, পত্নী-মাতৃ, স্বামী-পিতৃ, পুত্র-ভ্রাতৃ আৰু জীয়ৰী-ভনী আদিকো শিশুটোৱে আভ্যন্তৰকৰণ কৰে।

একেবাৰে শেষৰ স্তৰটো হৈছে অন্তর্নিহিত স্তৰ যি ৫ ৰপৰা ১২-১৩ বছৰ পর্যন্ত থাকে। প্রায় ৫ বছৰমান বয়সত শিশু এটা পৰিয়ালটোৰ স্বাধীন সদস্য হৈ পৰে। এই সময়ত শিশুটোৱে সংস্কৃতি, লোকনীতি, লুপ্ত জ্ঞান, সন্তুষ্টি আদিৰ বিষয়ে অৱগত হয়। সমাজতত্ববিদসকলে এই স্তৰক "অত্যাচাৰী স্তৰ" (Gang Stage) আখ্যা দিছে।
আকৌ, এই স্তৰতে সামাজিক সচেতনতা বৃদ্ধি পায়।

- কৈশোৰকাল ঃ

যৌৱনপ্রাপ্ত হোৱাৰ লগে লগে এই স্তৰ আৰম্ভ হয়। যৌৱন প্রাপ্তিৰ সময়ত ঘটা জৈৱিক পৰিৱর্তনসমূহ সার্বজনীন। এইটো সামাজিকীকৰণৰ এক প্রয়োজনীয় স্তৰ যিটো ১৪-১৫ বছৰত আৰম্ভ হৈ ২০-২১ বছৰ পর্যন্ত থাকে। এইটো এটা পৰিৱর্তন সমৃদ্ধ স্তৰ য'ত বাল্যকাল প্রাপ্তবয়স্কতাৰ ফালে আগবাঢ়ে আৰু আচৰণ পূর্ণাঙ্গ হয়। এই সময়তে, ব্যক্তি এজন বিপৰীত লিঙ্গৰ প্রতি আকর্ষিত হয়। সৃষ্টিশীল চলচিত্র, দূৰদর্শন, খেলা-ধূলা আদিৰ প্রতি ব্যক্তিজনৰ ইচ্ছা সুদৃঢ় হয়। মনোবিজ্ঞানী জি. ষ্টেনলি হলে কৈশোৰকালক এক মনোবৈজ্ঞানিক 'ধুমুহা আৰু হতাশা' হিচাপে আখ্যা দিছে। কিন্তু সমাজ তত্ব বিদসকলৰ মতে যুৱকৰ আৱেগিক অভিজ্ঞতা ব্যক্তিবিশেষ আৰু সংস্কৃতিসাপেক্ষে ভিন্ন হয়।

- প্রাপ্তবয়স্ক স্তৰঃ

ব্যক্তি এজনে যেতিয়া স্বাধীনভাৱে নিজকে উপস্থাপন কৰিবলৈ সমর্থ হয় তেতিয়াই প্রাপ্তবয়স্ক স্তৰ আৰম্ব হয়। এইটো এটা অতি হতাশাগ্রস্ত সময়। এই সময়তে, ব্যক্তি এজনে জীৱনৰ জটিল সিদ্ধান্তসমূহ (বিহাহ কর্মক্ষেত্র) ল'বলৈ বাধ্য হয়। যিহেতো এজন ব্যক্তিয়ে এই স্তৰতে নিজৰ জীৱন নির্বাহৰ বাবে কাম কৰা আৰম্ভ কৰে, বিয়া পাতে ইত্যাদি, তেওঁ সেয়েহে সমাজৰ বিভিন্ন স্থানত অধীস্থিত হয় আৰু বিভিন্ন প্রস্থিতিৰ লগতে ভূমিকাৰ দায়িত্ব লাভ কৰে। এজন ব্যক্তিয়ে বিবাহৰ পাছত নতুন কিছুমান পৰিবেশৰ সন্মুখিন অথবা মুখা-মুখী হয়। নিজৰ বৈবাহিক জীৱনৰ সুস্থিৰতাৰ বাবে তেওঁ নিজৰ আচৰণ সমূহো পৰিৱর্তন কৰিব লগা হয়। তেওঁ নিজৰ জীৱনসংঙ্গী আৰু তেখেতৰ পৰিয়ালবর্গৰ লগত খাপ খাব পৰাকৈ নতু অভ্যাস, প্রথা, আর্দশ, ধাৰণা শিকে আৰু গ্রহণ কৰে। আকৌ তেওঁলোক যেতিয়া সন্তান জন্ম দি মাক দেউতাক

হয়, পুনৰ কিছুমান নতুন পৰিৱেশৰ সন্মুখীন হয় আৰু সেইবোৰৰ সৈতে তেওঁলোকে খাপ খাব লগা হয়। মাক দেউতাক দুয়োজনৰে আকৌ সন্তান ডাঙৰ দীঘল কৰাৰ ভিন্ন ধাৰণা তথা কৌশল থাকিব কিয়নো তেওঁলোক দুয়োজনো বেলেগ বেলেগ পৰিবেশত ডাঙৰ দীঘল হৈছে। তেওঁলোকে তেতিয়া দুয়োজনৰ মনঃপূত হোৱাকে সন্তানটি ডাঙৰ কৰাৰ কিছুমান কৌশল তৈয়াৰ কৰি ল'ব লগা হয়। এই সকলোবোৰ শিক্ষাই প্ৰাপ্তবয়স্ক সামাজিকীকৰণৰ অন্তৰ্গত।

সামাজিকীকৰণৰ আন এটা প্ৰকাৰ হ'ল বৃত্তিগত প্ৰশিক্ষণ। ই বৃত্তি এটাৰ লগত জড়িত মনোভাৱ আৰু মূল্যবোধক বুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন চিকিৎসকে চিকিৎসাৰ ক্ষেত্ৰত কৌশলপূৰ্ণ জ্ঞান অৰ্জন কৰা উচিত। একেদৰে, এজন কৰ্মচাৰী নিজা কাৰ্যালয়ত নীতি নিয়ম মানি চলাতো বাঞ্ছনীয়।

প্ৰাপ্তবয়স্ক স্তৰক যৌৱন প্ৰাপ্ত বয়স্কতা আৰু পূৰ্ণাঙ্গ প্ৰাপ্তবয়স্কতা আদি দুটা পৰ্যায়ত ভাগ কৰিব পাৰি। যৌৱন প্ৰাপ্ত বয়স্ক স্তৰ মানৰ উন্নয়নৰ বিশেষ আৰু প্ৰয়োজনীয় স্তৰ। এইটো উত্তেজনা আৰু লিঙ্গ বিকাশ বা উন্নয়নৰ এক সময়। আধুনিক সমাজত, এই স্তৰপ্ৰাপ্ত যুৱকসকল যথেষ্ট ক্ষীপ্ৰতৰ হয়।

প্ৰাপ্ত বয়স্ক পূৰ্ণাঙ্গ ব্যক্তিসকলে (প্ৰায় ৪০ বৰ্ষীয়) এই স্তৰত তেওঁলোকে ভাৱে যে জীৱনটো অতি চমু আৰু কেইটামান বৰ্ষহে বাকী আছে। এই মধ্যম কালছোৱাত মহিলাসকল ভয় আৰু অনিশ্চিত ধাৰণাৰ সন্মুখীন হয়। এই কালছোৱাতে প্ৰাপ্তবয়স্ক সকলে গভীৰ আন্তঃকৰণৰ প্ৰতি যথেষ্ট মনোনিৱেশ কৰা দেখা যায়।

➢ বৃদ্ধাৱস্থা ঃ

বৃদ্ধকাল যিটো সাধাৰণতে ৬০-৬৫ বছৰৰ পৰা আৰম্ভ হয় ইয়াক জীৱনৰ শেষ কাল বা শেষ সময় বুলি গণ্য কৰা হয়। যিহেতো 'বৃদ্ধ বা বৃদ্ধকাল'ৰ ধাৰণাটো সমাজ তথা সংস্কৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু সেয়েহে ই সমাজ তথা সংস্কৃতি ভেদে বেলেগ বেলেগ হয়। ইয়াৰ কোনো নিৰুদ্ধিষ্ট সংজ্ঞা নাই। বৃদ্ধকাল পোৱাৰ লগে লগে মানুহে অৱসৰৰ কথা ভাৱে আৰু জীৱিকাৰ দায়বদ্ধতা সংকুচিত কৰি আনে (অৱসৰৰ নিয়ম সমূহ, ঠাই বিশেষে বেলেগ বেলেগ)। যেতিয়া এজন ব্যক্তি বৃদ্ধ কালত প্ৰৱেশ কৰে তেতিয়া তেওঁৰ লাহে লাহে শাৰিৰীক সামৰ্থ কমি আহে আৰু মানসিক চাপ লোৱাৰ ক্ষমতা হেৰুৱায়। অৱশ্যে ব্যক্তি বিশেষে ইয়াৰ সংজ্ঞা বেলেগ বেলেগ। কিছুমান ব্যক্তিয়ে বৃদ্ধ বয়সতো সক্ৰিয় তথা আনন্দময় জীৱন যাপন কৰে আৰু এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ জীৱনৰ শেষ সময়লৈকে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া অবিৰামভাৱে চলি থাকে। ভাৰতবৰ্ষৰ নিচিনা পৰম্পৰাগত সমাজবোৰত বয়োজেষ্ঠ লোকসকলক সাধাৰণতে অধিক সন্মান দিয়া হ'ব। পৰিয়াল তথা সম্প্ৰদায়ৰ সকলো বিষয়তে বয়োজেষ্ঠ লোকসকলৰ মতামতক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হয়। পৰিয়ালৰ অনুজ সকলক সামাজিকীকৰণত বয়োজেষ্ঠ সকলে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এতেকে বয়োজেষ্ঠসকলে পৰিয়াল তথা সম্প্ৰদায়ৰ এটি অংগ হিচাপে নিজকে গণ্য কৰিছিল। কিন্তু এতিয়া ইয়াৰ দ্ৰুত পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। বৰ্তমান বয়োজেষ্ঠা সকলে আগৰ দৰে যথোপযুক্ত সন্মানৰ পৰা বঞ্চিত হয়। তেওঁলোক আনকি কেতিয়াবা অৱহেলিত

আৰু নিসংগও হ'বলগীয়া হয়। অর্থনৈকি স্বচ্চলতাৰ অভাৱ তথা পৰিয়ালৰ নিসংগতাই তেওঁলোকৰ শেষবয়সটো ফলপ্রসু কৰি তোলাটো কঠিন কৰে। আনহাতে বৃদ্ধ কালটো এতিয়া এনেকুৱাও নহয় যে তেওঁলোকে কেৱল মৃত্যুলৈ অপেক্ষা কৰি, শুই বহি কটাব। বর্তমান সময়ত বয়োজেষ্ঠ সকলৰ সামাজিকীকৰণৰ বাবে অধিক কার্য্যসূচী গ্রহণ কৰা দেখা যায় যাতে তেওঁলোকে জীৱনৰ শেষ কালছোৱাত অর্থপূর্ণ তথা অনন্দময় জীৱন অতিবাহিত কৰিব পাৰে।

৯.৭ সমাজত সামাজিকীকৰণৰ গুৰুত্ব

- সামাজিকীকৰণে ব্যক্তিক তেওঁলোকে সমাজত পালন কৰিবলগীয়া ভূমিকাৰ শিক্ষা দিয়ে। তদুপৰিই তেওঁলোকে পালন কৰিব পৰা ভূমিকা পছন্দ কৰিবলৈয়ো শিক্ষা দিয়ে। এইদৰে ই ব্যক্তিক সামাজিক জীৱনৰ দায়িত্ব প্রদান কৰে।
- ই চৰিত্র আৰু ব্যক্তিত্বৰ গঠনত অৰিহণা যোগায়। ব্যক্তিয়ে সমাজত অন্যান্যৰ লগত সম্পর্ক স্থাপন কৰিবলৈ শিকে।
- সামাজিক বিধি-বিধানৰ লগত নিজকে খাপখুৱাই লব পৰাৰ ফলস্বৰূপে এজন ব্যক্তিয়ে সমাজত তেওঁৰ ভূমিকা যথানুৰূপভাৱে পালন কৰিব পাৰে আৰু এই প্রক্রিয়াত সামাজিকীকৰণে সামাজিক নিয়ন্ত্রণ অনাত সহায় কৰে আৰু সামাজিক ব্যৱস্থাটো অব্যাহত ৰাখে।
- বিধি-বিধানৰ প্রতি সন্মতি প্রদানে সমষ্টিক পৰিচয় প্রদান কৰাৰ লগতে একাত্মবোধৰ ভাব আনে।
- সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াত ব্যক্তিয়ে আনকো সামাজিক কৰে।
- ই ব্যক্তিৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য প্রদর্শনৰ যথেষ্ট সুবিধা প্রদান কৰে।
- ই এনে এটা প্রক্রিয়া যাৰ ফলত সামাজিক পৰম্পৰা এটা পুৰুষৰ পৰা অন্য এটা পুৰুষলৈ প্রবাহিত হয় আৰু এইদৰে সমাজৰ ধাৰাবাহিকতা সংৰক্ষিত হয়।

৯.৮ সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ

সমাজত আমি সামাজিক শিক্ষাৰ পাঠ লাভ কৰো। সমাজত এনে বহুত সমূহ আছে যিবিলাকে আমাক সামাজিক বিধি-বিধান আৰু আচাৰ-আচৰণৰ শিক্ষা দিয়াৰ লগতে সেইবিলাকৰ লগত খাপ খাবলৈ আমাক শিক্ষা দিয়ে। এই বিলাককেই সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম হিচাপে জনা যায়। চালর্ছ কুলিয়ে প্রাথমিক আৰু গৌন সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰিছে। প্রাথমিক সামাজিকীকৰণৰ দ্বাৰা তেওঁ সেইবিলাক মাধ্যমৰ কথা বুজাইছে যিয়ে আমাৰ জীৱনৰ প্রাথমিক বছৰকেইটাত আমাৰ সামাজিক ব্যক্তিত্বক গঢ় দিয়ে। সেইবোৰ হ'ল অনানুষ্ঠানিক সমূহৰ উপাদান। এই অনানুষ্ঠানিক সমূহবোৰ হ'ল প্রাথমিক সমূহ, যেনে— পৰিয়াল, বন্ধু-বান্ধৱ, সমবয়সীয়াৰ সমূহ, প্রতিবেশীৰ সমূহ, ইত্যাদি। গৌন সামাজিকীকৰণ ব্যক্তিৰ জীৱনৰ পিছত পর্যায়ত হয় যেতিয়া তেওঁ আনুষ্ঠানিক আৰু মাধ্যমিক সমূহ যেনে বিদ্যালয়, কর্মস্থল, বৃত্তিগত

সমূহ, ইত্যাদি সমূহৰ লগত জড়িত হয়। এতিয়া আমি সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

- *প্ৰাথমিক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ*
  - পৰিয়ালঃ পৰিয়ালেই শিশুক সমূহৰ সংস্কৃতিৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিয়ে। পৰিয়ালতেই প্ৰাথমিক সাংস্কৃতিক প্ৰমূল্য অভ্যাস আৰু আচাৰ-আচৰণসমূহ শিকা হয়। শিশুৰ ব্যক্তিত্ব গঠনত ইয়াৰ প্ৰভাৱ অপৰিসীম।
  - সমবয়সীয়া সমূহঃ সমবয়সীয়া সমূহ হ'ল সমবয়সৰ লগৰীয়া আৰু একে সামাজিক মৰ্যাদাৰ লোকেৰে গঠিত গোট। যেতিয়া এটা শিশু ডাঙৰ হ'বলৈ ধৰে, তেতিয়া বিশেষকৈ বয়ঃসন্ধিস্তৰত সমবয়সীয়া সমূহটোৱে এজন ব্যক্তিৰ সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সমবয়সীয়া সমূহবোৰে আনকি বিদ্যালয় চৌহদৰ সংস্কৃতি হিচাপে নিজৰ উপসংস্কৃতি গঢ়ি তোলে। ব্যক্তি এজনে বাচি লোৱা সমবয়সীয়া সমূহটো পূৰ্বৰ আৰু সমান্তৰাল সামাজিকীকৰণৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰশীল। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন ডেকা ল'ৰাই কোনো অপৰাধী সমূহ এটাৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিলে নিজেও তেনে অপৰাধীক অনুকৰণ কৰিব। কিন্তু ঘৰত আৰু বিদ্যালয়ৰ সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত লাভ কৰা আইনৰ প্ৰতি সন্মান প্ৰদৰ্শনৰ শিক্ষাই তেওঁক তেনে আইন অমান্যকাৰী সমূহৰ সলনি সমাজৰ অন্য সুৰুচি সম্পন্ন সমবয়সীয়া সমূহৰ লগত মিলিত হ'বলৈ তেওঁক উৎসাহিক কৰিব।
  - প্ৰতিবেশীঃ চুবুৰীটোৰ সামাজিক পাৰিপাৰ্শ্বিকতাইও এজন ব্যক্তিৰ সামাজিক ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। আমি নিমান বিশিষ্ট বস্তি অঞ্চলবোৰৰ কথা জানো যিবোৰত দাৰিদ্ৰ্য পীড়িত মানুহে অস্বাস্থ্যকৰ পৰিবেশত বাস কৰে। য'ত মানুহৰ শিক্ষা লাভৰ সুযোগ নাই আৰু সিবিলাকে মদ্যপান, অপৰাধ বৃত্তি, পতিতা বৃত্তি, আদিৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হয়। এনেকুৱা চুবুৰীত ডাঙৰ হোৱা শিশুৱে কালক্ৰমত এনেধৰণৰ আচৰণ কৰিবলৈ শিকে।
- *গৌন সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমসমূহ* ঃগৌন সামাজিকীকৰণৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ মাধ্যম হ'ল—
  - বিদ্যালয়ঃ জটিল সমাজবিলাকৰ সামাজিকীকৰণৰ অন্যান্য মাধ্যমৰ লগতে বিদ্যালয়ে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। বিদ্যালয়ে আনুষ্ঠানিক শিক্ষা প্ৰদান কৰে, ল'ৰা-ছোৱালীক বিশাল সমাজখনত চলিবলৈ শিক্ষা দিয়ে, সমষ্টিগত কাৰ্যক্ৰমত সহযোগিতা আৰু অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ শিক্ষা দিয়ে, প্ৰতিযোগিতামূলক মনোভাব গঢ় দিয়ে, বিধি-বিধান মানি চলা আৰু নিয়মানুৱৰ্তিতা মানি চলিবলৈ শিক্ষা দিয়ে। বিভিন্ন বিদ্যালয়ৰ নিজা নিজা উপ-সংস্কৃতি থাকে। এইদৰে ই একোজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বক গঢ় দিয়ে।
  - কৰ্মস্থলীঃ বৃত্তিগত জগতৰ প্ৰত্যেকটো কামৰে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট ভূমিকা আৰু দায়িত্ব

থাকে। সেইদৰে কর্মস্থলীত বিভিন্নজনৰ লগত ভাব বিনিময় কৰা নির্দিষ্ট পদ্ধতি আছে। এই দৰে কর্মস্থলীৰ সংস্কৃতিয়ে বিকাশ লাভ কৰে। কর্মস্থলীৰ পৰিবেশে ব্যক্তিক প্রভাৱিত কৰে। জটিল সমাজবোৰত মানুহে, বিশেষকৈ কর্ম সংক্রান্তত ব্যক্তিয়ে পৰিয়ালৰ বাহিৰে অন্যান্য লোকৰ লগত দৰকাৰী যোগাযোগ ৰক্ষা কৰি চলিব লগা হয়। যদিওবা তেওঁলোকৰ কোনো কোনোৱে ঘৰৰ পৰা কাম-কাজ চলায়, তেওঁলোকৰ বৃত্তিগত সম্পর্ক আৰু সামাজিক মর্যাদাই তেওঁলোকৰ সামাজিক ব্যক্তিত্ব নিৰূপণ কৰে।

- গণ-মাধ্যমঃ আমি ইতিমধ্যে পঢ়ি আহিছো যে গণ মাধ্যমে (Mass media) জন-সংস্কৃতিক গঢ় দিয়ে। ইয়াৰ পৰাই আমি কেনেকৈ জন-মাধ্যমে মানুহৰ বিশ্বাস, প্রমূল্য আৰু তেওঁলোকৰ আচৰণক প্রভাৱিত কৰে সেইকথা বুজিব পাৰো।
- ৰাষ্ট্রঃ ৰাষ্ট্র সমাজৰ এটা শক্তিশালী মাধ্যম। ব্যক্তিৰ জীৱন আৰু সমাজৰ আটাইবিলাক সমষ্টিৰ ওপৰত ইয়াৰ সুগভীৰ প্রভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। সংবিধানত সন্নিবিষ্ট হোৱা ৰাষ্ট্রৰ প্রমূল্য আৰু লক্ষ্যসমূহ আৰু ৰাষ্ট্রৰ বিভিন্ন প্রতিষ্ঠানসমূহে ব্যক্তিক প্রভাৱিত কৰাৰ উপৰি সামাজিকীকৰণ কৰে। ভাৰতীয় নাগৰিক হিচাপে আমি গণতন্ত্রৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰো আৰু ইয়াক মূল্য দিওঁ। ভাল নাগৰিক হোৱাৰ অর্থ হ'ল, সংবিধানৰ আৰু ৰাষ্ট্রৰ লক্ষ্যসমূহৰ প্রতি আনুগত্য প্রকাশ কৰা আৰু গ্রহণযোগ্য ৰূপত আচৰণ কৰা।

গতিকে আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰো যে ঃ

- সামাজিকীকৰণ হ'ল সমাজত বাস কৰা ব্যক্তিক সমাজৰ বিধি-নিয়ম প্রমূল্য, আচাৰ-আচৰণৰ গণ্ডীলৈ অনা।
- ই এটা ধাৰাবাহিক প্রক্রিয়া আৰু সমাজক স্থায়িত্ব প্রদান কৰাৰ ক্ষেত্রত ই গুৰুত্ব পূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে।
- সমাজত আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক দুয়োবিধৰ সমূহ আছে আৰু এইবোৰে সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম হিচাপে কাম কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ প্রাথমিক সামাজিকীকৰণ কি ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ গৌন সামাজিকীকৰণৰ যি কোনো দুটা মাধ্যমৰ নাম লিখক।

.....

.....

.....

৯.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সামাজিকীকৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্রণে ইয়াৰ সভ্যসকলৰ আচৰণ গঠন আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- সেইবাবে সামাজিকীকৰণ এটা প্রক্রিয়া যাৰদ্বাৰা ব্যক্তিবিশেষে দলবদ্ধ মানসমূহ প্রয়োগ কৰাত পূর্ণাঙ্গতা লাভ কৰে।
- সামাজিক শিকণৰ ই এটা গতিশীল প্রক্রিয়া।
- একেখন সমাজতে প্রত্যেক ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াৰ মাজেৰে পাৰ হৈ যায়।
- সামাজিকীকৰণ এক শিকণ প্রণালী যি ব্যক্তি এজনৰ সামাজিক ভূমিকা পালনৰ সামর্থক বুজায় । ই এটা আকাংখিত শিকণ প্রণালী। ই এটা এনে প্রক্রিয়া যিটো জন্মৰ লগে লগে আৰম্ভ হয় আৰু মৃত্যুৰ লগত সমাপ্তি ঘটে। এই প্রক্রিয়াত আমি নতুন নীতিসমূহক প্রাধান্য দি পুৰণি নীতিক অপসাৰিত কৰো।
- ব্যক্তিত্ব আৰু আত্ম ধাৰণাৰ বিকাশিত ই সহায় কৰে। ব্যক্তি এজনে সমাজত অন্য ব্যক্তিৰ লগতে নিজকো উপস্থাপন কৰিবলৈ জ্ঞান অর্জন কৰে।
- ই এনে এটা প্রক্রিয়া যি সমাজত গতিশীলতা আৰু ধাৰাবাহিকতা অটুট ৰখাত উদগনি জনায়।
- সমাজত আমাক প্রশিক্ষণ দিয়াৰ অর্থে বহুতো সমূহ পৰিলক্ষিত হয় যাক সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম বুলি আখ্যা দিয়া হয়।
- মুখ্য সামাজিকীকৰণে সামাজিক ব্যক্তিত্ব গঢ়াত আৰিহনা যোগোৱা মাধ্যমসমূহ সূচিত কৰে যিবোৰ অ-গঠনিক দলৰ প্রধান উপাদান আৰু যিবোৰ প্রাক্কালীন।
- গৌণ সামাজিকীকৰণে বিদ্যালয়, কর্মক্ষেত্র, বৃত্তিমুখী সমূহ আদি পাছৰ পর্যায়ৰ গৌণ মাধ্যমসমূহক বুজায়।

৯.১০ অধিক জানিবলৈ

১) H.M. Johnson, Sociology-A Systematic Introduction. New Delhi. Allied Publishers Pvt. Ltd.

২) H.K. Pawat, Sociology: Basic Concepts, Rawat Publications, Jaipur.
৩) R.K. Sharma Social Change and Social control, Allantic Publishers and Distributors (p) Ltd. New Delhi.
৪) W.E. Ogburn and M.F. Nimkoff, Sociology, Houghton Mifflin Company, Boston.

৯.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রাথমিক বা মুখ্য সামাজিকীকৰণে জীৱনৰ আগৰ কালছোৱাত সংঘটিত হোৱা সামৰিক কার্যকলাপক বুজায়।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গৌণ সামাজিকীকৰণৰ দুটা মাধ্যম– বিদ্যালয়, কর্মক্ষেত্র ।

৯.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যম বা প্রতিনিধি বুলিলে কি বুজা ?

প্রশ্ন ২ঃ প্রাথমিক সামাজিকীকৰণ আৰু গৌণ সামাজিকীকৰণৰ মাজত পার্থক্য লিখা।

(খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সামাজিকীকৰণৰ সংজ্ঞা দিয়া। সমাজত ইয়াৰ গুৰুত্ব সম্পর্কে লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ সামাজিকীকৰণৰ মূল মাধ্যম বা উপাদানসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ঃ "সামাজিকীকৰণ এক জীৱনযোৱা প্রক্রিয়া"- আলোচনা কৰা।

*** ***** ***

অধ্যায় ১০ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণ ঃ ধাৰণামূলক আলোচনা

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য

১০.২ পৰিচয়

১০.৩ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অর্থ আৰু ধাৰণা

১০.৪ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্য আৰু প্রকার্য

১০.৪.১ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্রকার্য

১০.৪.২ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ কার্য্যকাৰীতাসমূহ

১০.৫ সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক অসমতা

১০.৬ পদানুক্রম আৰু বৈষম্য

১০.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১০.৮ অধিক জানিবলৈ

১০.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১০.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক অসমতাৰ অর্থ বুজিব পাৰিব
- সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক অসমতাৰ মাজত থকা প্রভেদসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- পদানুক্রম আৰু বৈষম্যৰ পার্থক্য বুজিব পাজিব
- সামাজিক স্তৰীকৰণ সম্বন্ধে সমাজবিজ্ঞানীসকলে আগবঢ়োৱা ধাৰণাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিত আমি সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ধাৰণা আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। এই বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ যাওঁতে সমাজ বিজ্ঞানী আৰু চিন্তাবিদসকলে আগবঢ়োৱা ধাৰণা আৰু তত্বসমূহৰ প্রয়োগ কৰাটো আৱশ্যকীয়। ইয়াত আমি সামাজিক অসমতা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ এই দুটা ধাৰণাৰ ওপৰত থকা বিভিন্ন মতভেদৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰিম। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ সংজ্ঞাৰ সৈতে আমি সামাজিক অসমতা, প্রাকৃতিক অসমতা, পদানুক্রম, ভূমিকা আৰু প্রস্থিতিৰ বিষয়েও আলোচনা কৰিম। অসমতা

আৰু বৈষম্যৰ অধ্যায়টিৰ আন আলোচ্য বিষয়। মাজৰ পার্থক্য বিশ্লেষণ এতিয়া আমি সামাজিক স্তৰীকৰণ সম্পর্কে আলোচনা কৰো আহক।

১০.৩ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অর্থ আৰু ইয়াৰ ধাৰণা

সামাজিক স্তৰায়নে এখন নির্দিষ্ট সমাজৰ সামাজিক চৰিত্রসমূহ, যেনে- বৃত্তি, প্রস্থিতি, আয় আদিৰ মূল্যায়নৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এখন সমাজৰ ব্যক্তিসকলক বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰা প্রক্রিয়াটোক বুজায়। সমাজতাত্বিক দীপাংকৰ গুপ্তাই মত পোষণ কৰে যে সামাজিক স্তৰায়নে এখন সমাজৰ সদস্যসকলৰ সামাজিক ভিন্নতাৰ ৰাজহুৱা আৰু প্রদর্শনমূলকভাৱে উপস্থাপন কৰাৰ পথ সুচল কৰে। সামাজিক স্তৰীকৰণত সংস্তৰণ (Hierarchical) পদ্ধতিৰে স্বধর্মী সমূহবোৰক একলগ আৰু বিপৰীত ধর্মী সমূহবোৰক উচ্চ অথবা নিম্ন শ্রেণীত ভাগ কৰা হয়। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে সামাজিক অসমতাৰ ধাৰণটো প্রকৃততে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ধাৰণাৰ পৰা উদ্ভুত। সমাজ-তাত্বিকসকলে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ধাৰণাটো উপস্থাপন কৰোতে ইয়াক পৃথিৱীৰ খোলাটোত ঘটা মাটি আৰু শিলৰ স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াটোৰ লগত তুলনা কৰিছিল। আন্দ্রে বেটিল (Andre Beteille)এ সামাজিক স্তৰীকৰণ সংজ্ঞা দি কৈছে যে, 'স্তৰায়নে স্বতঃফূর্তভাৱেই এটা বহুতৰপীয়া পৰিঘটনাক সূচায়, পৰিঘটনাটো বহু পৰিমাণে পৃথিৱীৰ খোলাটোৰ লেখীয়া। আনহাতে দীপাংকৰ গুপ্তাৰ দৰে চিন্তাবিদে কয় যে সামাজিক সমূহবোৰক উলম্ব (vertical) আৰু আনুভূমিক (horizontal) এই দুইধৰণে সজাব পাৰি। সমূহবোৰৰ বিভাজন বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য, যেনে— ভূমিকা (role), শ্রমৰ প্রকার্য আৰু বিভাজন আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি হয়। সেয়েহে সামাজিক স্তৰীকৰণ বৈষম্য আৰু অসমতাৰ ভিত্তিত প্রতিষ্ঠিত বুলি কোৱা হয়।

আন্দ্রে বেটিল (Andre Beteille)এ সামাজিক স্তৰায়নে সমাজত প্রসাৰতা লাভ কৰাৰ আঁৰৰ পদ্ধতিসমূহৰ বিষয়ে বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা আগবঢ়াইছে। তেওঁ মন্তব্য কৰিছে যে প্রকৃতিয়ে আমাক বিভিন্নতাৰে সৃজন কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ব্যক্তিভেদে শাৰীৰিক সক্ষমতাৰ পার্থক্য, দেহৰ গঠন আৰু ৰং আদিৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। এই প্রাকৃতিক বৈসাদৃশ্যসমূহক মানুহে প্রকৃতিগত অসমতা হিচাপে গ্রহণ কৰি এইবোৰৰ মূল্যায়ন কৰিছে। এই প্রকৃতিগত অসমতাবোৰে সামাজিক স্বীকৃতি লাভ কৰি সমাজত প্রতিষ্ঠিত হৈছে আৰু সামাজিক অসমতা হিচাপে পৰিচয় লাভ কৰিছে। যেতিয়া শ্রেণী বিভাজিত অসমান সমূহবোৰক এক ক্রম অনুযায়ী সজোৱা হয় আৰু নির্দিষ্ট প্রস্থিতি আৰু ভূমিকাৰ ধাৰণাৰে এটা সমাজ ব্যৱস্থাৰ অংশ হৈ পৰে হয়, তেতিয়া সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াটো সংঘতিত হয়। সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াটো তাৰপাচত এটা চামৰ পৰা আন এটা চামলৈ (Generation) পর্যৱসিত (Transmitted) হয়।

সামাজিক স্তৰীকৰণ বিভিন্ন প্রকাৰ আৰু পদ্ধতিৰ হ'ব পাৰে। এটা অথবা ততোধিক বিষয়, যেনে— সম্পদ, ক্ষমতা, কর্তৃত্ব, বৃত্তি, ধর্মীয় বিশুদ্ধতা আৰু কলুষতা, শাৰীৰিক শক্তি,

শিক্ষা আৰু অন্য অৰ্হতাৰ ওপৰত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ৰূপ তথা ব্যৱস্থাবোৰ আধাৰিত। জাতি, শ্ৰেণী, জমিদাৰী প্ৰথা আদি হ'ল সমাজত দেখিবলৈ পোৱা অন্য প্ৰকাৰৰ সামাজিক স্তৰীকৰণ। স্তৰায়নে এখন সমাজৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি (Status) আৰু ভূমিকা (Role) নিৰ্দেশ কৰে। সেয়েহে সমাজতাত্বিকসকলে মত প্ৰকাশ কৰে যে, অতীজৰে পৰা বিভিন্ন সময়ত, বিভিন্ন মানৱ সমাজত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা অথবা ততোধিক ৰূপ প্ৰচলিত হৈ আহিছে। আমি গম পালো যে, শ্ৰম বিভাজন (Divison of labour)ৰ প্ৰকৃতি, সামাজিক সংৰচনা (Structure)ৰ জটিলতা, সমাজৰ বিভিন্ন সমূহৰ গুৰুত্ব, আদি বিষয়বোৰৰ জ্ঞান লাভৰ বাবে এখন সমাজৰ স্তৰীকৰণৰ ধাৰণাটো জনাটো জৰুৰী। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ধাৰণাৰ অধ্যয়ন আৰু বাস্তৱ সমাজত ইয়াৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধীয় জ্ঞান আহৰণ কৰাটোও জৰুৰী। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অধ্যয়নৰ বাবে এখন সমাজৰ অসমতাৰ প্ৰকৃতিগত জ্ঞান থকাটো দৰকাৰী। অতীজৰে পৰা চিন্তাবিদসকলে তেওঁলোকৰ ধাৰণা আৰু সিদ্ধান্তৰ মাজেৰে সামাজিক অসমতা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ সম্বন্ধে নানা মতভেদ আগবঢ়াই আহিছে। প্ৰাচীন সমাজত অসমতাক স্বাভাৱিক আৰু দৈৱিক বুলি জ্ঞান কৰা হৈছিল। সেয়েহে, সামাজিক স্তৰীকৰণক দৈৱ নিৰ্দেশিত প্ৰক্ৰিয়া বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। অৱশ্যে বৰ্তমান যুগত সমাজতত্বত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অধ্যয়ন বিজ্ঞানসন্মত আৰু পদ্ধতিগত কৰাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰখা হৈছে। সেয়েহে সমাজতত্বত স্তৰীকৰণৰ ধাৰণাৰ অধ্যয়ন বৰ্তমান সমাজৰ প্ৰামাণিক অনুসন্ধানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু অনুসন্ধানকালত বিভিন্ন বৈজ্ঞানিক আহিলা প্ৰয়োগ কৰা হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অধ্যয়ন কিয় আৱশ্যক?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি (Status) আৰু সামাজিক ভূমিকা (role)ৰ লগত কি সম্বন্ধ আছে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

১০.৪ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্য আৰু প্ৰকাৰ্য

সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে ইয়াৰ কিছুমান নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য আছে। ই যিহেতু প্ৰকৃতিগত পৰিঘটনা নহয়, স্বাভাৱিকতেই ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহও সামাজিক। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহে বিভিন্ন সময়ৰ, বিভিন্ন সমাজৰ সামাজিক স্তৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ তাৎপৰ্য্য এই প্ৰকাৰ্যসমূহৰ মাজতেই নিহিত থাকে। এতিয়া আমি সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য আৰু প্ৰকাৰ্য সম্বন্ধে অধ্যয়ন কৰিম।

১০.৪.১ স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্য

মেলভিন এম. টুমিন (Melvin M. Tumin)-এ নিম্নোক্ত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে ঃ

- সামাজিক স্তৰীকৰণ সামাজিক অথবা সমাজৰ লগত জড়িত ঃ ইয়াৰ সামাজিকভাৱে আৰ্হি আৰু প্ৰস্তুত কৰা সমাজৰ ই সদস্যৰ দ্বাৰা স্বীকৃত। সামাজিক অসমতা সৃষ্টিত জড়িত কিছুমান কাৰক আৰু ধৰ্মীয় পৱিত্ৰতা সম্বন্ধীয় সিদ্ধান্ত এখন সমাজত বাস কৰা লোকৰ মাজত স্থিত বিশ্বাস আৰু মূল্যবোধৰ পৰাই উদ্ভৱ হয়। সমাজৰ সদস্যসকলৰ দৃষ্টিভংগীয়ে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ দৃঢ়তা আৰু শিথিলতাৰ মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰে। সেয়েহে, সামাজিক স্তৰীকৰণ এটা প্ৰকৃতিগত পদ্ধতি নহয়, বৰঞ্চ সামাজিকভাৱে সংগঠিত এক ধাৰণাহে।
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ধাৰণা প্ৰাচীন ঃ ইতিহাসে ঢুকি পোৱা সময়ৰে পৰাই সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা অথবা ততোধিক ৰূপ সমাজত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। আদিম সমাজৰ অধিবাসীসকলক বয়স আৰু লিঙ্গৰ ভিত্তিত ভাগ কৰা হৈছিল। এটা নিৰ্দিষ্ট বয়সৰ ক্ৰম অনুযায়ী লোকসকলক ভিন ভিন গোটত ভগোৱা হৈছিল আৰু বিভিন্ন শ্ৰমৰ দায়িত্বও সেই অনুসৰি দিয়া হৈছিল। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে অতীজৰে পৰাই মানৱ সমাজৰ বাবে সামাজিক স্তৰীকৰণ এক বৈশিষ্ট্য স্বৰূপ হৈ আহিছে। সামাজিক স্তৰীকৰণ সেয়েহে এক সৰ্বকালীন বৈশিষ্ট্য।
- সামাজিক স্তৰীকৰণ ভিন্ন ৰূপৰ ঃ বিভিন্ন সমাজত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বেলেগ বেলেগ ৰূপ, যেনে- বৰ্ণ, শ্ৰেণী, গোত্ৰ অথবা জমিদাৰী (estate) আদি দেখা যায়। স্তৰীকৰণ কেতিয়াবা ধৰ্মীয় পৱিত্ৰতা, বৃত্তিৰ ভিন্নতা, শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্য, যেনে- গাৰ ৰং, সম্পত্তিৰ মালিকানা আদি কিছুমান চৰ্তৰ ওপৰত আধাৰিত হয়। তেনেদৰে সামাজিক স্তৰীকৰণ বেলেগ বেলেগ সমাজত বিভিন্ন মাত্ৰা (degree)ত প্ৰকাশ পায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, এখন সমাজত বৰ্ণ অথবা

শ্রেণীক ভিত্তি কৰি চূড়ান্ত অসমতা থাকিলেও, অন্য এখন সমাজত শ্রেণী অথবা বর্ণই সামাজিক অসমতাত বিশেষ প্রভাৱ নেপেলায়, বৰং এনে বর্ণসমূহ সহযোগিতামূলকহে হ'ব পাৰে। এনেকেয়ে কিছুমান সমাজত স্তৰীকৰণ অতি দৃঢ় হ'লেও, অন্য এখন সমাজত ই শিথিল ৰূপতেই থাকি ইয়াৰ লোকসকলক তেওঁলোকৰ সামাজিক প্রস্থিতি (status) পৰিৱর্তনত সহায় কৰিব পাৰে।

- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অবাঞ্ছিত পৰিণাম ঃ এজন ব্যক্তিৰ সামাজিক প্রস্থিতি অথবা মর্যাদাই তেওঁৰ জীৱন নির্বাহ আৰু কল্যাণৰ বাবে সম্পদ আহৰণৰ মাত্রা নির্ণয় কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে সামাজিক স্তৰায়নে এজন ব্যক্তি অথবা গোটৰ জীৱন-নির্বাহৰ মান সূচায়। কিছুমান আনুসঙ্গিক সামাজিক উপাদান, যেনে— মৃত্যুৰ হাৰ, আয়ূস হাৰ, পৰিপুষ্টি, শিক্ষা আদি সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সামাজিক স্তৰায়নে এখন নির্দিষ্ট সমাজৰ বাসিন্দাৰ জীৱনশৈলীৰ ধৰণো নির্ধাৰণ কৰে। খাদ্য, পোচাক-পৰিচ্ছদ, বাসস্থানৰ প্রকাৰ, শিক্ষাৰ মান, বন্ধুবর্গ এই সকলোবোৰ কথা এজন ব্যক্তি অথবা এটা গোটৰ সামাজিক প্রস্থিতিৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। আকৌ, সমাজৰ সদস্যসকলৰ আচাৰ-আচৰণ সমাজখনে ধার্য কৰি দিয়া ৰীতিমতেই পৰিচালিত হয়। ইয়াৰ এটা উদাহৰণ হ'ল বৃত্তিধাৰী গোট হিচাবে সৈন্য বাহিনীৰ গোট।

সামাজিক স্তৰায়নে এখন নির্দিষ্ট সমাজৰ মানুহৰ প্রমূল্যবোধ, ধৰণ-কৰণ আৰু মনোভাৱৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ কঠোৰতা অথবা শিথিলতাই সমাজৰ ভিন্ন প্রস্থিতিৰ লোকৰ পৰস্পৰৰ প্রতি থকা ধাৰণা প্রকট কৰে। এইটোৱে আকৌ সামাজিক গোটসমূহৰ পাৰস্পৰিক আচৰণৰ ওপৰতো প্রভাৱ পেলায়। এটা জাতি অথবা বর্ণৰ লোকৰ অন্য জাতি অথবা বর্ণৰ প্রতি আচৰণেই তাৰ উদাহৰণ। সমাজত মান্য সজ অথবা অসজ আচৰণবোৰ বহু পৰিমাণে সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াত জড়িত অনুমোদন অথবা স্বীকৃতিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। উদাহৰণস্বৰূপে জাতিসমূহৰ মাজত থকা পৰিত্রতা আৰু কলুষতাৰ ধাৰণাই শ্রেণীসমূহৰ মাজত উচ্চ প্রস্থিতি দখল কৰি থকা গোটটোক দেখুৱায়। শেষত ইয়াকে ক'ব পাৰি যে সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু ইয়াৰ অনুমোদিত ব্যৱস্থাই ভবিষ্যৎ সমাজৰ গোটসমূহৰ মনোভাৱ নিয়ন্ত্রণ কৰে।

১০.৪.২ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্রকার্য

সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহে সমাজত কিছুমান নির্দিষ্ট কর্মপন্থা অথবা প্রকার্যত অনুমোদন জনায়। এই প্রকার্য সমূহৰ অধ্যয়ন আৰু এইবোৰৰ সামাজিক সংগঠনসমূহৰ লগত সম্বন্ধ সমাজতত্ত্ববিদসকলে বিচার্য্য বিষয়।

- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা প্ৰধান প্ৰকাৰ্য হ'ল ই সমাজ এখনক সংস্থাপিত আৰু শৃংখলাৱদ্ধ কৰাত সহায় কৰে। ই সমূহবোৰক শৃংখলাৱদ্ধ কৰাৰ লগে লগে সমাজৰ লগত ইহঁতৰ সম্বন্ধ আৰু কৰণীয়ও নিৰ্ধাৰণ কৰে। এনেকৈয়ে সামাজিক স্তৰায়নে সমাজত শ্ৰম বিভাজনত সহায় কৰে।
- সামাজিকীকৰণ স্তৰীকৰণৰ অন্য এটা প্ৰধান প্ৰক্ৰিয়া। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা অথবা ততোধিক ৰূপ অথবা পদ্ধতি এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্ম (generation)লৈ প্ৰবাহিত হয়। এই পদ্ধতিটো মূলতঃ সামাজিকীকৰণৰ মাজেৰেই হয়। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ আনুষঙ্গিক নীতি আৰু ৰূপৰ লগত প্ৰমূল্যবোধ, আচৰণ ৰীতি, জ্ঞান আৰু জীৱনশৈলীৰ বিভিন্ন দিশ সংযুক্ত হৈ পৰৱৰ্তী প্ৰজন্ম সমূহলৈ সঞ্চাৰিত হয়।
- সামাজিক স্তৰীকৰণে সেয়েহে ক্ষুদ্ৰ পৰিৱৰ্তন অথবা সংশোধনীৰ মাজেৰে সামাজিক সংস্কৰণত ভাগ লয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণক কিয় সমাজিক বুলি কোৱা হৈছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্ৰকাৰ্যসমূহ লিখক।

.....

.....

১০.৫ সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক অসমতা

সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সামাজিক অসমতা ইটো সিটোৰ নিৰ্ণায়ক। সামাজিক অসমতাই সমাজৰ এটা বিশেষ সমূহ অথবা এজন ব্যক্তিয়ে আহৰণ কৰা গুণ নাইবা লক্ষণসমূহৰ মাপকাঠি বুজায়। এটা একক বৈশিষ্ট্য, যেনে সম্পদ, এটা বিশেষ সমূহে সৰহ পৰিমাণত আহৰণ কৰিব পাৰে আৰু অন্য এটা সমূহে কম পৰিমাণত আহৰণ কৰিব পাৰে। এই সমূহকেইটাক সম্পদজনিত তুলনাত অসমান বুলি গণ্য কৰা হয়।

গুণ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বাছনিৰ বাবে আৰু সেইবোৰৰ মাপকাঠি নিৰ্ণয় তথা অনুমোদনৰ বাবে সমাজৰ অধীনস্থ ব্যক্তিসকলৰ প্ৰয়োজন হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, সমাজত পিছপৰা অথবা

দুৰ্বল শ্ৰেণীটো নিৰ্ণয় কৰিবলৈ মাপকাঠি হিচাপে দৰিদ্ৰ সীমাৰেখা (Poverty line) গ্ৰহণ কৰা হয়। এই ব্যৱস্থাত এই বিশেষ সমূহটোৰ আয় আৰু ব্যয়ৰ হিচাব লোৱা হয়। মানুহেও এই আয়-ব্যয়ৰ মাপকাঠি সমৰ্থন কৰি সমাজত তেওঁলোকৰ শ্ৰেণী চিহ্নিত কৰি নিজৰ স্থান গ্ৰহণ কৰে।

সামাজিক স্তৰায়নে সমাজৰ ব্যক্তি অথবা গোটসমূহৰ অসমতা আৰু ভিন্নতাক আনুষ্ঠানিকতা (institutionalization) প্ৰদান কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, শ্ৰেণী বিভাজন এনে এটা প্ৰক্ৰিয়া যি নিজেই শ্ৰেণীসমূহৰ মাজত থকা অসমতা আৰু শ্ৰেণীবোৰৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি আৰু প্ৰকাৰ্যৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। সামাজিক অসমতা আচলতে সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ বুনিয়াদী আধাৰ আৰু লগতে ই সামাজিক স্তৰীকৰণৰ পৰিণামো। আয় আৰু শাৰীৰিক সক্ষমতাক যেতিয়া অধিক্ৰমৰ বাবে উলম্ব বিভাজক হিচাবে গণ্য কৰা হয়, তেতিয়াই সামাজিক অসমতাৰ সৃষ্টি হয়। সামাজিক অসমতা স্তৰীকৰণৰ এটা মাধ্যম হৈ পৰে যেতিয়া সমাজৰ আবাসীসকলে কিছুমান উমৈহতীয়া উপাদানক অসমতা নিৰূপক হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰি ব্যক্তিৰ সামাজিক স্থান নিৰূপণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, স্ত্ৰী আৰু পুৰুষৰ মাজত থকা শাৰীৰিক ভিন্নতাক নিৰ্দিষ্ট এটা শ্ৰমৰ কাৰণে থকা সক্ষমতাৰ মাপকাঠি হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। এনে নিৰ্ধাৰিত সামাজিক ভূমিকা, প্ৰস্থিতিৰ ভিন্নতাই আৰু নিৰ্ধাৰিত আচৰণ বিধিয়ে সামাজিক অসমতাৰ ওপৰত আধাৰিত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে, স্ত্ৰী আৰু পুৰুষক কঠোৰ শাৰীৰিক শ্ৰম আৰু আৱেগিক নমনীয়তাৰ ফালৰ পৰা অসমান বুলি গণ্য কৰা হয়।

আনহাতে সামাজিক অসমতা সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা পৰিণাম বুলি ক'ব পাৰি। সামাজিক স্তৰায়নে সম্পদ আহৰণৰ ভিন্নতা, ক্ষমতা আৰু প্ৰস্থিতিৰ ভিন্নতা আদি প্ৰকাশ কৰে। এই ভিন্নতাই সামাজিক গোটসমূহৰ মাজত সামাজিক দূৰত্বৰ সৃষ্টি কৰে। সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ স্থিতিয়ে মানুহক তেওঁলোকৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকা সম্বন্ধে সজাগ কৰে। আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক শিক্ষা, সামাজিকীকৰণৰ পন্থা আদিয়ে অসমতা প্ৰকট কৰি দেখুৱায়। সামাজিক প্ৰস্থিতিৰ অনুভৱ, ভূমিকা আৰু আচৰণৰ অভ্যাসৰ দ্বাৰা সামাজিক অসমতাৰ পুনঃপ্ৰসাৰ ঘটে। এনেকৈয়ে সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা সামাজিক অসমতা স্থায়ী অথবা নিশ্চিত কৰা হয়।

মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বমতে শ্ৰেণীসমূহৰ মেৰু বিভাজন (Polarization) এটা এনেকুৱা উদাহৰণ য'ত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ গৰাকী অথবা মালিকসকল আৰু শ্ৰমিক অথবা মালিকৰ তলতীয়া কৰ্মচাৰীসকলক সুস্পষ্টভাৱে অসমতাৰ ভিত্তিত ভাগ কৰা হয়। সেয়েহে সামাজিক স্তৰায়নে সামাজিক অসমতাকে সূচায় বুলি ক'ব পাৰি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ঃ সামাজিক অসমতাৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ সামাজিক অসমতা আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণৰ পার্থক্য লিখক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ সামাজিক অসমতা কেনেকৈ নির্ধাৰণ কৰা হয়?

.....

.....

.....

১০.৬ পদানুক্রম আৰু বৈষম্য

যেতিয়া অসমান সামাজিক সমূহবোৰক এটাৰ পাচত এটাকৈ উচ্চৰ পৰা নিম্নলৈ ক্রমানুযায়ী একোটা স্তৰত ভাগ কৰা হয়, এই প্রতিস্থাপনকে পদানুক্রম বোলা হয়। এই উপস্থাপন বিধি উলম্ব চৰিত্রৰ। ইয়াৰ এডাল জখলাৰ গঠনৰ লগত সাদৃশ্য আছে। প্রতিটো স্তৰকেই অন্য স্তৰৰ লগত তুলনাৰ দ্বাৰা ক্রম (rank)ত স্থান দিয়া হয়। সামাজিক প্রস্থিতিয়ে ইয়াত নির্ণায়কৰ ভূমিকা লয়। যি সমূহৰ উমৈহতীয়া লক্ষণ আছে সেইবোৰক এটা দলত ক্রমানুসাৰে অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, আয়কেই ভিত্তি কৰি পদানুক্রম সৃষ্টি কৰাৰ সময়ত, দুটা সমূহৰ বৃত্তি ভিন্ন হ'লেও, তেওঁলোকৰ উপার্জন উৎস থাকিব লাগিব। অধীস্থিত দীপাংকৰ গুপ্তাই সেয়েহে এই উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যসমূহক পৰিমাণ বোধক (Quantitative) বুলি কৈছে। এক অর্থত ব্যক্তি অথবা সমূহবোৰৰৰ আয় বিভিন্ন পদ্ধতিত পৰিমাপ কৰিব পাৰি। অৱশ্যে এইবোৰ গুণগত (Quantitative) অর্থত বেলেগ হ'বও পাৰে। আগৰ উদাহৰণত আমি দেখিলো যে সমূহবোৰৰ আয় এটা উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য। ইয়াক জুখিব পাৰি আৰু সেয়েহে সমূহবাৰক এটা পদানুক্রম (hierarchy)ত সজোৱা হয়। আনহাতে, বৃত্তিগতভাৱেও মানুহে ভিন্ন কার্যত জড়িত হৈ থাকে। তেওঁলোকৰ কামৰ প্রকৃতি আৰু ধৰণ বেলেগ বেলেগ। সেয়েহে, এটা উমৈহতীয়া বিধি অথবা নীতি অনুকৰণ নকৰাকৈ বৃত্তিৰ ভিত্তিত সমাজৰ সদস্যক উচ্চ-নীচ স্তৰত ভগাব পৰা নাযায়। এই উমৈহতীয়া বিধি অথবা চর্তটো আয় অথবা সন্মান হ'ব। এনেকুৱা পৰিস্থিতিত সমূহবোৰৰ স্তৰায়নো অনুভূমিক ধৰণৰ হয়। সমূহবোৰক ইটোৰ কাষত সিটোক একেটা শিতানৰ ভিতৰত ক্রম দিওতে সমূহবোৰৰ কামৰ ভিন্ন প্রকৃতিলৈ লক্ষ্য কৰা হয়। সামাজিক গোটসমূহৰ গঠনৰ ক্ষেত্রত গুণগত ভিন্নতা, যেনে- জাতীয়তা,

ভাষা আৰু ধৰ্মকো আধাৰ হিচাপে লোৱা হয়।

পদানুক্ৰম আৰু বৈষম্য, দুয়োটাই সমাজৰ স্তৰীকৰণ আৰু সংগঠন (organization)ৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ। সমূহবোৰৰ সামাজিক ভিন্নতাই অসমতাক বিশেষ প্ৰাধান্য নিদিয়াকৈ পাৰস্পৰিক বিচ্ছিন্নতাৰ সৃষ্টি কৰে। এখন সমাজত সমূহবোৰৰ বিভিন্ন ভূমিকা আৰু প্ৰকাৰ্য বুজাত অসমতাই বিশেষ সহায় কৰে। ই সমাজত শ্ৰমৰ বিভাজন বুজাতো সহায় কৰে। সমূহবোৰৰ ভিন্নতাক মানি লৈ সমূহবোৰৰ মাজত সুযোগ আৰু সহযোগিতা বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। ই সমূহবোৰৰ মাজত পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাৰ সৃষ্টি কৰি মৈত্ৰী আৰু সহযোগিতাৰ মনোভাৱ বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। আনফালে, পদানুক্ৰমৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত স্তৰায়নে সমাজত সা-সুবিধাসমূহৰ বিতৰণ আৰু কৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰে। পদানুক্ৰমিক ভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত সমাজে কিছুমান সামাজিক পদ্ধতি, যেনে- প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘাত বুজাত সহায় কৰে। অৰ্থাৎ আমি গম পালোঁ যে পদানুক্ৰম আৰু বৈষম্য সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ লগত জড়িত। এই দুটা প্ৰধান বিধিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু সমাজিক প্ৰকাৰ্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ পদানুক্ৰম কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ সামাজিক ভিন্নতা অথবা বৈষম্য কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ঃ পদানুক্ৰম অধ্যয়ন কৰাটো কিয় আৱশ্যকীয়?

.....

.....

.....

১০.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নৰ পৰা আমি সামাজিক স্তৰীকৰণ পদ্ধতি, সামাজিক অসমতা, পদানুক্ৰম আৰু সামাজিক বৈষম্যৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলো।
- সাধাৰণ ভাষাত সামাজিক স্তৰীকৰণ মানে হ'ল সামাজিক সমূহবোৰক কিছুমান নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ক্ৰমত সজোৱা প্ৰক্ৰিয়া।

- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অধ্যয়ন সমাজতত্ত্বৰ এটা কেন্দ্রীয় বিষয়। ই সমাজত সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহৰ বৈশিষ্ট্য, ভূমিকা আৰু প্রস্থিতিৰ বিতৰণ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে জ্ঞান দিয়ে।
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ কেইবাটাও বৈশিষ্ট আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ইয়াৰ আৰ্হি সামাজিকভাৱে যুগুত কৰা হয়, ই বিভিন্ন প্রকাৰৰ আৰু ই সর্বকালৰ বাবে প্রযোজ্য।
- সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ কেইটামান উদাহৰণ হ'ল জাতি, শ্রেণী, জমিদাৰী স্বত্ব আদি।
- সমাজভেদে সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ মাত্রা বেলেগ বেলেগ হোৱাটো পৰিলক্ষিত হয়। কিছুমান সমাজত ই দৃঢ় হ'লেও অন্য সমাজত ব্যক্তি আৰু গোটৰ ক্রমৱদ্ধকৰণ প্রক্রিয়াটো মুক্ত আৰু শিথিল হয়।
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ধাৰণাটো সামাজিক অসমতা আৰু সামাজিক বৈষম্যৰ ধাৰণাৰ লগত সম্বন্ধিত।
- সামাজিক অসমতা সামাজিক গোটসমূহৰ কিছুমান নির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্যৰ মাপ অথবা জোখৰ ওপৰত ভিত্তিত নির্ধাৰণ কৰা হয়।
- সামাজিক গোটসমূহৰ সামাজিক স্তৰীকৰণ পদানুক্রমিক পদ্ধতি অথবা আনুভূমিক পদ্ধতিত কৰা হয়।
- পদানুক্রম ব্যৱস্থাই গোটসমূহৰ ক্রমৱদ্ধকৰণক উলম্বভাৱে উপস্থাপন কৰে। ইয়ো অসম গোটবোৰৰ প্রস্থিতি বিবেচনা কৰা হয়।
- গোটসমূহৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইবোৰ আনুভূমিক ভাৱেও উপস্থাপন কৰা হয়।

১০.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Beteille.A. (1977), Inequality among men. Oxford : Basil Blackwel.

২) Giddens.A. (1989). Sociology, Cambridge Polity Press.

৩) Gupta.D. (1977). Social Stratification, New Delhi. Oxford University Publications.

৪) Tumin.M. (1967) Social Stratification The forms and functions of ineguality, New Jersey.

১০.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক স্তৰায়নে সামাজিক গোটসমূহক ক্রমৱদ্ধ কৰে আৰু মূল্যায়নৰ বাবে সামাজিক বৈশিষ্ট্যসমূহ, যেনে- বৃত্তি, প্রস্থিতি, আয় আদি ধার্য্য কৰে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এখন নির্দিষ্ট সমাজৰ সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ প্রয়োগ বিধিৰ দ্বাৰা আমি সমাজখনৰ শ্রম বিভাজনৰ নীতি, সমাজ সংগঠনৰ জটিলতা আৰু বিভিন্ন গোট-সংগঠনৰ ভূমিকা সম্বন্ধে বুজিব পাৰোঁ।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থা ব্যক্তিৰ সামাজিক প্রস্থিতি আৰু ভূমিকা নির্ণয়ৰ এক মাধ্যম।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাক সামাজিক বুলি কোৱা হৈছে, কাৰণ ব্যৱস্থাটো সমাজৰ সদস্যৰ অনুমোদনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিকভাৱে যুগুত কৰা হৈছে। অসমতাৰ ধাৰণাটো সম্পদ অথবা ধর্মীয় পৱিত্রতাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত হ'ব পাৰে। এখন নির্দিষ্ট সমাজৰ লোকৰ অন্তৰত স্থিত বিশ্বাস আৰু মূল্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক অসমতাৰ হয়।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ সামাজিকভাৱে সৃষ্ট। এইবোৰ বিভিন্ন ৰূপত প্রকট হ'ব পাৰে। ই সর্বকালৰ বাবে প্রযোজ্য। প্রাচীন কালৰে পৰাই স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থা প্রচলিত হৈ আহিছে আৰু ই এক দীর্ঘম্যাদী ফলাফল প্রদর্শন কৰে।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ মুখ্য কার্য হ'ল ই সমাজক শৃংখলাৱদ্ধ কৰাত সহায় কৰে। সামাজিকীকৰণ ব্যৱস্থাত সহায়ক হৈ ই সমাজৰ পুনৰ সৃষ্টিত আগভাগ লয়।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক অসমতাই এটা নির্দিষ্ট সামাজিক গোটৰ বৈশিষ্ট আৰু গুণসমূহৰ মাপ অথবা জোখ বুজায়।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক অসমতাই এটা সামাজিক গোটৰ গুণ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ মাপকাঠি নির্ণয় কৰে। আনহাতে, সামাজিক স্তৰায়নে এই গোটসমূহক এক নির্দিষ্ট নিয়ম অনুযায়ী শৃংখলাৱদ্ধ কৰে।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক অসমতা কিছুমান সামাজিক গোটৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য জোখৰ দ্বাৰা নির্ণয় কৰা হয়।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যেতিয়া অসমান সামাজিক গোটসমূহ একেটা তৰপ অথবা ক্রমত সজোৱা হয়, এটা স্তৰৰ ওপৰত আনটো স্তৰ উর্দ্ধক্রমত স্থাপন কৰা হয় আৰু ইয়াকে পদানুক্রম বোলে। এই ব্যৱস্থাপনাত এডাল জখলাৰ গঠনত থকাৰ দৰে প্রতিটো গোটৰে নিজস্ব ক্রম (Rank) থাকে। সমূহবোৰৰ প্রস্থিতি (Status)ক ভিত্তি কৰি এই ক্রম প্রদান কৰা হয় আৰু ক্রমবোৰ উলম্বভাৱে সংস্থাপিত কৰা হয়।

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক ভিন্নতাই বৈশিষ্ট্য আৰু গুণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক গোটবোৰক চিহ্নিত কৰাটোক বুজায়।

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক স্তৰায়নে পদানুক্ৰমৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কোনো সামাজিক গোটে বিশেষ ক্ষমতা ভোগ কৰাৰ অনুমোদন লাভ কৰাটোক বুজায়। প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘাতৰ নিচিনা সামাজিক পৰিস্থিতিসমূহ বুজাত সামাজিক স্তৰায়নে সহায় কৰে।

১০.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ সামাজিক অসমতা কি? উদাহৰণসহ বুজাই লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ পদানুক্ৰম আৰু বৈষম্যৰ পাৰ্থক্য বিশ্লেষণ কৰক।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অধ্যয়নৰ আৱশ্যকতা বুজাই লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ লগত জড়িত মতভেদসমূহ বহলাই আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১১ ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ আধাৰ

অধ্যয় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ গোষ্ঠী

- ১১.৩.১ গোষ্ঠী আৰু গোষ্ঠীবাদ
- ১১.৩.২ ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু গোষ্ঠীবাদ
- ১১.৩.৩ গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰাবাহিকতা

১১.৪ জাতি

- ১১.৪.১ বর্ণ আৰু জাতি
- ১১.৪.২ প্রথা আৰু জাতিৰ ধর্মনিৰপেক্ষ মাত্রা

১১.৫ শ্রেণী

- ১১.৫.১ শ্রেণী তত্ত্ব
- ১১.৫.২ শ্রেণীৰ প্রকাৰ
- ১১.৫.৩ কৃষিভিত্তিক সমাজত শ্রেণী
- ১১.৫.৪ ঔদ্যোগিক সমাজত শ্রেণী

১১.৬ সামন্ত প্রথা

- ১২.৬.১ সামন্ত প্রথাত পদানুক্রম
- ১২.৬.২ সামন্ত প্রথাৰ সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যা

১১.৭ লিংগ

- ১২.৭.১ নাৰীবাদ, লিংগ আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ
- ১২.৭.২ লিংগবাদ আৰু কর্ম

১১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৯ অধিক জানিবলৈ

১১.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১১.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সামাজিক স্তৰৰায়নৰ বিভিন্ন আধাৰৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব পাৰিব
- কি কি পদ্ধতিৰ জৰিয়তে এই আধাৰ সমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক স্তৰীকৰণ

হয় সেইটো জানিব পাৰিব

- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ইতিহাস গম পাব
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ্য আৰু গাঁথনি ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়

সামাজিক স্তৰীকৰণ বুলিলে এখন নিৰ্দিষ্ট সমাজৰ মানুহক তেওঁলোকৰ কৰ্ম, মৰ্যাদা, আয় আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন গোটত বিভাজন কৰাকে বুজায়। এনেদৰে এখন সমাজৰ মানুহক বিভিন্ন গোটত ভাগ কৰাৰ কাৰণবোৰ হ'ল — শ্ৰমৰ বিভাজন, সম্পদৰ বিতৰণ আৰু অগ্ৰাধিকাৰ। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সমাজত বিভিন্ন ৰূপত স্তৰীকৰণৰ ই বিদ্যমান। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ভিন্নতাৰ কাৰণ হ'ল পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সমাজত মানুহৰ অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিক বেলেগ বেলেগ। কিছুমান সমাজত স্থাৱৰ আৰু কিছুমান সমাজত অস্থাৱৰ উপাদানক মানুহে প্ৰাধান্য দিয়ে। কিছুমান সমাজত মানুহে হয়তো এজন লোকৰ আয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি তেওঁক অগ্ৰাধিকাৰ দিব পাৰে। আনহাতে আন কিছুমান সমাজত এজন লোকৰ প্ৰস্থিতি নিৰ্ণয়ৰ জোখ তেওঁৰ আয় হ'ব পাৰে। আন এখন সমাজত ব্যক্তি বিশেষৰ ধাৰ্মিক শুদ্ধতাৰ ওপৰত অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হ'ব পাৰে। এখন সমাজত এজন লোকৰ মৰ্যাদা নিৰূপণ কৰিবৰ কাৰণে গ্ৰহণ কৰা এই ধৰণৰ অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিতেই সামাজিক স্তৰীকৰণ হয়। এনেদৰেই জাতি, বৰ্ণ, ধৰ্ম, সম্পত্তি আদি স্তৰবোৰৰ সৃষ্টি হয়। এখন সমাজৰ সামাজিক স্তৰ বিভাজন জটিলতাৰ মাত্ৰা, বিভাজন সৃষ্টি হোৱা কাৰণ, সমাজত এনে বিভাজনে সম্পাদন কৰা প্ৰকাৰ্য আৰু যিখন সমাজত এই স্তৰীকৰণবোৰ প্ৰোথিত, সেই সমাজখনৰ প্ৰকৃতি অনুসৰি স্তৰীকৰণ পদ্ধতিবোৰ ভিন ভিন হয়। এতিয়া আমি সামাজিক স্তৰ বিভাজনৰ বিভিন্ন পদ্ধতিৰ সৈতে জড়িত সামাজিক স্তৰীকৰণৰ আধাৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰি চাও আহক —

১১.৩ গোষ্ঠী

গোষ্ঠীৰ ধাৰণাই এখন সমাজৰ স্তৰ বিভাজনৰ এক কাৰণ হিচাপে কাম কৰে। এটা গোটৰ মানুহৰ মাজত থকা কিছু উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য বুজাবলৈ গোষ্ঠীৰ ধাৰণাটোৰ অৱতাৰণা কৰা হয়। ভৌগোলিক সাদৃশ্যতা থকা অথবা একেই ভৌগোলিক অঞ্চলৰ বাসিন্দাৰ গোটবোৰে এটা গোষ্ঠীৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে। উদাহৰণ হিচাপে আমি আৰ্য গোষ্ঠীৰ নাম ক'ব পাৰোঁ। গোষ্ঠীৰ স্তৰীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ আধাৰ হ'ল শাৰীৰিক অৱয়ৱৰ সাদৃশ্যতা। যেতিয়া এটা গোটৰ মানুহক তেওঁলোকৰ ছালৰ বৰণ, চুলিৰ দৈৰ্ঘ্যতা আৰু ঘনত্ব, লাওখোলাৰ আকাৰ আৰু আকৃতি, শৰীৰৰ গঠন আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট গোটত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় তাকেই গোষ্ঠী বুলিব পাৰি। গোষ্ঠীৰ বিভাজন বিশেষকৈ শাৰীৰিক অৱয়ৱ আৰু

গঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়ে কৰা হয়।

মেয়েৰৰ 'ক'নভাৰচেশ্যন লেক্সিক'ন' (Konversation– Lexicon) নামৰ গ্ৰন্থখনৰ মতে মানৱ সমাজত মূলতঃ তিনিটা গোষ্ঠীৰ অস্তিত্ব আছে— মংগোলীয়, ককেছীয় আৰু নিগ্ৰো। পিচলৈ অন্য এটা গোষ্ঠী— অষ্ট্ৰীয়ও এই তালিকাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। এই গোষ্ঠীসমূহৰ অন্য উপভাগো পোৱা যায়।

অৱশ্যে নৃতত্ত্ববিদ অথবা সমাজতত্ত্ববিদসকলে কেৱল শাৰীৰিক গঠন আৰু অৱয়ৱৰ সাদৃশ্যকেই গোষ্ঠী এটা সৃষ্টি হোৱাৰ একমাত্ৰ কাৰণ বুলি নাভাবে। শাৰীৰিক অৱয়ৱ আৰু গঠনৰ সাদৃশ্যবোৰ সমাজত স্বীকৃত হ'লেহে ই এক গোষ্ঠীৰ মৰ্যাদা পাব পাৰে। ৰে'মণ্ড ফ'ৰ্থ (Raymond Firth)-এ মন্তব্য আগবঢ়াইছে যে গোষ্ঠীবোৰ নিৰূপণ হয় সামাজিক (অথবা সাংস্কৃতিক) বৈশিষ্ট্য অনুসৰিহে। এই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল— পৰম্পৰাগতভাৱে মানুহক দিয়া মৰ্যাদা, মূলৰ বিভিন্নতা আৰু ক্ৰমাগতভাবে বৃদ্ধি পোৱা অসমতা। গোষ্ঠী আৰু গোষ্ঠীবাদ কেনেদৰে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ লগত জড়িত হৈ পৰিল, সেয়া আমি পিচৰ পৰ্যায়ত আলোচনা কৰিম ।

১১.৩.১ গোষ্ঠী আৰু গোষ্ঠীবাদ

যদিও ইতিহাসৰ বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন গোষ্ঠী থকাৰ উদাহৰণ পোৱা যায় তথাপিও গোষ্ঠীৰ ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক অসমতাৰ উৎপত্তি হৈছিল বহু পাচতহে। গোষ্ঠীৰ ধাৰণা নাইবা দৰ্শনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মানুহক বিভিন্ন গোটত বিভাজন কৰাৰ যি প্ৰথা তাকেই গোষ্ঠীবাদ বুলিব পাৰি। কিছুমান গোটৰ মানুহক শাৰীৰিক গঠন, শক্তি আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তুলনামূলকভাবে দুৰ্বল বুলি জ্ঞান কৰা হয়। গোষ্ঠীবাদৰ এনে ধাৰণা বহু প্ৰাচীন আৰু বিস্তৃত। বিভিন্ন সমাজতত্ত্ববিদ আৰু নৃতত্ত্ববিদে গোষ্ঠীবাদৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ মন্তব্য দাঙি ধৰিছে। প্ৰাচীন গ্ৰীচ আৰু ৰোমত ক্ৰীতদাস প্ৰথাই সামাজিক অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই প্ৰথাৰ ফলত 'মালিক' আৰু 'দাস' নামে সমাজত দুই ধৰণৰ গোটৰ সৃষ্টি হৈছিল যিয়ে অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। বহুতো তত্ত্ববিদে বিশ্বাস কৰে যে 'ধৰ্মও' গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত। যি গোষ্ঠীৰ মানুহ যুদ্ধত হাৰিছিল, তেঁওলোক সামাজিক অথবা ৰাজনৈতিক শোষণৰ সন্মুখীন হৈছিল। সেই গোষ্ঠীৰ মানুহক অযোগ্য আৰু পাপী বুলিও জ্ঞান কৰা হৈছিল। ধৰ্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই ১৩ আৰু ১৪ শতিকাৰ পৰা ইহুদীসকলক বৈষম্যমূলক দৃষ্টিৰে চোৱা হৈছিল। ধৰ্মীয় বিশ্বাস অথবা দৰ্শনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সৃষ্টি হোৱা গোষ্ঠীবাদী বৈষম্য আজিৰ আধুনিক সমাজতো পৰিলক্ষিত হয়। এই ধাৰণাসমূহৰ উপৰি গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ সৈতে ক্ৰমাগতভাবে বৃদ্ধি পোৱা পুঁজিবাদী আৰু ঔপনিৱেশিকতাবাদ ধাৰণাও জড়িত হৈ পৰিছে।

১১.৩.২ ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু গোষ্ঠীবাদ

পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ দ্বাৰা আশীর্বাদপুষ্ট হৈ যেতিয়াৰ পৰা ঔপনিৱেশিকতাবাদৰ ধাৰা আৰম্ভ হ'ল তেতিয়াৰে পৰাই আফ্ৰিকা, এছিয়া আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ দেশসমূহত শাসক আৰু শোষিতৰ মাজত অসমতা বৃদ্ধি হৈ গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰণা দৃঢ়ভাৱে গা কৰি উঠিল। আটলাণ্টিক মহাসাগৰ হৈ আমেৰিকা, আফ্ৰিকা আৰু ইউৰোপৰ মাজত চলা দাসৰ কিনা-বেচাৰ বজাৰখনৰ কাৰণেও মানুহৰ মাজত অর্থনৈতিক আৰু শাৰীৰিক পার্থক্যৰ সৃষ্টি হৈছিল। চিফালিক সূচ্যাংক (Cephalic Index) আৰু অন্য উপায়ৰ জৰিয়তে শাৰীৰিক অৱয়ৱ আৰু গঠনৰ পার্থক্য নির্ণয় কৰিব পৰাৰ সুবিধা আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে মানুহৰ মাজত থকা পার্থক্যবোৰক জন্মগত আৰু প্ৰাকৃতিক হিচাপে প্ৰমাণ কৰাৰ চেষ্টা চলিল। এনে ধৰণৰ মাপকাঠিৰে শ্ৰমৰ বিভাজন কৰি অনাগত দিনত উপনিৱেশবোৰৰ বিশাল বাগিছাবোৰত ক্ৰীতদাস নিয়োগৰ পথ প্ৰশস্ত কৰা হ'ল। সেয়ে কার্ল মার্ক্সে গোষ্ঠীবাদক এক সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে গণ্য কৰিছে যিটোয়ে পুঁজিবাদ আৰু ক্ৰীতদাস প্ৰথাক বর্তাই ৰাখে। গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰণাই সামাজিক স্বীকৃতি পোৱাৰ লগে লগে সামাজিক বৈষম্যতা বৃদ্ধি পাবলৈ ল'লে। আফ্ৰিকান আৰু ইউৰোপীয়ৰ মাজত বিবাহ সম্পূর্ণৰূপে নিষিদ্ধৰ কৰণৰ আইন প্ৰণয়ন কৰা হ'ল। ইয়াৰ উপৰি অন্য কিছুমান সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক আইন-কানুন সৃষ্টি কৰি বহুতো বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰা হ'ল। শোষিতসকলৰ মাজৰ কোনোবাই নিয়ম ভংগ কৰিলে কঠোৰ শাস্তি প্ৰয়োগৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। ইয়াৰ উপৰি মৃত্যুদণ্ডৰ দৰে ভয়ানক শাস্তি বিহাৰ আইনো কার্যকৰী কৰা হ'ল।

১১.৩.৩ গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰাবাহিকতা

গোষ্ঠীবাদৰ এক শক্তিশালী ৰূপ দেখা গৈছিল জার্মানীত । যেতিয়া নাজীবাহিনীয়ে ইহুদীমুক্ত দেশ গঢ়িবলৈ গণহত্যাৰ দৰে নৃশংস কার্যসূচী হাতত লৈছিল। সাংস্কৃতিক জাতীয়তাবোধৰ নামতেই জার্মানীত এনে ধৰণৰ চৰম গোষ্ঠীগত বৈষম্যৰ সৃষ্টি হৈছিল। জাতিৰ পবিত্ৰতা ৰক্ষা কৰাত বিজ্ঞানৰ আহিলা আৰু ন-ন আৱিষ্কাৰে জার্মানীৰ নাজী বাহিনীক সহায় কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা এইটো কথা প্ৰতীয়মান হ'ল যে, গোষ্ঠীগত বৈষম্য হ'ল এক সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক সৃষ্টি। ই কোনো ধৰণৰ প্ৰাকৃতিক প্ৰক্ৰিয়া নহয়।

ঔপনিৱেশিকতাবাদ মুক্ত তৃতীয় বিশ্বৰ দেশসমূহত নতুনকৈ সার্বভৌমত্ব স্থাপন হোৱাৰ লগে লগে ক্ৰীতদাস প্ৰথাৰ বিলোপ সাধনৰ প্ৰচেষ্টা চলিল। বৈষম্যৰ বলি হোৱা মানুহসকলে গোষ্ঠীবাদ আৰু ইয়াক সামাজিক স্বীকৃতি দি এক প্ৰথা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ প্ৰচেষ্টাবোৰৰ বিপক্ষে এক গোট হৈ থিয় দিলে। বিংশ শতিকাত দক্ষিণ

আফ্রিকাত গোষ্ঠীবাদ আৰু কৃষ্ণাংগসকলক ভোটাধিকাৰ নিদিয়াৰ বিপক্ষে যি বিদ্রোহৰ সূচনা হৈছিল তাৰ প্রভাৱে গোষ্ঠীসমূহৰ মাজত থকা প্রভেদ বহু পৰিমাণে দূৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি জাতিসংঘৰ স্থাপন আৰু মানৱ অধিকাৰ নীতিৰ ঘোষণায়ো গোষ্ঠীসমূহৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক বৈষম্য-বিদ্রোহ হ্রাস কৰিবলৈ বহু পৰিমাণে সক্ষম হয়।

অৱশ্যে সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনৰ পৰা গোষ্ঠীবাদৰ বীজ আৰু শিপা সম্পূর্ণৰূপে উৎখাত কৰিবলৈ এতিয়াও কিছু সময় অপেক্ষা কৰিব লাগিব। জনজাতীয় গোটসমূহৰ অসমান বিভাজন আৰু অস্তিত্ব সুৰক্ষিত কৰি ৰখাৰ প্রৱণতাই গোষ্ঠীবাদৰ ধাৰণাক এতিয়াও বৰ্তাই ৰাখিছে। এইটো কাৰণতে মানুহৰ মাজত থকা বৈষম্যৰ এতিয়াও সম্পূর্ণৰূপে অৱসান ঘটা নাই।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ গোষ্ঠী বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ গোষ্ঠীবাদ বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ দাসত্ব প্রথা বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

.....

১১.৪ জাতি

'জাতি' শব্দটোৰ ইংৰাজী প্রতিকশব্দ হ'ল Caste। ইয়াৰ উৎপত্তি হৈছে পর্তুগীজ ভাষাৰ শব্দ Casta-ৰ (কাষ্টা) পৰা। এই শব্দটোৱে সেই ধৰণৰ লোক অথবা বস্তুক বুজায় য'ত ভিন্নতাৰ মিশ্রণ নাথাকে। এক প্রকাৰে যাক বিশুদ্ধ বুলিব পাৰি। অর্থৰ ফালৰ পৰা উক্ত Casta শব্দটো লেটিন ভাষাৰ শব্দ Castus-ৰ (কাষ্টুচ) সমকক্ষ। Castus মানে বিশুদ্ধ, নির্ভেজাল অথবা পবিত্র। জাতি ভিত্তিক বিভাজনে সেই গোটৰ মানুহখিনিক বুজায় যাৰ মাজত অন্তর্ৱর্তী বিশুদ্ধতা অটুট আছে। উদাহৰণ হিচাপে ক'ব পাৰি তেজৰ সম্পর্কৰ কথা। যিখিনি মানুহৰ তেজৰ ধৰণৰ সাদৃশ্য থাকে আৰু সমগোত্রীয় বৈবাহিক সম্পর্কৰ প্রচলন আছে তেওঁলোকক এটা জাতিৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব পাৰি। চি. বগ'ল্ (C. Bougle) ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়

যে জাতিভেদ ব্যৱস্থাই গোটেই সমাজখনকে পুৰুষানুক্ৰমিকভাবে বিভিন্ন ভাগত ভগাইছে, এটা ভাগক আনটো ভাগৰ পৰা পৃথক কৰিছে আৰু ইটো ভাগত সিটো ভাগৰ লগত সংযুক্ত কৰিছে তিনিটা বৈশিষ্ট্যৰ দ্বাৰা।

জাতিভেদ প্ৰথাৰ দ্বাৰা বৈষম্য আৰু অসমতা সৃষ্টিৰ প্ৰক্ৰিয়া স্পেইন আদিৰ দৰে বিভিন্ন দেশতো বিদ্যমান যদিও ভাৰতীয় সমাজত প্ৰচলিত জাতিভেদ প্ৰথা পৃথক আৰু বিস্তৃত। উৎপত্তিৰ বিভিন্ন উৎস আৰু ব্যাখ্যা কৰাৰ বিভিন্ন প্ৰয়াস তথা প্ৰকাৰৰ কাৰণে ভাৰতবৰ্ষত জাতিভেদ প্ৰথা ইমান অনন্য। সেয়ে ইয়াৰ বিস্তৃতিও ব্যাপক। এতিয়া আমি পৰৱৰ্তী শিতানবোৰত ভাৰতীয় সমাজৰ জাতিভেদ প্ৰথাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম ।

১১.৪.১ বৰ্ণ আৰু জাতি

ভাৰতৰ জাতিভেদ প্ৰথাটোৰ উৎপত্তিৰ কথা ঋগবেদ আৰু পুৰুষাসূক্তা (Purushasukta) ৰ নামৰ গ্ৰন্থ দুখনৰ পৰা গম পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থ দুখনৰ মতে প্ৰাচীন ভাৰতীয় হিন্দু সমাজক চাৰিটা বৰ্ণত ভাগ কৰা হৈছিল। বৰ্ণ মানে হ'ল বৰণ অথৱা ৰং। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজৰ মানুহক ছালৰ বৰণ আৰু শাৰীৰিক অৱয়ৱ অথবা গঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি 'আৰ্য্য' আৰু 'দাস' এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল। সেই বিভাজনৰ ভিত্তি আছিল আখ্যান। পৌৰাণিক পুথিসমূহত থকা বৰ্ণনা অনুসৰি মানুহৰ চাৰিটা বৰ্ণ হ'ল- (১) ব্ৰাহ্মণ, (২) ক্ষত্ৰিয়, (৩) বৈশ্য, (৪) শূদ্ৰ। এইটো বিশ্বাস কৰা হয় যে এই চাৰিওটা বৰ্ণৰ সৃষ্টি হৈছে হিন্দুসকলৰ আৰাধ্য দেৱতা পৃথিৱীৰ সৃষ্টিকৰ্তা বিষ্ণুৰ চাৰিটা অংগৰ পৰা। বিষ্ণুৰ শৰীৰৰ ভিন্ন অংগৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা কাৰণে এই বৰ্ণসমূহৰ অন্তৰ্গত লোকৰ কৰ্মকুশলতাও বেলেগ বেলেগ হয়। এই কৰ্মকুশলতাই পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত শ্ৰমৰ বিস্তৃত বিভাজনত সহায় কৰিছিল। এই গোটেই শ্ৰম ব্যৱস্থাটোৰ লগত ভূমিকা, পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি আদিৰ ধাৰণাও জড়িত হৈ পৰিছিল। এই চাৰিওটা বৰ্ণক পদানুক্ৰমিকভাৱে সজাই লোৱা হৈছিল। ইয়াৰ ভেটি আছিল কৰ্মৰ বিভাজন। চতুবৰ্ণ অথবা এই চাৰিওটা বৰ্ণকেই ভাৰতীয় সমাজত জাতিভেদ প্ৰথাৰ উৎস বুলি গণ্য কৰা হয়।

এটা কথা মনত ৰখা ভাল যে বাস্তৱ সমাজত দেখা জাতিভেদ প্ৰথা আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰত উল্লেখ থকা বৰ্ণৰ ধাৰণাৰ মাজত বহুতো প্ৰভেদ আছে। ভাৰতীয় সমাজৰ ওপৰত অধ্যয়ন চলোৱা সমাজতত্ত্ববিদসকলে প্ৰকাশ কৰিছে যে এক ভাষিক গোষ্ঠীৰ ভিতৰত ন্যূনতম দুশটা জাতিৰ গোট থকাৰ সম্ভাৱনা থাকে । সেইবোৰক পুনৰ তিনি হাজাৰ সৰু সৰু গোটত বিভক্ত কৰিব পাৰি। উৎখাত কৰিব নোৱাৰা বৰ্ণবাদৰ দৰে জাতিভেদ প্ৰথাত বিভিন্ন সমাজত আৰু বিভিন্ন মাধ্যমৰ দ্বাৰা গতিশীলতা আৰু পৰিবৰ্তন সম্ভৱ। সেয়ে জাতিভেদ প্ৰথাৰ দ্বাৰা সৃষ্ট গোটসমূহ বৰ্ণবাদ প্ৰথাৰ জৰিয়তে সৃষ্ট গোটসমূহতকৈ অস্পষ্ট। সেই কাৰণে বহুতো সমাজতত্ত্ববিদে জাতি আৰু বৰ্ণৰ

মাজত পার্থক্য থকা বুলিও দাবী কৰে। তেওঁলোকৰ মতে 'বর্ণ' হ'ল শাস্ত্রত উল্লেখ থকা ধাৰণা আৰু জাতি হ'ল সেই ধাৰণাৰ বাস্তৱ কচৰৎ।

ওপৰত উল্লেখ কৰা চৰিত্রসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি জি.এছ. ঘূৰাই (G. S. Ghurye)- এ জাতিভেদ প্রথাৰ তলত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যসমূহ তুলি ধৰিছে—

- জাতিভেদ প্রথা হ'ল সমাজখনক বিভিন্ন সৰু সৰু খণ্ডত বিভক্ত কৰা প্রক্রিয়া।
- ই পদানুক্রমিকভাবে সমাজক বিভক্ত কৰে।
- ই খোৱা-লোৱাৰে পৰা আৰম্ভ কৰি সামাজিক মিলা-প্রীতিৰ ওপৰত বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰে।
- জাতিভেদ প্রথাত কিছুমান সামাজিক আৰু ধর্মীয় নিষেধাজ্ঞা থাকে।
- জাতি অনুসৰি মানুহৰ সন্মুখত জীৱিকাৰ বিকল্প নাথাকে।
- জাতিবোৰে একে জাতিৰ মাজত বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপনৰ নিয়ম মানি চলে।

১১.৪.২ জাতিভেদ প্রথা আৰু জাতিৰ ধর্মনিৰপেক্ষ মাত্রা

সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এক কাৰক হিচাপে জাতিভেদ প্রথাৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ সময়ত ইয়াৰ বিধি-বিধান, ৰীতি-নীতি আৰু ধর্মনিৰপেক্ষতাৰ ধাৰণাৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দিব লাগিব। এই কথাটো এম. এন. শ্রীনিবাস (M. N. Srinivas) আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰী সমাজতত্ত্ববিদসকলে সমাজত আধিপত্য স্থাপন কৰা জাতিবিলাকৰ অধ্যয়নৰ প্রসংগত উল্লেখ কৰিছে। এটা জাতিৰ সামাজিক মর্যাদা স্থিৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত দুই ধৰণৰ বৈশিষ্ট্য বিবেচনা কৰা হয়—

প্রথমটো হ'ল, স্বজাতিৰ ভিতৰতে বৈবাহিক প্রথা মানি চলা। ইয়াৰ দ্বাৰা জাতিৰ বিশুদ্ধতা ৰক্ষা কৰা হয়। ইয়াৰ উপৰি এই পৰম্পৰাই পূর্বপুৰুষৰ জীৱিকাৰ পদ্ধতিকেই বিধিগতভাবে অৱলম্বন কৰি জাতিলৈ আৰিহনা যোগোৱাত সহায় কৰে।

দ্বিতীয়তে, জাতিৰ সদস্য সংখ্যা বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰি অস্তিত্ব সুৰক্ষিত কৰে।

এই দুয়োটা বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই এটা জাতিৰ সামাজিক প্রস্থিতি নিৰূপণ কৰা হয়।

ৰাজনৈতিক শক্তি, ক্ষমতা আৰু জনসংখ্যাৰ লেখীয়া কিছু ধর্মনিৰপেক্ষ উপাদানৰ প্রভাৱে জাতিভেদ প্রথাক গতিশীলতা প্রদান কৰে। সামাজিক জীৱনত কেতিয়াবা কোনো এটা জাতিক তুলনামূলকভাবে তলৰ অথবা নিম্ন স্থান দিয়া হ'লেও ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক প্রভাৱ আদিৰ দৰে ধর্মনিৰপেক্ষ উপাদানৰ কাৰণে ই আন জাতিবোৰৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি অন্য জাতিবোৰৰ মানুহৰ ধ্যান-ধাৰণা, আচৰণ, ধর্মীয় বিশ্বাস আদি অনুকৰণ কৰিও কোনো এটা জাতিয়ে নিজৰ উত্থান ঘটাবলৈ সক্ষম হয়। এম.এন. শ্রীনিবাস (M. N.

Srininas)- এ এই কার্যটোক সংস্কৃতায়ন বুলি অভিহিত কৰিছে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এইটো পৰিষ্কাৰ হ'ল যে, শ্রেণী বিভাজনৰ ভিত্তি হিচাপে জাতিভেদ প্রথাৰ বহুতো দিশ আৰু দৃষ্টিভংগী থাকিব পাৰে। 'জাতি'ৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞাৰ পৰিসৰ সময়ৰ লগে লগে সলনি হৈছে। বর্তমানৰ জাতি আৰু জাতিভেদ সম্পর্কীয় ধাৰণা শাস্ত্রত উল্লেখ থকা ধাৰণাতকৈ বহু পৃথক। চৰকাৰী লোকপিয়লত জাতি অনুসৰি লোক গণনা কৰাৰ পদ্ধতি গ্রহণ কৰাৰ লগে লগে ভাৰতবর্ষৰ সমাজ ব্যৱস্থাত জাতিভেদৰ দ্বাৰা স্তৰীকৰণৰ অন্য এক দিশ মুকলি হোৱাৰ প্রসংগ উত্থাপিত হৈছে। ইংৰাজসকলৰ দিনৰ পৰাই এই ধৰণৰ লোকপিয়ল পদ্ধতিৰ সূচনা কৰা হৈছিল। আনহাতে ভাৰতীয় আইন ব্যৱস্থাত সকলো জাতিৰ লোকৰ কাৰণে সমান অধিকাৰৰ ব্যৱস্থা আৰু জাতিভেদ প্রথাত থকা অসমতা আৰু মর্যাদাৰ পদানুক্রমিক হস্তান্তৰ নীতিয়ে পাৰস্পৰিক বৈপৰীত্যৰ সৃষ্টি কৰিছে। এনেদৰেই জাতিভেদ প্রথাৰ আকাৰ, আকৃতি আৰু পৰিসৰ সময়ৰ অগ্রগতিৰ লগে লগে সলনি হৈ আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ঃ ক'ৰ পৰা Caste শব্দটোৰ উৎপত্তি হৈছে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ 'বর্ণ' বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ 'জাতি' বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

.....

১২.৫ শ্রেণী

শ্রেণী হ'ল সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অন্য এক গুৰুত্বপূর্ণ আধাৰ। শ্রেণী বিভাজনৰ ধাৰণাটো বিস্তৃত হৈ পৰিছে ১৯ শতিকাৰ পাচতহে। মানুহৰ আয় আৰু সম্পত্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁক একোটা শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছিল। তেওঁৰ অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক মর্যাদা প্রদান কৰা হৈছিল। অৱশ্যে এতিয়ালৈকে কোনো সমাজতত্ত্ববিদে 'শ্রেণী'ৰ কোনো সর্বগ্রহণযোগ্য সংজ্ঞা দিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। এজন মানুহৰ সমাজৰ উৎপাদন ব্যৱস্থালৈ আগবঢ়োৱা বৰঙণি আৰু অর্থব্যৱস্থাত তেওঁৰ প্রস্থিতি আদিৰ ওপৰত

ভিত্তি কৰি কার্ল মার্ক্সে তেওঁক শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। যিসকল লোক উৎপাদন প্রক্রিয়াৰ গৰাকী মার্ক্সে তেওঁলোকক সম্পত্তিশালী (Have) আৰু যিসকল লোক সেই প্রক্রিয়াৰ গৰাকী নহয় তেওঁলোকক সম্পত্তিহীন (Have nots) বুলি অভিহিত কৰিছে। কার্ল মার্ক্সৰ মতে সম্পত্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা এই দুই ধৰণৰ শ্রেণী ইতিহাসৰ প্রতিটো স্তৰতেই বিদ্যমান। অৱশ্যে মার্ক্সৰ এই ধাৰণাটো পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাৰ লগতহে অধিক প্রযোজ্য। এই সমাজ ব্যৱস্থাত 'বুর্জোৱা' আৰু 'সর্বহাৰা' বুলি দুই ধৰণৰ শ্রেণী থাকে। 'বুর্জোৱা' শ্রেণীটোৱে উৎপাদন প্রক্রিয়া নিজৰ দখলত ৰাখে। তেওঁলোক হ'ল উদ্যোগ অথবা মূলধনৰ গৰাকী, অর্থাৎ মালিক। আনহাতে 'সর্বহাৰা' শ্রেণীৰ মালিকীস্বত্ব নাথাকে। তেওঁলোকে নিজৰ শাৰীৰিক শ্রমৰ বিক্রীৰ জৰিয়তে উৎপাদন প্রক্রিয়াৰ লগত জড়িত হৈ পৰে। উৎপাদন প্রক্রিয়াৰ মালিকীস্বত্ব নিজৰ হাতত ৰখাৰ প্রক্রিয়া আৰু মালিকীস্বত্ব নিজৰ হাতলৈ আনিব নোৱাৰাৰ কাৰণ হিচাপে মার্ক্সে আন কেতবোৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ মাপকাঠিও (Subjective Criteria) শ্রেণীসংজ্ঞাত উল্লেখ কৰিছে। সেয়েহে , সম্পত্তিৰ অধিকাৰ তথা নিজ স্বার্থ আৰু শ্রেণী পৰিস্থিতি সম্পর্কে শ্রেণী সচেতনতাৰ অভাৱৰ ভিত্তিত কোনো এটা নির্দিষ্ট জাতিয়ে নিজে নিজকে শ্রেণী বুলি ধৰিব পাৰে অথবা এটা শ্রেণীত পৰিণত হ'ব পাৰে। মার্ক্সৰ মতে শ্রেণী বিভাজনৰ দ্বাৰা উদ্ভৱ হোৱা সামাজিক বৈষম্য আৰু অসমতা সমাজত ইমান গভীৰভাৱে শিপাই থাকে যে সমাজৰ গতিশীলতা আৰু পৰিবর্তন সুনিশ্চিত কৰিবৰ কাৰণে এই দুই শ্রেণীৰ মাজত দ্বন্দ্ব অপৰিহার্য। সেই কাৰণে ঐতিহাসিক সামাজিক পৰিবর্তনৰ বাবে শ্রেণী সংগ্রাম প্রয়োজনীয় বুলি কোৱা হয়।

মার্ক্সবাদী ধাৰণাৰ বিপৰীতে মেক্স ৱেবাৰ (Max Weber)-এ শ্রেণী বিভাজনৰ কাৰণ হিচাপে বজাৰ নির্ভৰ অর্থব্যৱস্থা আৰু মানুহৰ ভাগ্যকেই (life chances) দায়ী কৰিছে। তেওঁৰ শ্রেণী বিভাজন মতে সমাজত দুই ধৰণৰ মালিক থাকে। এচাম হ'ল বজাৰৰ পৰা আয় তথা লাভ উপার্জন কৰা উৎপাদনৰ গৰাকী আৰু আনটো চাম হ'ল সেইসকল উৎপাদনৰ মালিক যি সকলে কেৱল জীৱন ধাৰণ কৰিবলৈহে ভূমি অথবা মূলধন ব্যৱহাৰ কৰে। যিসকল মানুহে বজাৰৰ পৰা আয় আৰু লাভ সংগ্রহ কৰে তেওঁলোকৰ জীৱন নির্বাহৰ পদ্ধতি উন্নত মানৰ। সেই ফালৰ পৰা মেক্স ৱেবাৰ (Max Weber) -ৰ শ্রেণীৰ সংজ্ঞাটো বস্তুনিষ্ঠ উপাদানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গ্রহণ কৰা বুলি ক'ব পাৰি।

ইয়াৰ উপৰি 'শ্রেণী' বিষয়ক ভিন্ন সংজ্ঞা ডব্লিউ.এল. ৱার্ণাৰ (W. L. Warner) আৰু এণ্টনীগিদেনচ্ (Anthony Giddens) ৰ দৰে সমাজতত্ত্ববিদেও দাঙি ধৰিছে। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এক কাৰক হিচাপে 'শ্রেণী'ৰো বিভিন্ন মাত্র আৰু প্রকাৰ আছে।

১১.৫.১ কৃষিভিত্তিক সমাজত শ্রেণী বিভাজন

যিহেতু শ্রেণীৰ নির্ধাৰণ বিশেষতঃ আয় আৰু সম্পত্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই কৰা হৈছিল সেয়ে শ্রেণী বিভাজনৰ সামাজিক পদানুক্রমটোও নির্ভৰ কৰিছিল

আয়ৰ ওপৰতেই। এইবোৰ কাৰণতে শ্রেণী বিভাজনৰ ক্ষেত্রত কৃষিভিত্তিক সমাজ আৰু উদ্যোগভিত্তিক সমাজৰ মাজত ভিন্নতা দেখা যায়। কৃষিভিত্তিক সমাজত শ্রেণী এটাৰ সৃষ্টি হয় খেতিমাটিৰ মালিকীস্বত্ব আৰু খেতিমাটিৰ ব্যৱহাৰৰ পৰিমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি। অর্থনীতিবিদ আডাম স্মিথ আৰু ডেভিদ ৰিকার্ডোই কৃষিভিত্তিক সমাজত তলত উল্লেখ কৰা শ্রেণীসমূহ থাকে বুলি কৈছে—

- মালিক অথবা জমিদাৰ ঃ এই শ্রেণীৰ লোকসকলৰ খেতিমাটিৰ পৰিমাণ বেছি। তেওঁলোক যথেষ্ট পৰিমাণৰ মাটিৰ মালিক। তেওঁলোকৰ হাতত তেনে মাটিত খেতি কৰাবে পৰা আৰম্ভ কৰি মাটি বিক্রী কৰালৈকে সম্পূর্ণ ক্ষমতা থাকে। সেয়েহে এই শ্রেণীৰ লোকসকলৰ তুলনামূলকভাবে অন্য শ্রেণীৰ লোকসকলতকৈ অর্থনৈতিক ক্ষমতা বেছি।
- ৰায়ত ঃ এই শ্রেণীৰ লোকসকলে জমিদাৰৰ পৰা মাটি ধাৰলৈ লৈ তাত খেতি কৰে। উৎপাদিত শস্যৰ কোনো এটা অংশ তেওঁলোকে লাভ কৰিলেও সেই মাটি সংক্রান্তীয় কোনো ধৰণৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ অধিকাৰ তেওঁলোকৰ নাথাকে।
- বনুৱা ঃ এওঁলোকে মজুৰিৰ বিনিময়ত খেতিপথাৰত কাম কৰে। বণুৱাবোৰ ভূমিহীন। তেওঁলোকৰ কোনো স্থায়ী নিযুক্তি নহয়। বিভিন্ন খেতিত বিভিন্ন লোকৰ লগত কাম কৰি এই শ্রেণীৰ লোকে মজুৰি মোকলাব লগা হয়। এওঁলোকৰ উপার্জনৰ কোনো নিশ্চয়তা নাথাকে আৰু উপার্জনো স্থিৰ নহয়। সেয়েহে কৃষিভিত্তিক সমাজত এওঁলোকৰ স্থান সকলোতকৈ তলত।

  ওপৰত উল্লেখ কৰা শ্রেণী বিভাজনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ডেনিয়েল থর্নাৰ (Daniel Thorner) আৰু আন্দ্রে বেটেলী (Andre Beteille)এ ভাৰতৰ কৃষিভিত্তিক সমাজক তলত দিয়া ধৰণে বিভাজিত কৰিছে—
- জমিদাৰ অথবা মালিক ঃ মাটিৰ গৰাকী, যাৰ ওচৰত যথেষ্ট পৰিমাণৰ মাটি থাকে।
- কৃষক ঃ ৰায়ত অথবা যাৰ ওচৰত সামান্য পৰিমাণৰ মাটি থাকে।
- মজদুৰ ঃ শ্রমিক।

১১.৫.২ উদ্যোগভিত্তিক শ্রেণী বিভাজন

উদ্যোগভিত্তিক সমাজত উদ্যোগৰ মালিকীস্বত্ব আৰু উৎপাদনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শ্রেণী বিভাজন কৰা হয়। এই শ্রেণী বিভাজনৰ ভিত্তি হ'ল—

- উৎপাদনৰ আহিলাৰ মালিকীস্বত্ব।
- কর্মৰ প্রকাৰ।
- কর্মীসকলৰ আয়।

সেই কাৰণেডব্লিউ. ডব্লিউ. ৱিৰ্চলৰ্চস্কি (W. W. Wesoloswshi),ৰাল্‌ফ ডৰেনড্ৰ'ফ (Ralf Dahrendrof) আৰু ৰেম'ন আৰ'ন (Raymon Aron) আদিৰ দৰে সমাজতত্ত্ববিদে উদ্যোগ প্রধান সমাজবোৰক শ্বেত শ্রমিক (White colour worker) আৰু নীল শ্রমিক (Blue colour worker) নামে দুটি ভাগত ভগাইছে। শ্বেত শ্রমিকসকলক মেনেজাৰ অথবা বিষয়া আদিৰ দৰে চাকৰিত নিযুক্তি দিয়া হয়। আনহাতে নীল শ্রমিকসকলক হস্তচালিত কামত নিযুক্তি দিয়া হয়। এই দুই শ্রেণীক আকৌ তলত দিয়া ধৰণেৰে বিভক্তি কৰিব পাৰি—

- শ্বেত বিদ্বৎ শ্রমিক।
- প্রশিক্ষিত শ্রমিক।
- নিম্নখাপৰ শ্বেত শ্রমিক।
- প্রশিক্ষণহীন শ্রমিক।

ওপৰত উল্লিখিত শ্রেণী বিভাজনৰ ধাৰণাটোমেক্স ৱেবাৰ (Max Weber)-ও মানি লৈছে। ইয়াৰ উপৰি সমাজ বিশেষৰ অর্থনৈতিক আৰু অন্য কেতবোৰ নীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিও বিভিন্ন শ্রেণী বিভাজন কৰা হয়। সামাজিক শ্রেণী বিভাজনৰ এই ধাৰাই ব্যক্তিবিশেষৰ জীৱন ধাৰণৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত যথেষ্ট প্রভাৰ পেলায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ঃ শ্রেণী মানে কি?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ এজন লোকক শ্রেণীভুক্ত কৰাৰ ভিত্তি কি কি?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ কার্ল মার্ক্সে শ্রেণী সন্দর্ভত দিয়া মন্তব্যটো লিখক।

.....

.....

.....

১১.৬ সামন্ত প্ৰথা

সামন্তপ্ৰথাৰ উত্থানে শ্ৰেণী বিভাজনৰ ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। সামন্তবাদে খেতিমাটিৰ উচিত ব্যৱহাৰৰ উপৰিও আৰ্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক শক্তিশালী কৰাত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। যদিও সামন্তবাদ এছিয়া মহাদেশকে ধৰি পৃথিৱীৰ বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল তথাপিও মধ্যযুগৰ ইউৰোপৰ সামন্তবাদৰ ধাৰণাৰ পৰাহে আমি সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্ৰকৃত ব্যাখ্যা পাব পাৰো। প্ৰাচীন কালত যুদ্ধজয়ে বিজয়ী পক্ষক পৰাজিত পক্ষৰ মাটি দখল কৰি সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিছিল। একোখন সাম্ৰাজ্য আৰু সেই সাম্ৰাজ্য পৰিচালনা কৰা সৈনিকবোৰৰ ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল কৃষিক্ষেত্ৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা কৰ-কাটলৰ দ্বাৰা। কৃষকবোৰৰ ভাৰসাতেই বৰ্তি আছিল কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ ভেঁটি। এই কৃষকবোৰৰ সৰহভাগ আছিল যুদ্ধবন্দী আৰু যুদ্ধত পৰাস্ত হোৱা দেশৰ লোক যিয়ে নিজৰ ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব বিজয়ী ৰজাজনৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰিছিল। সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰৰ এনে ধৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াই সামাজিক বৈষম্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু সামন্তবাদৰ দৰে প্ৰথাৰ উত্থানত অৰিহণা যোগাইছিল।

১১.৬.১ সামন্ত প্ৰথাত পদানুক্ৰম

সামন্ত প্ৰথাত তলত দিয়া ধৰণৰ স্তৰীকৰণ পদ্ধতিৰ প্ৰচলন আছিল—

- শাসক শ্ৰেণী, যাক পুনৰ চৰকাৰী বিষয়া, ধৰ্মযাজক অথবা পণ্ডিত আদি গোটত বিভক্ত কৰা হৈছিল
- সৈনিক আৰু যোদ্ধা
- কাৰিকৰ
- কৃষক আৰু ভূমিদাস

সামন্তপ্ৰথাৰ শীৰ্ষস্থানত থকা ব্যক্তিগৰাকী হ'ল ৰজা। ৰজাই হ'ল দেশৰ মাটি আৰু সৈন্যবাহিনীৰ চূড়ান্ত মালিক। তেওঁৰ তলত থাকে সম্ভ্ৰান্ত লোকসকল অথবা বিভিন্ন প্ৰদেশৰ তলতীয়া ৰজাসকল। তাৰ তলত থাকে জিলাবোৰৰ শীৰ্ষ পদবীধাৰী। খেতিৰ মাটিৰ বাবদ কৃষকৰ পৰা কৰ আদায় কৰাৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰা হৈছিল জমিদাৰসকলক। একে ধৰণৰ ক্ষমতা কেতিয়াবা ধৰ্মযাজক বা পণ্ডিতসকলৰ ওপৰতো ন্যস্ত কৰা হৈছিল। গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহ সকলোৰে সন্মিলিত আলোচনাৰ জৰিয়তে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এইসকল লোকেই ৰজাৰ ওপৰত আস্থা ৰাখি ৰজাৰ কৰ্তৃত্বক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিছিল। সেনা আৰু যোদ্ধাসমূহক দায়িত্ব দিয়া হৈছিল সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিৰক্ষা আৰু যুদ্ধ-বিগ্ৰহজনিত কামবোৰত। একে সময়তে তেওঁলোকে সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰসাৰ আৰু সাম্ৰাজ্যক শক্তিশালী কৰি ৰখাৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। এওঁলোকৰ পাচত স্থান লাভ কৰিছিল কৃষক আৰু শিল্পী অথবা

কাৰিকৰসকলে। তেওঁলোকক সাধাৰণ নাগৰিকৰ মর্যাদা দিয়া হৈছিল। কাৰিকৰসকল আছিল প্রশিক্ষণপ্রাপ্ত শিল্পী অথবা কর্মী যিয়ে সৰু সৰু উদ্যোগত কাম কৰিছিল। বেতন অথবা মজুৰিৰ বিনিময়ত যিসকল লোকক কৃষিকার্যত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল তেওঁলোকক ভূমিদাস অথবা বনুৱা বোলা হৈছিল। এওঁলোক আছিল সমাজৰ আটাইতকৈ নিম্ন পর্যায়ৰ বাসিন্দা। এই গোটেই বিভাজনটোকেই সামন্ত প্রথা বুলি কোৱা হয়।

১১.৬.২ সামন্ত প্রথাৰ সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যা

ওপৰত উল্লেখ কৰা সামন্তবাদৰ শৃংখলটোৰ পৰা সমাজতত্ত্বৰ বিভিন্ন ধাৰণা আহৰণ কৰিব পাৰি। সামাজিক বিভাজনৰ সামন্তবাদী শৃংখলাটোৰ পৰা এইটো বুজা যায় যে প্রথাটো সম্পূর্ণৰূপে শ্রমৰ বিভাজনৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। প্রতিটো শ্রেণীৰে অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কার্যকলাপ নির্ধাৰিত হয় শ্রমৰ বিভাজন, মালিকীস্বত্ব আৰু ভূমিৰ ব্যৱহাৰৰ ওপৰত। কার্ল মার্ক্সৰ মতে এনে ধৰণৰ জটিল সামাজিক শৃংখলাই হ'ল পৰৱর্তী পর্যায়ত পুঁজিবাদী সমাজ সৃষ্টি হোৱাৰ মূল কাৰণ। সামন্তবাদৰ ভিতৰুৱা কাৰিকৰ অথবা শিল্পীসকলেই বজাৰমুখী অর্থ ব্যৱস্থা আৰু অকৃষিভিত্তিক কর্মৰ জৰিয়তে জীৱিকাৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি কৰিছিল। ঘৰুৱা অর্থ ব্যৱস্থা আৰু কৃষিখণ্ডৰ পৰা আহৰণ কৰা আয়ে উদ্যোগ বিপ্লৱৰ কাৰণে আধুনিক প্রযুক্তিবিদ্যা সম্বলিত প্রয়োজনীয় মূলধন আহৰণত অৰিহণা যোগাইছিল। এই প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা সমাজ ব্যৱস্থাত আকৌ দুটা শ্রেণীৰ সৃষ্টি হৈছিল— বুর্জোৱা আৰু সর্বহাৰা। ওপৰৰ অধ্যয়নৰ পৰা এইদৰে ক'ব পাৰি যে সামন্তবাদৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই এনে জটিল সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিভাজনৰ সৃষ্টি হৈছিল। মেক্স ৱেবাৰ (Max Weber)-এ ইয়াৰ উপৰি সামন্তবাদৰ এক ৰাজনৈতিক দৃষ্টিভংগী এটা তুলি ধৰিছে। সামন্ত প্রথা এক সুন্দৰ ক্ষমতাৰ শৃংখল। ই এফালে ৰজাৰ হাতত ক্ষমতা কেন্দ্রীভূত কৰে আৰু আনফালে ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণ আৰু বিতৰণো নিয়াৰিকৈ সম্পন্ন কৰে। পদানুক্রমিক প্রক্রিয়া আৰু পূর্বপুৰুষৰ জীৱিকাকেই গ্রহণ কৰাৰ প্রৱণতাই সামন্তপ্রথাৰ ভিতৰতো 'জাতি'বোৰত থকাৰ দৰে কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মার্ক ব্লঁছ্ (Marc Bloch)-এ সামন্তপ্রথাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে এনেদৰে— ই সামাজিক বান্ধোনৰ এখন জাল (a network of social ties) । এই জালখন আৰু বান্ধোনবোৰ আগৰ যিকোনো স্তৰায়ন প্রক্রিয়াতকৈ জটিল। সেয়ে সামন্তবাদ হ'ল মধ্যযুগৰ সামাজিক স্তৰায়নৰ এক বিশেষ প্রক্রিয়া।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১০ঃ সামন্ত প্রথা বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ সামন্ত প্রথাত উপলব্ধ বিভিন্ন শ্রেণীৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ সামন্ত প্রথাত সামাজিক মর্যাদা অথবা প্রস্থিতি নির্ণয়ৰ প্রধান উপায় কি আছিল?

.....

.....

.....

১১.৭ লিংগ

লিংগ হ'ল এটা সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক ধাৰণা। জন্মগত শাৰীৰিক ভিন্নতা অনুসৰি মানুহৰ আচৰণগত বৈশিষ্ট্য বুজাবলৈ লিংগ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই আচৰণবোৰ সামাজিকভাবে সৃষ্টি আৰু গ্রহণ কৰা হয়। মানুহে সেই আচৰণবোৰ মানি চলিব বুলি আশা কৰা হয়। লিংগৰ ধাৰণাৰ লগত জড়িত বিশেষ গোট এটাৰ পৰা সমাজে নির্ধাৰণ কৰি দিয়া আচৰণবোৰৰ প্রকাশ বিচৰা হয়। সেইকাৰণেই সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ভিত্তি হিচাপে লিংগৰ ধাৰণা যথেষ্ট পৃথক। কাৰণ, লিংগভিত্তিক বিভাজনে বস্তুনিষ্ঠ উপাদান, যেনে— ভূমি, মূলধন, সম্পত্তি, ৰীতি-নীতি, জীৱিকা আদিৰ ওপৰত বেছি নির্ভৰ নকৰে। যিয়েই নহওক, লিংগ বৈষম্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি হোৱা সামাজিক বিভাজনে সমাজৰ প্রতিজন মানুহৰ ওপৰতে প্রভাৱ পেলায়। ই ক্ষমতা আহৰণ, সম্পত্তি আহৰণ, সন্মান, মর্যাদা প্রাপ্তি আদিৰ ওপৰতো প্রভাৱ পেলায়।

১১.৭.১ নাৰীবাদ, লিংগ আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ

নাৰীবাদৰ ধাৰণাৰ পৰাই লিংগ আৰু স্তৰীকৰণৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজিব পাৰি। নাৰীবাদে বিশ্বাস কৰে যে জন্মগত শাৰীৰিক গঠনৰ ভিন্নতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক অসমতাৰ সৃষ্টি হৈছে। নাৰীবাদীসকলে এই অসমতা নির্মূলৰ হকে চেষ্টা কৰে। কিন্তু আনুষ্ঠানিক একৰূপী আইনৰ দ্বাৰা সকলো লিংগৰ লোককে

সামাজিক সমতা প্রদান কৰিব পৰা নাযায়। সমাজত প্রাচীনকালৰে পৰা পুৰুষে নাৰীৰ ওপৰত চলাই অহা আধিপত্যই অন্য লিংগৰ সামাজিক সম্পদ প্রাপ্তিৰ সুবিধা বিভাজিত আৰু সীমিত কৰিছে। পুৰুষৰ আধিপত্যৰ কাৰণে বহু শতিকাজুৰি নাৰীসকলে নিজৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰাত ব্যর্থ হৈছে। চিম'ন ডি ব্যু (Simon de Beavoir) এ এগৰাকীনাৰীৰ পৰা গৌণ লিংগ (second sex) হিচাপে সমাজে আশা কৰা বিভিন্ন ভূমিকা বিশ্লেষণ কৰি এই কথা প্রতিপন্ন কৰিছে। তেওঁ মন্তব্য কৰিছে যে, এগৰাকী নাৰীক নাৰীৰ ভূমিকা ল'বৰ কাৰণে সমাজখনে বাধ্য কৰে। পুৰুষপ্রধান সমাজে সকলো নীতি-নিয়ম পুৰুষৰ সপক্ষে সৃষ্টি কৰি লৈছিল। ই মানুহৰ মাজত অসমতা আৰু বৈষম্যৰ বীজ ৰোপণ কৰিছিল। সেই কাৰণেই কেৱল সংবিধান প্রদত্ত সমঅধিকাৰ আৰু সম্পত্তিৰ সমবিতৰণে পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত সমতাৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। সমাজত চলি থকা লিংগ বৈষম্যৰ সমস্যাসমূহ এই ধৰণৰ ব্যৱস্থাবোৰেও দূৰ কৰাত বিফল হৈছে। এই সমস্যাসমূহ নির্মূল কৰিবলৈ হ'লে লিংগ বৈষম্যৰ ধাৰণা আৰু প্রকৃতি সম্বন্ধে মানুহ সচেতন হ'ব লাগিব আৰু পূর্বৰ ধাৰণাসমূহৰ পুনৰ বিশ্লেষণ তথা সংশোধনৰ ব্যৱস্থা ল'ব লাগিব।

১১.৭.২ লিংগবাদ আৰু কার্য

লিংগ বৈষম্যৰ এটা প্রধান কাৰণ হ'ল লিংগবাদ। ই কোনো এক বিশেষ লিংগৰ মানুহৰ ওপৰত শাৰীৰিক গঠন আৰু অৱয়ৱৰ ভিত্তিত চলা শোষণক বুজায়। সমাজত সাধাৰণতে মহিলাসকলেই এনে শোষণৰ সন্মুখীন হোৱা দেখা যায়। সাধাৰণতে পুৰুষক মহিলাসকলৰ তুলনাত শাৰীৰিক আৰু মানসিকভাবে বেছি শক্তিশালী বুলি ধৰা কৰা হয়। সেয়ে চাকৰিৰ ক্ষেত্রত পুৰুষক বেছি সক্ষম আৰু কার্যক্ষম বুলি বিবেচনা কৰি কঠিন কামত নিয়োজিত কৰা হয়। মহিলাসকলৰ সন্মুখত সদায় গুৰুত্বপূর্ণ পদবীসমূহত নিযুক্তি লাভ কৰাৰ বেলিকা এক অদৃশ্য বাধাৰ প্রাচীৰ থিয় হয়। সেয়ে বিভিন্ন বিভাগৰ শীর্ষ পদবীত মহিলা মকৰল কৰাৰ ক্ষেত্রতো হীন-দেঢ়ি দেখা যায়। পূর্বতে মহিলা কর্মচাৰীসকলক একেই পদবী অথবা কামৰ ক্ষেত্রত পুৰুষ কর্মচাৰীজনতকৈ কম দৰমহা দিয়াৰ ব্যৱস্থা আছিল। যিহেতু ঘৰুৱা কাম-কাজৰ কাৰণে মহিলাসকলক কোনো ধৰণৰ পাৰিশ্রমিক দিয়া নহৈছিল সেয়ে ঘৰুৱা কাম-কাজক কর্ম বুলি ধৰা নহৈছিল। লিংগ অনুসৰি সম্পত্তিৰ ওপৰত থকা অধিকাৰো ভিন্ন আছিল। কন্যা শিশুসন্তানক ল'ৰাসন্তানৰ তুলনাত পুষ্টিকৰ খাদ্য কমকৈ দিয়া হৈছিল। লিংগ বৈষম্যৰ উদাহৰণ পৰিয়ালৰ ভিতৰতেই দেখাপোৱা যায়। পৰিয়ালৰ ভিতৰতেই লিংগভিত্তিক কর্ম বিভাজনৰ উপৰি কন্যা সন্তানৰ ওপৰত বিভিন্ন অস্বাভাৱিক বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰা দেখা যায়। পৰিয়ালৰ গুৰুত্বপূর্ণ সিদ্ধান্ত গ্রহণৰ সময়তো মহিলাৰ মন্তব্যক প্রধান্য দিয়া হোৱা নাছিল।

লিংগভিত্তিক বৈষম্যৰ প্ৰণৱতা এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্মলৈ গতি কৰে। জন্মৰ পিচৰে পৰা শিশুক লিংগ অনুসৰি বিভাজিত কৰ্ম আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰ আহৰণ কৰিবলৈ শিক্ষা দিয়া হয়। এই আচাৰ-ব্যৱহাৰ মানি চলিবলৈ অসমৰ্থ হোৱা শিশুটিক সমালোচনা কৰাৰ উপৰি নিয়মবোৰ পুনৰ অভ্যাসৰ বাবে অনুপ্ৰাণিত কৰা হয়। শিশুক লিংগভিত্তিক বৈশিষ্ট্যসমূহ বুজাবলৈ প্ৰতিখন সমাজতে ভিন্ন ৰীতি-নীতিৰ প্ৰচলন আছে। এনেদৰে লিংগ বৈষম্যও সামাজিক বিভাজনৰ এক কাৰক হিচাপে চিহ্নিত হৈছে। ই অন্য সকলো স্তৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াতকৈ পৃথক। লিংগ বৈষম্যৰ জৰিয়তে সামাজিক উপাদানৰ লগতে শাৰীৰিক উপাদানো সামাজিক স্তৰীকৰণৰ কাৰকত পৰিণত হৈছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১৩ঃ 'লিংগ' বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ঃ 'লিংগবাদ' মানে কি?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১৫ঃ 'লিংগ ভিত্তিক স্তৰীকৰণ' মানে কি?

.....

.....

.....

১১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- গোষ্ঠী, জাতি, শ্ৰেণী, সামন্তপ্ৰথা আৰু লিংগবৈষম্যৰ ধাৰণাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বিভিন্ন আধাৰৰ বিষয়ে আমি এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰিলোঁ।
- সামাজিক অসমতা বৃদ্ধিত এই ধাৰণাবোৰৰ প্ৰতিটোৱেই বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য আৰু চৰিত্ৰেৰে অৰিহণা যোগায়।
- গোষ্ঠীবাদৰ ভিত্তি হ'ল মানুহৰ শাৰীৰিক অৱয়ব, আকাৰ আৰু আকৃতিৰ পাৰ্থক্য। আনহাতে জাতিৰ ধাৰণাটোৰ ভিত্তি হ'ল প্ৰথাগত বিশুদ্ধতা আৰু তেজৰ সম্পৰ্কৰ

বিশুদ্ধতা।

- জাতিৰ ধাৰণা সৃষ্টিৰ ভিত্তি হ'ল আয় আৰু সম্পত্তি। আনহাতে সামন্ত প্ৰথাৰ ভিত্তি হ'ল ভূমিৰ মালিকীস্বত্ব আৰু যুদ্ধ-বিগ্ৰহ।
- লিংগৰ ধাৰণা সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এক পৃথক ধাৰণা। এজন লোকৰ ব্যক্তিত্ব, স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আৰু আচৰণৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ অথা বস্তুনিষ্ঠ মাপকাঠি হ'ল লিংগৰ ধাৰণা।
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্ৰতিটো উপাদানেই এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া আৰু এই উপাদানবোৰৰ প্ৰতিটোৰে বিভিন্ন ৰূপ আৰু প্ৰকৃতি আছে।
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ কাৰকসমূহ এটাৰ পৰা আনটো বিচ্ছিন্ন নহয়। এই সকলোবোৰ কাৰকেই একেলগে একে সময়তে একেখন সমাজত সহাৱস্থান কৰিব পাৰে।
- সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এই কাৰক সমূহৰ প্ৰভাৱ সমাজৰ প্ৰতিটো অংশতে বিদ্যমান।

১১.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Botto, Wendy social stratification : Social Division and Inequality Oxon : Rentledgs, 2005 Ghurye, G.S. and Race London Kigan Paul, 1932

২) Grusky, David B. Soical stratification : Class, Race, Gender. Westview Press, 2000.

১১.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গোষ্ঠীৰ ধাৰণাই এখন সমাজৰ স্তৰ বিভাজনৰ এক কাৰণ হিচাপে কাম কৰে। এটা গোটৰ মানুহৰ মাজত থকা কিছু উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য বুজাবলৈ গোষ্ঠীৰ ধাৰণাটোৰ অৱতাৰণা কৰা হয়। ভাষিক সাদৃশ্যতা থকা অথবা একেই ভৌগোলিক অঞ্চলৰ বাসিন্দাৰ গোটবোৰে এটা গোষ্ঠীৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে। উদাহৰণ হিচাপে আমি আৰ্য গোষ্ঠীৰ নাম ক'ব পাৰোঁ। গোষ্ঠীৰ স্তৰীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ আধাৰ হ'ল শাৰীৰিক অৱয়ৱৰ সাদৃশ্যতা। যেতিয়া এটা গোটৰ মানুহক তেওঁলোকৰ ছালৰ বৰণ, চুলিৰ দৈর্ঘ্যতা আৰু ঘনত্ব, লাওখোলাৰ আকাৰ আৰু আকৃতি, শৰীৰৰ গঠন আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট গোটত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় তাকেই গোষ্ঠী বুলিব পাৰি। গোষ্ঠীৰ বিভাজন বিশেষকৈ শাৰীৰিক অৱয়ৱ আৰু গঠনৰ ওপৰত

ভিত্তি কৰিয়ে কৰা হয়।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গোষ্ঠীৰ ভিত্তিত কৰা সামাজিক স্তৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াকেই গোষ্ঠীবাদ বোলা হয়।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দাসত্ব প্ৰথা হ'ল এনে এক সামাজিক অৱস্থা য'ত এমুঠিমান মানুহৰ অন্য মানুহৰ মালিক হ'ব পৰা, মানুহ বেচা-কিনা কৰিব পৰা, মানুহক শৃংখলাৱদ্ধ কৰি তুলিব পৰা অথবা মানুহ সৰবৰাহ কৰিব পৰা অধিকাৰ আছে বুলি সামাজিক ভাৱে মানি লোৱা হয়।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'Caste' শব্দটো পৰ্তুগীজ ভাষাৰ শব্দ 'Casta'ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি ধৰা হয়। ই সেই ধৰণৰ গোটৰ মানুহক বুজায় যাৰ মাজত কোনো সংমিশ্ৰণ ঘটা নাই। অৰ্থাৎ, এক প্ৰকাৰে যাক বিশুদ্ধ বুলিব পাৰি। অৰ্থৰ ফালৰ পৰা Casta শব্দটো লেটিন ভাষাৰ Castusৰ সমকক্ষ।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৰ্ণ শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল 'বৰণ'। ভাৰতৰ জাতিভেদ প্ৰথাটোৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে ঋগবেদ আৰু পুৰুষাসূক্ত (Purushasukta) নামৰ গ্ৰন্থ দুখনত উল্লেখ আছে।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জাতিয়ে বাস্তৱ সমাজত প্ৰচলিত 'বৰ্ণ'ৰ ভিত্তিত হোৱা সামাজিক স্তৰীকৰণক বুজায়। ভাৰতীয় সমাজৰ ওপৰত অধ্যয়ন চলোৱা সমাজতত্ত্ববিদ সকলে প্ৰকাশ কৰিছে যে এক ভাষিক গোষ্ঠীৰ ভিতৰত ন্যূনতম দুশটা জাতি থাকিব পাৰে। সেইবোৰক পুনৰ তিনিহাজাৰ সৰু সৰু গোটত বিভক্ত কৰিব পাৰি।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'শ্ৰেণী' হ'ল আয় আৰু সম্পত্তিৰ ভিত্তিত হোৱা মানুহৰ সামাজিক বিভাজন। 'শ্ৰেণীৰ' দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা বৈষম্য আধুনিক সমাজতো বিদ্যমান।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শ্ৰেণী বিভাজনৰ ভিত্তি হ'ল এজন মানুহে আহৰণ কৰা সম্পত্তি আৰু আয়।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এজন লোকে সেই সমাজৰ উৎপাদন ব্যৱস্থালৈ আগবঢ়োৱা বৰঙণি আৰু অৰ্থব্যৱস্থাত লাভ কৰা প্ৰস্থিতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কার্ল মাক্সে মানুহৰ শ্ৰেণী বিভাজন কৰিছে। যিসকল লোক উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ গৰাকী তেওঁলোকক মার্ক্সে সম্পদশালী আৰু যিসকল লোক সেই প্ৰক্ৰিয়াৰ অংশীদাৰ নহয় তেওঁলোকক সম্পত্তিহীন বুলি অভিহিত কৰিছে।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামন্ত প্ৰথা হ'ল সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ৰূপ। ই ভূমিৰ মালিকীস্বত্ব আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ বিতৰণক বুজায়।

১১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামন্ত প্ৰথাৰ পদানুক্ৰমিক স্তৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত শাসক শ্ৰেণীক পুনৰ ধৰ্মযাজক, চৰকাৰী বিষয়া অথবা পণ্ডিত আদি গোটত ভাগ কৰা হয়। সৈনিক আৰু যোদ্ধা, কাৰিকৰ, কৃষক আৰু ভূমিদাস আদি হ'ল সমাজৰ আন আন শ্ৰেণী।

১২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামন্তবাদত সামাজিক স্থান নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ প্ৰধান আহিলা হ'ল ভূমিৰ

বিতৰণ আৰু মালিকীস্বত্ব।

১৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ লিংগই বিভিন্ন লোকৰ মাজত শৰীৰভেদে থকা আচৰনগত পাৰ্থক্যকে বুজায়।

১৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ লিংগবাদে এক বিশেষ লিংগৰ লোকক আন লিংগৰ সদস্যই কৰা দমনক বুজায়। ই বিশেষকৈ মহিলা সকলৰ ওপৰত পুৰুষৰ শোষণৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৰ কথা বুজায়।

১৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ লিংগভিত্তিক স্তৰীকৰণ এনে এক প্ৰক্ৰিয়া যিটোৱে পুৰুষ আৰু মহিলা উভয়কে কিছুমান সামাজিক বিধি-বিধান, আচাৰ-আচৰণ মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰায়।

১১.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ গোষ্ঠীবাদ দাসত্ব প্ৰথাৰ লগত কেনেকৈ জড়িত?

প্ৰশ্ন ২ঃ জাতিৰ শাস্ত্ৰগত ধাৰণা আৰু বাস্তবিক ধাৰণাৰ মাজত পাৰ্থক্য কি?

প্ৰশ্ন ৩ঃ আধুনিক সমাজত ব্যক্তিৰ সামাজিক স্থান নিৰূপণত শ্ৰেণী বিভাজনৰ গুৰুত্ব কি?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ জাতি এক সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক সৃষ্টিহে, ই কোনো প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাৰ দ্বাৰা সৃষ্ট নহয়- বিশ্লেষণ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ সামাজিক স্তৰীকৰণৰ বিশেষ কিন্তু সৰ্বত্মক আধাৰ হিচাপে লিংগৰ বৈশিষ্ট্য বৰ্ণনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১২ ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তন

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য

১২.২ পৰিচয়

১২.৩ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণা

১২.৩.১ বৈশিষ্টসমূহ

১২.৩.২ প্ৰক্ৰিয়া আৰু স্বৰূপ

১২.৩.৩ প্ৰকাৰসমূহ

১২.৪ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ আকাৰ

১২.৪.১ বিৱৰ্তন

১২.৪.২ প্ৰগতি

১২.৪.৩ উন্নয়ন

১২.৫ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কাৰক সমূহ

১২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

১২.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই আধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সামাজিক পৰিৱৰ্তনসমূহ চিহ্নিত কৰিব পাৰিব
- সামাজিক পৰিৱৰ্তন গুণসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব
- সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ বিশেষ প্ৰকাৰ হিচাপে বিৱৰ্তন, প্ৰগতি আৰু বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কাৰকসমূহ চিহ্নিত আৰু বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

১২.২ পৰিচয়

আমি এইটো দেখিবলৈ পাওঁ যে আমাৰ চৌপাশৰ পৃথিৱীখন পৰিৱৰ্তনশীল। বতৰ, গছ- গছনি ইত্যাদিৰ পৰিবৰ্তন হয়; প্ৰাণীৰ জন্ম, বিকাশ আৰু ক্ষয় হয়। আপুনি আপোনাৰ পৰিয়াল, চুবুৰী, ৰাজ্য আৰু আনকি আমাৰ দেশত সংঘটিত হোৱা পৰিবৰ্তন সমূহৰ সাক্ষী।

পৰিবৰ্তন এটা বাস্তৱ সত্য। সমাজখনো পৰিৱৰ্তনৰ এটা বাস্তৱ সাক্ষী। ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি স্তৰীকৰণৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সমূহ আলোচনা কৰিলো। এই অধ্যায়টিত আমি সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ অৰ্থ, ইয়াৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকাৰসমূহ আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তন অনা কাৰকসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিম।

১২.৩ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণা

এন্থনি গিডেঞ্চে সামাজিক পৰিৱৰ্তনক সময় সাপেক্ষে এটা বস্তু বা পৰিস্থিতিৰ অন্তৰ্নিহিত গাঁথনিৰ পৰিৱৰ্তন বুলি সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিছে। সমাজতত্ত্ববিদসকলে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণাটোক বিভিন্ন প্ৰকাৰে আলোচনা কৰিছে। সমাজৰ কোনবিলাক পৰিৱৰ্তনক সামাজিক পৰিৱৰ্তন হিচাপে দেখুৱাৰ পাৰি তেওঁলোকে সেইটো উলিয়াবলৈ যত্ন কৰিছে। বিভিন্ন সূত্ৰৰ যোগেদি সামাজিক পৰিৱৰ্তন ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। বিৱৰ্তনবাদ, প্ৰয়োজনাত্মক তত্ত্ব, সংঘাত তত্ত্ব আদি হল এনে কিছুমান সমাজতাত্ত্বিক তত্ত্ব। এই তত্ত্বসমূহে সামাজিক পৰি ৱৰ্তনৰ বিশিষ্ট দিশসমূহৰ বিশ্লেষণ ভিন ভিন ধৰণে কৰিছে। ক্ৰিয়াত্মকবাদত বিশ্বাসীসকলে এই পৰিৱৰ্তনসমূহক সামাজিক পৰিৱৰ্তন হিচাপে বিবেচনা কৰে। অন্যহাতেদি ব্যৱস্থাটোৰ ভিতৰত হোৱা পৰিৱৰ্ত্তনক মূল গাথনিটো চলাই ৰাখিবৰ বাবে গাথনিটোৰ বিভিন্ন অংশৰ মাজত সামঞ্জস্য ৰখাৰ প্ৰক্ৰিয়া বুলি বিবেচনা কৰা হয়।

কিন্তু কি প্ৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তনক 'গুৰুত্বপূৰ্ণ' হিচাপে বিবেচনা কৰা হ'ব আৰু কোনবিলাকক 'গৌণ' হিচাবে বিবেচনা কৰা হব সেই বিষয় লৈ যথেষ্ট মত পাৰ্থক্য আছে। তথাপিতো কিছু সংখ্যক সমাজতত্ত্ববিদে ব্যৱস্থাটোৰ ভিতৰুৱা পৰিৱৰ্তনসমূহকে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচনা কৰে কাৰণ এনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনসমূহে সময়ত ব্যাপক সামাজিক গাথঁনিটোকে সলনি কৰিব পাৰে। এইটো সংঘাত সূত্ৰৰ প্ৰবক্তাসকলে আগবঢ়োৱা যুক্তি। তেওঁলোকৰ মতে সকলোবোৰ সমাজতে, কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰৰ সংঘাত থাকেই। এইবিলাকে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ভিত্তিটোও নিৰ্মাণ কৰে। তথাপিতো এই কথাটো লৈ তত্ত্বসমূহৰ ভিতৰতো পাৰ্থক্য আছে যে সামাজিক পৰিৱৰ্তন হিচাপে স্বীকৃত হ'বলৈ কোনবিলাক পৰিৱৰ্তন গুৰুত্বপূৰ্ণ।

সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণাটোৰ আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত দৃষ্টিগোচৰ হোৱা এই ভিন্নতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি আমি এতিয়া কেইটামান সংজ্ঞাৰ বিষয়ে পঢ়িম–

কিংচ্‌লে ডেভিচে কৈছে যে *সামাজিক পৰিৱৰ্তনে কেৱল সামাজিক সংগঠনৰ গাঁথনি আৰু কাৰ্য্যাৱলীত হোৱা পৰিৱৰ্তনসমূহক বুজায়।* এম. ই. জেঞ্চৰ মতে, *"সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তনে সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া, সামাজিক আৰ্হি সামাজিক আদান প্ৰদান বা সামাজিক সংগঠনৰ যিকোনো দিশতে হোৱা তাৰতম্য বা সংশোধনক বৰ্ণনা কৰে।"*

১২.৩.১ বৈশিষ্ট্যসমূহ

যদিওবা সমাজতত্ত্ববিদ সকলে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণাটোৰ বিষয়ে ভিন্ন মত পোষণ কৰে, তথাপিতো তেওঁলোকে তলত উল্লেখ কৰা দিশ কেইটাৰ ক্ষেত্ৰত সহমত পোষণ কৰে—

- পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰসঙ্গ সময়ৰ লগত জড়িত। এইটোৱে এটা বিশেষ সময়ৰ আগত সামাজিক পৰিস্থিতিটো কেনে আছিল আৰু সেই সময়ৰ পিছত পৰিস্থিতিটো কেনে হ'ল তাকে বুজায়।
- সময়ৰ লগে লগে প্ৰত্যেকখন সমাজ আৰু সামাজিক পৰিস্থিতিলৈ পৰিৱৰ্তন নামি আহে। সামাজিক পৰিৱৰ্তন এটা বাস্তৱ সত্য।
- যিহেতু সমাজৰ বিভিন্ন উপাদান পৰস্পৰ সম্বন্ধযুক্ত, যিকোনো এটা উপাদানত হোৱা পৰিৱৰ্তনে অন্যান্য উপাদানলৈকো পৰিৱৰ্তন আনে।
- সচৰাচৰ পৰিৱৰ্তন বিভিন্ন উপাদানৰ ফল ; এইটো এইকাৰণেই যে সমাজৰ উপাদানসমূহ পৰস্পৰ সম্বন্ধযুক্ত।

১২.৩.৩ প্ৰক্ৰিয়া আৰু স্বৰূপ

ইতিমধ্যে আমি সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু স্বৰূপৰ লগত জড়িত তত্ত্ব কিছুমানৰ বিষয়ে গম পালো। এতিয়া আমি এই সূত্ৰসমূহে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু স্বৰূপৰ বিষয়েনো আৰু কি কয় সেই বিষয়ে অধিক জানিবলৈ চেষ্টা কৰো আহক।

- সংঘাত তত্ত্বৰ প্ৰৱৰ্ত্তকসকলৰ মতে সকলো সমাজতে সংঘাত আছে। সমাজসমূহত বিভিন্ন মানৱ সমষ্টিৰ গোটৰ ভিতৰত আৰু ব্যক্তিৰ মাজত কিছুমান স্বাৰ্থ ক্ৰিয়াশীল হৈ থাকে যিয়ে সমাজত প্ৰতিযোগিতা, সংঘাত আৰু চাপৰ (strain) সৃষ্টি কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, মালিকপক্ষ আৰু শ্ৰমিক সংগঠনসমূহৰ মাজত চলা সংঘাত, ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ মাজত চলা সংঘাত ইত্যাদি। সমাজেও ইয়াৰ প্ৰণালীসমূহৰ ভিতৰত কিছু পৰিমাণৰ নিয়ন্ত্ৰিত সংঘাত অনুমোদন কৰে যেনে, সংসদীয় বিতৰ্ক, বৰ্জন ইত্যাদি। এই বিশিষ্ট দিশসমূহে পৰিস্থিতিলৈ পৰিৱৰ্তন আনে। ইয়াৰ ফলত সংঘাত আৰু উত্তেজনা নিৰ্মূল হ'ব পাৰে আৰু আনকি নতুন সংঘাত বা উত্তেজনা সৃষ্টি হ'ব পাৰে। এই প্ৰক্ৰিয়াত সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু সামাজিক বিধি-নিয়মৰ সলনি হ'ব পাৰে।
- আনকি নব্য সূত্ৰৰ প্ৰয়োজনাত্মক প্ৰ ৱৰ্ত্তকসকলে এই মত পোষণ কৰে যে এটা প্ৰণালীৰ ভিতৰত চাপ আৰু উত্তেজনা থাকে আৰু ইয়ে সমাজলৈ পৰিৱৰ্ত্তন আনিব পাৰে।

- প্রয়োজনাত্মকবাদী সকলে এই মত পোষণ কৰে যে, সামাজিক প্রণালীটোৰ যিকোনো অংশত হোৱা পৰিৱৰ্তনে অন্যান্য অংশলৈ পৰিৱৰ্তন আনে।
- অন্যান্যসকলে এই মত পোষণ কৰে যে সমাজে কৰা আবিষ্কাৰ বা উদ্ভাৱনৰ পৰা এইটো স্পষ্ট যে প্রত্যেকখন সমাজৰে সৃষ্টিশীলতাৰ সম্ভাৱনা আছে।

এই বিশিষ্ট দিশসমূহে সমাজৰ ভিতৰুৱা পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰে। সেয়েহে এখন সমাজ আভ্যন্তৰীণ শক্তিৰ দ্বাৰা পৰিবর্তিত হ'ব পাৰে। গতিকে, পৰিৱৰ্ত্তনৰ বীজ সমাজতে নিহিত হৈ থাকে।

তদুপৰি অন্যান্য সমাজৰ লগত হোৱা সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক আদান-প্রদানে এখন সমাজৰ ভিতৰুৱা অনুষ্ঠান সমূহলৈ পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰে। প্রণালীটোৰ বাহিৰৰ পৰা নতুনকৈ অহা উপাদানসমূহেও কিছু পৰিমাণৰ চাপ সৃষ্টি কৰিব পাৰে, তেতিয়া বিভিন্ন সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু সামাজিক বিশ্বাসৰ মাজত সামঞ্জস্য অথবা প্রয়োজনীয় হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্রচলনে ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক চিন্তাৰ গণ্ডীলৈ গণতন্ত্র, সমতা, স্বাধীনতা আৰু নাৰীৰ সামাজিক অৱস্থাৰ উন্নতিৰ ধাৰণা লৈ আনে। ভাৰতীয় সমাজত সেই সময়ত প্রচলিত বিধি-নিয়ম আৰু প্রথা যেনে, জাতিভেদ প্রথা, অসবর্ণ বিবাহৰ ক্ষেত্রত থকা বাধা-নিষেধ, নিম্ন জাতিসমূহৰ অবাধ বিচৰণত আৰোপ কৰা বাধা-নিষেধ, পর্দা প্রথা আৰু সমাজত নাৰীৰ পুতৌজনক স্থিতিৰ তুলনাত এইবিলাক বেলেগ আছিল। প্রচলিত ব্যৱস্থাত এই নতুন সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক উপাদানৰ অন্তর্ভুক্তকৰণে প্রচলিত বিশ্বাস-পৰম্পৰা আৰু এই নতুন বিশ্বাস-পৰম্পৰাৰ মাজত সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰিলে। ইয়ে ভালেমান সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ জন্ম দিলে। অষ্টাবিংশ আৰু ঊনবিংশ শতিকাত ভাৰতত এই সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ গুৰি ধৰিছিল ব্রাহ্ম সমাজ, ৰামকৃষ্ণ মিছন ইত্যাদিয়ে। আকৌ এইটোৰে ভাৰতৰ জাতীয়তাবাদী আন্দোলনৰ সূত্রপাতটো ইন্ধন যোগালে। দুখন পৃথক সমাজৰ মাজত উত্তেজনা আৰু সংঘাত থাকিব পাৰে যিয়ে উভয় সমাজ বা কেৱল এখন সমাজলৈকে পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰে। গতিকে সামাজিক পৰিৱৰ্তন এটা বাস্তৱ সত্য।

১২.৩.৩ প্রকাৰসমূহ

সামাজিক পৰিৱৰ্তনে বিভিন্ন আকাৰ ধাৰণ কৰিব পাৰে যেনে- বিৱৰ্তন, প্রগতি, বিকাশ ইত্যাদি। এই সমূহৰ বিষয়ে আমি এই অধ্যায়টিতে আলোচনা কৰিম। যি আকাৰতে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ উদ্ভৱ নহওঁক কিয়, সেইবিলাকৰ নির্দিষ্ট গুণ আছে। বিভিন্ন গুণ যেনে বিস্তৃতি, সময়সীমা, দিশ, পৰিৱৰ্তনৰো পৰিমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক পৰিৱৰ্তনক তলত দিয়া প্রকাৰসমূহত ভাগ কৰিব পাৰি –

- বিস্তৃতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিঃ ব্যাপক পৰিসৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'ল সেইবিলাক পৰিৱৰ্তন য'ত সকলো প্রধান গাথনিগত সম্বন্ধ, প্রাথমিক অনুষ্ঠান আৰু প্রচলিত

প্ৰমূল্যৰ প্ৰণালীৰ ৰূপান্তৰ হয়। প্ৰয়োজনাত্মক তত্ত্বৰ প্ৰবক্তাসকলে এনে পৰিবৰ্তনকে সামাজিক পৰিৱৰ্তন বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। সৰু-সুৰা পৰিৱৰ্তন বিলাক হ'ল সেইবিলাক যিয়ে সামান্য ভাৱে প্ৰাথমিক সামাজিক গাঁথনিটো আৰু সামাজিক ভূমিকাৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সেইবিলাকে ব্যৱস্থাটোৰ ভিতৰুৱা সামঞ্জস্য সাধন কৰে।

- সময় সীমাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিঃ পৰিৱৰ্তন এটা গতিশীল প্ৰক্ৰিয়া। সামাজিক ঘটনাসমূহে সমাজত হ্ৰস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন প্ৰভাৱ পেলায়। কমসময়ৰ ভিতৰতে ই কিছুমান নিৰ্দিষ্ট ফল দেখুৱাবও পাৰে। এনে তাৎক্ষণিক হ্ৰস্বকালীন পৰিৱৰ্তনসমূহে এনে ফলাফল দেখুৱাব পাৰে যাৰ প্ৰভাৱ দীৰ্ঘকালীন হ'বগৈ পাৰে। এইবিলাকেই হ'ল দীৰ্ঘকালীন ফলাফল। সাধাৰণতে দীৰ্ঘকালীন পৰিৱৰ্তনবিলাকেই হ'ল ব্যাপক পৰিসৰৰ পৰিৱৰ্তন। উদাহৰণ স্বৰূপে ভাৰত চৰকাৰে ১৯৫১ চনত আৰম্ভ কৰা আৰু প্ৰতিটো পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ মূৰে মূৰে ৰূপায়িত কৰা পৰিয়াল কল্যান আচনিয়ে প্ৰতিটো পৰিকল্পনাৰ কালত তাৎক্ষণিক ফলাফল দেখুৱাই আহিছে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে এটা নিৰ্দিষ্ট হাৰত জন্ম হাৰ হ্ৰাস হোৱাটো পৰিলক্ষিত হৈছে। এইটো হ্ৰস্বকালীন পৰিবৰ্ত্তন। কিন্তু এই পৰিৱৰ্ত্তনে তাৰ লগত জড়িত আনুষাঙ্গিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰা এটা সৃষ্টি কৰিছে যাক আমি দীৰ্ঘকালীন ফলাফল হিচাপে আখ্যা দিব পাৰো। উদাহৰণ স্বৰূপে ১৯৫১চনৰ পৰা দেশৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰত দেখা দিয়া নিম্নমুখীগতি, দেশৰ টনকিয়াল অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ উন্নত ব্যৱস্থাৱলী আৰু সামাজিক কল্যাণৰ কাৰ্য্য কলাপ আদি উল্লেখযোগ্য। এই পৰিৱৰ্তনবিলাকৰ দীৰ্ঘম্যাদী ফলাফল আছে।
- দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিঃ যেতিয়া পৰিৱৰ্তনসমূহ পৰিকল্পিত হয় তেতিয়া সেইবোৰক কোৱা হয় পৰিকল্পিত পৰিৱৰ্তন আৰু যেতিয়া পৰিকল্পনা কৰা নহয় তেতিয়া কোৱা হয় অপৰিকল্পিত পৰিৱৰ্তন। ভাৰতত পাঁচবছৰীয়া পৰিকল্পনা আৰু কেতবোৰ চৰকাৰী নীতি কাৰ্যকৰী হৈছে যিবিলাকে গণতান্ত্ৰিক উপায়েৰে পৰিকল্পিত ৰূপত অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক ভাৱে ভাৰতক বিকশিত ৰাষ্ট্ৰ ৰূপে গঢ়ি তুলিবলৈ যত্ন কৰিছে। এই উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্যসমূহ নিৰ্ধাৰিত হৈ থকাৰ বাবে পৰিবৰ্তনসমূহ আৰু পৰিবৰ্তনৰ দিশ নিৰ্ণয় কৰাতো সম্ভৱপৰ হৈছে। গতিকে পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰা অগ্ৰগতি বা পশ্চাদগামীও হব পাৰে বা (regression), ৰৈখিক (linear), চক্ৰানুক্ৰমিকো হ'ব পাৰে।
- পৰিৱৰ্তনৰ হাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিঃ যিটো হাৰ বা গতিত পৰিৱৰ্তন সংঘটিত হয় সেয়া লেহেম (slow) বা বেগী (rapid) আৰু আনকি ক্ৰমশঃ বা আকস্মিকো হ'ব পাৰে। চিন্তাধাৰা আৰু প্ৰমূল্যত দেখা দিয়া পৰিৱৰ্তনবোৰ সাধাৰণতে ক্ৰমশঃ

আৰু লেহেমীয়া। আনহাতে প্ৰযুক্তিবিদ্যাই অনা পৰিৱৰ্তনবোৰ তুলনামূলক ভাৱে বেগী আৰু আকস্মিক হ'ব পাৰে।

- কাৰণৰ উৎসসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিঃ যেতিয়া পৰিৱৰ্তন সামাজিক প্ৰণালীটোৰ বাহিৰৰ পৰা আৰোপ কৰা হয় তেতিয়া সেই পৰিৱৰ্তন হ'ব বহিৰ্জাত (উৎসটো বাহ্যিক)। উদাহৰণ স্বৰূপে ভাৰতত ইংৰাজ শাসকসকলৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত পশ্চিমীয়া শিক্ষা। যেতিয়া পৰিৱৰ্তন সামাজিক প্ৰণালীটোৰ ভিতৰৰ পৰা আহে তেতিয়া ইয়াক কোৱা হয় অন্তৰ্জাত পৰিৱৰ্তন (উৎসটো আভ্যন্তৰীণ)। উদাহৰণ স্বৰূপে ভাৰতৰ জাতীয়তাবাদী আন্দোলনত অৱলম্বন কৰা অহিংসবাদী আন্দোলনৰ পন্থা।

১২.৪ সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ আকাৰ

বিৱৰ্তন, প্ৰগতি, বিকাশ আদি সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ বিভিন্ন আকাৰ।

১২.৪.১ বিৱৰ্তন (Evolution)

বিৱৰ্ত্তনৰ ধাৰণাটো জীৱ বিজ্ঞানৰ পৰা অহা। বিৱৰ্ত্তন হল এনে এটা পৰিস্থিতি যত পৰিৱৰ্ত্তনৰ কথাটো বিবেচনা কৰা হয় কেৱল ইয়াৰ আকৃতিগত পৰিসৰৰ বাবে নহয় বৰং সামাজিক গাথনিৰ ওপৰত পৰা ইয়াৰ প্ৰভাৱৰ বাবেহে।

'সামাজিক বিৱৰ্ত্তনৰ' প্ৰধান উমৈহতীয়া লক্ষণবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'লঃ

- ই এটা লাহে লাহে আৰু একাদিক্ৰমে হৈ থকা সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ প্ৰক্ৰিয়া। যিহেতু এই ক্ষেত্ৰত আভ্যন্তৰীণ শক্তি সমূহে কাম কৰে গতিকে প্ৰক্ৰিয়াটো লাহে লাহে আৰু একাদিক্ৰমে হৈ থাকে।
- ই সমাজৰ আভ্যন্তৰত হোৱা পৰিৱৰ্ত্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াক সূচায়। পৰিৱৰ্ত্তনবাদীসকলৰ বাবে সমাজৰ অভ্যন্তৰত হোৱা কেতবোৰ শক্তিৰ কাৰ্য্যকলাপৰ ফলস্বৰূপে এই পৰিৱৰ্ত্তনৰ সূচনা হয়।

জুলিয়ান ষ্টিৱার্ড নামৰ কুৰি শতিকাৰ এগৰাকী বিৱৰ্ত্তনবাদীৰ মতে পৰিবেশৰ লগত খাপ খুওৱাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলস্বৰূপে সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তন হয়। এমাইল ডাৰ্খাইম মতে জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিয়ে সমাজত নতুন চাহিদাৰ সৃষ্টি কৰে আৰু নতুন নতুন অনুষ্ঠানে গা কৰি উঠি সমাজৰ পৰিৱৰ্ত্তন সাধন কৰে। পৰৱৰ্ত্তী কালত সামাজিক সাংস্কৃতিক বিৱৰ্ত্তন তত্ত্বৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰোতা কার্ল মার্ক্স আৰু ফ্ৰেডেৰিক এঙ্গেলচে দেখুৱাইছিল যে প্ৰত্যেকখন সমাজতে পৰিৱৰ্ত্তন সাধন হয়।

কুৰি শতিকাৰ বিৱৰ্ত্তনবাদীসকল, যাক নব্য বিৱৰ্ত্তনবাদী বুলিও উল্লেখ কৰা হয় তেওঁলোকৰ মাজৰ লেচ্‌লি হোৱাইটে দেখুৱাইছিল যে সমাজে যেতিয়া পৰিবেশৰ

পৰা অধিক শক্তি আহৰণ কৰিব পৰাৰ ক্ষমতা লাভ কৰে তেতিয়াই সমাজ খনৰো বিৱৰ্ত্তন হয়।

বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলে ভাবে যে সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তন এটা স্তৰৰ পৰা আন এটা স্তৰলৈ সংক্ৰমিত হয়। ১৯ শতিকাৰ বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে সকলো সমাজ তথা প্ৰত্যেক সামাজিক অনুষ্ঠানে পৰিৱৰ্ত্তনৰ এই নিৰ্দ্দিষ্ট আৰ্হি মানি চলে - যাক তেওঁবিলাকে এক ৰৈখিক বা সৰলৰৈখিক (unilinear) পৰিৱৰ্ত্তন হিচাপে মানে। সেয়েহে তেওঁলোকক একৰৈখিক বিৱৰ্ত্তনবাদী বুলিও আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁলোকৰ মতে সমাজ একোখন আদিম স্তৰত আৰম্ভ হৈ সময়ৰ সোঁতত ক্ৰমান্বয়ে সভ্য সমাজলৈ পৰিৱৰ্ত্তিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ১৯ শতিকাৰ বিৱৰ্তনবাদী লয়ড মৰ্গানে ভাবে যে প্ৰত্যেকখন মানৱ সমাজেই তিনিটা স্তৰৰ মাজেৰে বিৱৰ্ত্তনৰ পথত আগবাঢ়ে সেয়া হৈছে - আদিম, বৰ্বৰ আৰু সভ্য স্তৰ। ইয়াৰ সৰ্বশেষৰ স্তৰটো আনকেইটা স্তৰতকৈ অধিক উন্নত। প্ৰত্যেকখন সমাজেই নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ত আধুনিক সভ্য সমাজলৈ বিৱৰ্তিত হব।

অৱশ্যে কুৰি শতিকাৰ বিৱৰ্ত্তনবাদী সকলে বিৱৰ্ত্তনৰ একৰৈখিক আৰ্হিক কঠোৰ ভাষাৰে সমালোচনা কৰিছে। জুলিয়ান ষ্টিৱার্ডে কয় যে- সকলো সমাজেই বিৱৰ্ত্তনৰ একেবোৰ স্তৰ অনুসৰণ নকৰিবও পাৰে। দৰাচলতে প্ৰত্যেকখন সমাজৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ নিজা নিজা একোটা ইতিহাস থাকে। পৰিৱৰ্ত্তনৰ বহুবোৰ সাম্ভাব্য পথৰ ভিতৰত পৰিবেশৰ সৈতে খাপ খুওৱাৰ পথত সমাজে কোনটো পথ অনুসৰণ কৰিব সি বহুলাংশে অদৃষ্ট অথবা নিজৰ স্বাধীন ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

প্ৰাক বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলে বিৱৰ্ত্তনক উন্নয়ন প্ৰগতি আৰু বিশ্বাস হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ কোনো কোনোৱে এই বুলি ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল যে মানুহৰ মাজত উন্নতি তথা বিকাশৰ বাবে আগ্ৰহ প্ৰকৃতিগত। সৰলৰৈখিক বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে আধুনিক উদ্যোগিক পাশ্চাত্য সমাজেই যে আটাইতকৈ উন্নত তথা বিকশিত সমাজ। কিন্তু পৰৱৰ্ত্তী কালৰ বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলে এই শাৰীৰ ভাৱধাৰাক কঠোৰ ভাৱে সমালোচনা কৰি কয় যে বিৱৰ্ত্তনে সমাজ এখনলৈ সদায়েই প্ৰগতি বা এটা তুলনামূলক ভাৱে ভাল অৱস্থালৈ লৈ নাযায়। তেওঁলোকৰ মতে, বিৱৰ্ত্তনক আদিম বা সভ্য স্তৰৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত তুলনা কৰি চাব নালাগে। এন্থনি গিডেনচে আঙুলিয়াই দিছে যে সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তনে অগ্ৰগতিতকৈ সমস্যাৰহে সৃষ্টি কৰে।

সমাজ আৰু সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহ সৰল অৱস্থাৰ পৰা জটিল অৱস্থালৈ, সমপ্ৰকৃতিৰ পৰা ভিন্ন প্ৰকৃতিলৈ, অপৃথকীকৰণৰ অৱস্থাৰ পৰা পৃথকীকৰণলৈ পৰিৱৰ্ত্তিত হয়। বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলৰ মাজত বিৱৰ্তনৰ স্তৰ আৰু কাৰক সমূহৰ সম্পৰ্কে যিমানেই মত পাৰ্থক্য নাথাকক কিয় তেওঁলোকৰ আটাইয়েই কিন্তু এই কথাত একমত যে সমাজৰ মাজত পৃথকীকৰণ অৱস্থালৈ আগবঢ়াৰ এটা প্ৰৱণতা থাকে।

জানি থোৱা ভাল

পৰম্পৰাগতভাৱে, শিশুৰ জন্মৰ লগত জড়িত অনুষ্ঠানসমূহ, সন্তানৰ লালন-পালন, ল'ৰা-ছোৱালীক শিক্ষা-দীক্ষা প্ৰদান কৰা, খাদ্য উৎপাদন কৰা, সমাজৰ সদস্যসকলক সুস্বাস্থ্যৰ বিধান দিয়া আৰু মনোৰঞ্জন যোগোৱা এই সকলোবোৰ 'পৰিয়াল' নামৰ গোটটোৰ ওপৰতে ন্যস্ত আছিল। কিন্তু এতিয়া আমি বিভিন্নধৰণৰ অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান উদ্ভৱ হোৱা দেখিবলৈ পাওঁ যিবিলাকে বিশেষ বিশেষ কৰ্মত নিয়োজিত হয়। আজিকালি পৰিয়ালে অনুষ্ঠিত কৰিবলগীয়া বহুতো পৰম্পৰাগত অনুষ্ঠান বিভিন্ন অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠানে পালন কৰিব পাৰে। আমাৰ স্বাস্থ্যৰ লগত জড়িত প্ৰতিষ্ঠান সমূহে স্বাস্থ্যজনিত অভাৱসমূহ পুৰ কৰে আৰু শিশু জন্মৰ লগত জড়িত দিশসমূহলৈ চকু দিয়ে; বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক সংগঠনে খাদ্য উৎপাদন আৰু বিতৰণ কৰে; বিদ্যালয় আৰু মহাবিদ্যালয়ে শিক্ষা প্ৰদান কৰে; সমাজৰ সদস্যসকলৰ মনোৰঞ্জনৰ চাহিদাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি মনোৰঞ্জন উদ্যোগৰ উন্নয়ন আৰু ল'ৰা-ছোৱালীক চোৱা-চিতা কৰা ক্ৰেচ (creche) এই সকলোবিলাক হ'ল সামাজিক পৃথকীকৰণৰ উদাহৰণ।

বিৱৰ্তনবাদীসকলে সমাজবিলাকৰ পৃথকীকৰণ আৰু জটিল হোৱাৰ প্ৰতি আভ্যন্তৰীণ প্ৰবণতাৰ কাৰণ কি সেইটো উলিয়াবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, সামাজিক প্ৰণালীৰ বাহিৰৰ পৰা সাংস্কৃতিক উপাদানৰ ব্যাপ্তকৰণৰ (diffusion) প্ৰসঙ্গটো সাংস্কৃতিক পৰিগ্ৰহন (cultural borrowing) ৰ ভূমিকা আলোচিত হোৱা নাছিল। যি হওঁক, তেওঁলোকে এইটো উল্লেখ কৰা নাছিল যে বিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত ব্যাপ্তকৰণৰ (diffusion) কোনো ভূমিকা নাই। বিৱৰ্তনবাদৰ সূত্ৰই ক্ৰমবিকাশশীল গাঁথনিগত জটিলতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। সৰহ সংখ্যক প্ৰাৰম্ভিক বিৱৰ্তনবাদীয়ে এনে ধৰণৰ পৃথকীকৰণ আৰু জটিলতাৰ প্ৰগতিৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছে। তেওঁলোকে মত আগবঢ়াইছে যে সমাজৰ ক্ৰমাগত ভাৱে প্ৰগতি হয়। এইটো সমাজৰ এটা প্ৰাথমিক বৈশিষ্ট্য। গতিকে বহুতৰ বাবে বিৱৰ্তনবাদৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰগতি।

মেক আইভাৰ আৰু পেজে সামাজিক বিৱৰ্তনৰ এটা মৌলিক নীতি থকা বুলি আলোচনা কৰিছে আৰু সেয়া হ'ল পৃথকীকৰণ আৰু সমন্বয়। তেওঁলোকে বিৱৰ্তনক প্ৰগতিৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ হিচাপে পৰ্যবেক্ষণ কৰে।

যদিওবা বিৱৰ্তনবাদে সমাজৰ পৃথকীকৰণৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰৱণতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে, মেকআইভাৰ আৰু পেজে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে ব্যাপ্তকৰণেও (diffusion) সমাজসমূহৰ পৃথকীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত নিজস্ব ভূমিকা পালন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ভাৰতৰ চিন্তাদৰ্শ চীন দেশলৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল আৰু পিছত পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ জাগৰণৰ ক্ষেত্ৰত অৰিহনা আগবঢ়াইছিল। এই দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে বিৱৰ্তন এটা বাস্তব সত্য।

১২.৪.২ প্ৰগতি (Progress)

সামাজিক প্ৰগতিয়ে সমাজ এখনৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ জৰিয়তে এখন আদৰ্শ সমাজৰ দিশে গতি কৰাটোকে সূচায়। আদৰ্শ বুলিলে উন্নতৰ অৱস্থাৰ কথা বুজা যায়, যিটো বাঞ্ছনীয়। গতিকে সামাজিক প্ৰগতিয়ে ঃ

- প্ৰথমতে, লক্ষ্য বা আদৰ্শ; আৰু
- দ্বিতীয়তে, পৰিৱৰ্তনৰ দিশ অৰ্থাৎ আদৰ্শৰ অভিমুখে কৰা গতিৰ ফালে আঙুলিয়াই দিয়ে।

আদৰ্শ (ideals) আৰু প্ৰগতি সম্পৰ্কে সমাজবিলাকৰ বিভিন্ন যুগৰ নিজস্ব একো একোটা ধাৰণা আছিল। বিভিন্ন সমাজবিদৰো আদৰ্শ সম্পৰ্কে নিজস্ব ধাৰণা আছে। অষ্টাবিংশ শতিকাৰ সচেতন ব্যক্তিসকলৰ (Enlightenment) বাবে প্ৰগতিৰ অৰ্থ আছিল পৰম্পৰাৰ বান্ধোনৰ পৰা মুক্তি। ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষাৰ্দ্ধৰ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ বাবে প্ৰগতি আছিল সমাজৰ গৰিমামণ্ডিত সম্প্ৰসাৰণ আৰু পৃথিৱীৰ সম্পদসমূহৰ আহৰণ। ঊনবিংশ শতিকাৰ সামাজিক বিৱৰ্তনবাদৰ প্ৰবক্তা হাৰ্বাট স্পেনচাৰ (Herbert Spencer) আৰু অগাষ্ট কোটে (Auguste Comte) বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজৰ প্ৰগতি এটা গতিশীল প্ৰক্ৰিয়া। স্পেনচাৰৰ মতে সমগ্ৰ মানৱ সমাজখন এটা আদিম ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ স্তৰৰ পৰা এটা কৃত্ৰিম বিমূৰ্ত (abstract) ধৰ্মৰ মাজেৰে আহি বৰ্তমানৰ বিজ্ঞান আৰু যুক্তিৰ ওপৰৰ প্ৰতিষ্ঠিত বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ সমাজলৈ বিকশিত হৈছে। ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধৰ জাৰ্মান চিন্তাবিদ হেগেলে অধিক স্বাধীনতাৰ অভিমুখে হোৱা মানৱতাৰ গতিশীল উন্নয়নৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰিছিল যিয়ে নীৰৱচ্ছিন্নভাৱে স্বাধীনতাৰ সীমা প্ৰসাৰিত কৰি গৈছিল। ৰক্ষণশীলসকলে জীৱনৰ পৰম্পৰাগত পন্থাটো সন্মান কৰে আৰু বিবেচনা কৰে যে সমাজ পৰম্পৰাগত পন্থাৰ পৰা ফালৰি কাটি গৈছে আৰু সেয়েহে তেওঁলোকৰ মতে বৰ্তমানৰ সমাজ পশ্চাৎমুখী (regressing)।

সামাজিক প্ৰগতিৰ (social progress) ধাৰণাটোৰ আলোচনাৰ প্ৰসঙ্গত মেকাইভাৰ আৰু পেজে কৈছে যে আদৰ্শৰ (ideal) বৈজ্ঞানিক ধাৰণা নিৰ্ধাৰণ কৰাতো জটিল। মানুহৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সকলো দিশকে সামৰিব পৰা এক আদৰ্শলৈ উন্নীত হব পৰাটো কঠিন কাম। আদৰ্শ হ'ল এটা প্ৰমূল্য আৰু ই ব্যক্তিভেদে আৰু সমষ্টি ভেদে বেলেগ হয়। সমাজ শাস্ত্ৰৰ কাম হ'ল মানৱ সমাজৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত সমাজত বাস কৰা মানুহৰ প্ৰমূল্যসমূহ সেই অধ্যয়নত অন্তভুৰ্ক্ত কৰা।

১২.৪.৩ উন্নয়ন (Development)

বিকাশ শব্দটো এটা সামাজিক স্থিতিৰ বাবে কাম্য এটা ধণাত্মকশব্দ হিচাবে জ্ঞান কৰা হয়। বিকাশ শব্দটো বিভিন্ন জনে বিভিন্ন ভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে। অৰ্থনীতিবিদ

সকলে গুৰুত্ব দিয়ে অর্থনৈতিক বিকাশৰ ওপৰত। পৰিবেশবিদসকলে বিকাশৰ ধাৰাবাহিকতা ৰক্ষাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু সমাজতত্ত্ববিদসকলে উন্নতিৰ ধাৰণাৰ লগত সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু সংস্কৃতি, সমাজৰ সকলো খণ্ডত হোৱা অর্থনৈতিক উন্নয়ন, সমাজৰ ওপৰত পৰা দাৰিদ্র্য আৰু অসমতাৰ প্রভাৱ, ইত্যাদি জড়িত কৰিছে। এইদৰে উন্নয়নৰ ধাৰণাটো বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধৰণে সূত্রবদ্ধ কৰা হৈছে আৰু সময়ে সময়ে ইয়াৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি হৈ আহিছে। গতিকে এটা সময়ত উন্নয়ন বুলিলে 'অর্থনৈতিক উন্নয়ন' বুজা গৈছিল যিটো অর্থনীতিৰ পৰিমাণগত উন্নয়নৰ লগত জড়িত আছিল। তাৰপাছত 'অর্থনৈতিক উন্নয়ন' (Economic development) শব্দটোৰ প্রচলন আৰম্ভ হ'ল যাৰ সৰলার্থ হ'ল সমাজৰ বৈশিষ্ট্য পূর্ণ স্তৰসমূহত বাস কৰা সকলো মানুহৰ বাবে অর্থনৈতিক সম্পদ সৃষ্টি কৰা। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহৰ জীৱনৰ মান উন্নত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছিল। এই ক্ষেত্রত আটাইতকৈ নতুন সংযোজন হল ধাৰণক্ষম বিকাশ বা sustainable development। এই বিকাশে ভবিষ্যত প্রজন্ম সমূহৰ নিজস্ব অভাৱ পূৰণৰ ক্ষমতাৰ কোনো হানি নকৰাকৈ বর্তমান অভাৱসমূহ পূৰণ কৰাৰ কথা সূচায়। ইউ. এন. ডি. পি. (UNDP, United Nations Development Programme)এ মানুহৰ অৱস্থাৰ বিভিন্ন দিশ এই 'বিকাশ' শব্দটোত অন্তর্ভূক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্য কেতবোৰ বৃহৎ পৰিসৰৰ উপাদান ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰিছে। তেওঁলোকে 'মানৰ উন্নয়ন' (Human Development) শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে যাক 'মানুহৰ পছন্দৰ পৰিবর্দ্ধন' (enlarging of people's choices) হিচাপে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে যাতে মানুহে তেওঁলোকে পছন্দৰ জীৱন অতিবাহিত কৰিব পাৰে। এই পছন্দবোৰ অসীম আৰু সময়ে সময়ে সেইবিলাক পৰিৱর্তিত হৈ থাকে। উন্নয়নৰ লগত জড়িত সংজ্ঞাটো বির্তকমূলক আৰু সেইবাবে আমি ইয়াৰ লগত জড়িত সংখ্যাধিক ব্যাখ্যা পাওঁ।

১২.৫ সামাজিক পৰিৱর্তনৰ কাৰকসমূহ

ইতিমধ্যে আমি জানিলো যে সমাজৰ বিভিন্ন অংগ আৰু দিশসমূহৰ ভিতৰত কিছু পৰিমাণৰ সংহতি আছে।

প্রয়োজনাত্মক আৰু নব্য প্রয়োজনাত্মক তত্ত্ববিদসকলে সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ বিভিন্ন অংগৰ মাজত থকা ক্রিয়াত্মক সম্পর্ক (functional relationship) ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে। প্রয়োজনাত্মক সম্পর্কৰ অর্থ হল সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ প্রত্যেকটো অঙ্গৰ প্রকার্য্য সমূহ পৰস্পৰে সম্পর্কিত। ইয়ে এইটোকে উনুকিয়াই যে-

- যেতিয়া সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ কোনোবা এটা অংগলৈ পৰিবর্তন আহে তেতিয়া সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ অন্যান্য অংগলৈকো পৰিবর্তন আহে।
- সেইদৰে কোনো বিশেষ সামাজিক সম্বন্ধৰ পৰিবর্তনৰ ক্ষেত্রত সংখ্যাধিক কাৰকৰ উদ্ভৱ হয়। কোনো ইয়াক প্রভাৱিত কৰা কাৰকসমুহৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

এতিয়া আমি এই সামাজিক পৰিবৰ্তন অনা কাৰকসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। ইয়াৰ দ্বাৰা আমি সামাজিক সম্বন্ধৰ বিভিন্ন দিশ অর্থাৎ সমাজে কেনেকৈ অন্যান্য সামাজিক সম্বন্ধক পৰিবৰ্তন আৰু প্ৰভাৱিত কৰে সেই কথা বুজিব পাৰো।

- ভৌগোলিক কাৰক (Geographical factor) ঃ

আমি জানো যে মানুহে ভৌগোলিক পৰিবেশত বাস কৰে আৰু সেই পৰিবেশৰ লগত পাৰস্পৰিক আদান -প্ৰদান হয়। ভৌগোলিক পৰিবেশ সদায় গতিশীল, কিন্তু গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন অতি লাহে লাহে হয়।বৰ্তমান সময়ত ভৌগোলিক পৰিবেশত সংঘটিত হোৱা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিবৰ্তন হ'ল আমাৰ পৃথিৱীখনত ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি হোৱা গোলকীয় উষ্ণতা (global warming)। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশে এই সমস্যাটো সমাধানৰ অর্থে লোৱা ব্যৱস্থা সমূহে গুৰুত্ব পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন আনিলে। গোলকীয় উষ্ণতা নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিবৰ বাবে উদ্যোগ, কাৰখানা, উৎপাদনকাৰী গোট সমূহে পালন কৰিবলগীয়া কেতবোৰ আইন প্ৰণয়ণ কৰা হৈছে, নীতি নির্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে আৰু সেই নির্ধাৰিত মানদণ্ডসমূহ উক্ত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে পালন কৰিছে নে নাই তাৰ ওপৰত চকু ৰাখিবলৈ কিছুমান নিয়ন্ত্ৰক প্ৰতিষ্ঠান নিয়োগ কৰা হৈছে।

আনকি ভৌগোলিক পৰিবেশৰ সলনি নহ'লেও অন্যান্য সামাজিক-সাংস্কৃতিক কাৰকসমূহৰ ক্ৰিয়াৰ ফলস্বৰূপে ভৌগোলিক ঘটনাসমূহৰ প্ৰভাৱ সলনি হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা বহুতো সামাজিক ক্ষেত্ৰলৈ পৰিবৰ্তন নামি আহে। উদাহৰণ স্বৰূপে, বানপানী অসমৰ এটা জলন্ত সমস্যা। বিভিন্ন পৰিস্থিতি যেনে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান জনসংখ্যাৰ অনুপাত, বানপানীয়ে আক্ৰান্ত কৰিব পৰা অঞ্চলসমূহত জনবসতিৰ ঘনত্ব, আৰু তেওঁলোকৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান অভাবৰ ফলস্বৰূপে বানপানীৰ প্ৰভাৱ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যা হিচাপে চিহ্নিত হৈছে। ইয়াৰ লগত খাপ খাবলৈ সমাজৰ অন্য বিভিন্ন অংশলৈ পৰিৱৰ্তন নামি আহিছে। চৰকাৰে নতুন নতুন আঁচনি আৰু ব্যৱস্থা হাতত লৈছে যেনে -বানপানী দূৰ্গত লোকক সাহায্য প্ৰদান, বানপানীৰ আগজাননী দিয়া প্ৰণালীৰ ব্যৱস্থাকৰণ এনে ধৰণৰ আঁচনিৰ চোৱা-চিতা কৰিবলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ সৃষ্টি, ইত্যাদি।

জানি থোৱা ভাল

গোলকীয় উষ্ণতা মানে হল পৃথিৱীখনৰ উষ্ণতা ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পোৱা। ইয়াৰ এটা প্ৰধান কাৰণ হল গ্ৰহটোৰ উষ্ণতা বৃদ্ধি কৰিব পৰা ক্ষতিকাৰক গেছ বায়ুমণ্ডললৈ বিচ্ছুৰণ কৰা। এই গেছবোৰ বিভিন্ন উদোগ, কাৰখানা, যান-বাহন আৰু আমি ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰযুক্তি আহিলা যেনে, বায়ু নিয়ন্ত্ৰক যন্ত্ৰ, প্ৰশীতক ইত্যাদিৰ পৰা নির্গত হয়। গোলকীয় উষ্ণতাই বৰফ গলাই মহাসাগৰৰ উচ্চতা বৃদ্ধি কৰে আৰু এনে কেতবোৰ পৰিৱৰ্তনক সূচায় যিবিলাকে অনেক জীৱৰ অস্তিত্ব বিপদাপন্ন কৰিছে।

- জনসংখ্যাৰ লগত জড়িত কাৰক (Demographic factor) ঃ

জনসংখ্যাৰ বৈশিষ্ট্য যেনে জনসংখ্যাৰ আকাৰ, বয়স আৰু লিংগানুপাতিক জনসংখ্যাৰ বিভাজন, উৰ্বৰতা, মৃত্যুহাৰ,জন্মহাৰ, জনসংখ্যাৰ বিবাহ যোগ্য বয়স- এই সকলোবিলাক সমাজৰ অন্যান্য বৈশিষ্ট্যৰ লগত জড়িত। জনসংখ্যাবিজ্ঞানৰ এই প্রণালীসমূহৰ যিকোনো এটায়েই জনসংখ্যাৰ আকাৰৰ ওপৰত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম। উচ্চহাৰৰ উৰ্বৰতাৰ হাৰ (high fertility rate) জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ এটা প্রধান কাৰণ। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে সমাজত নিবনুৱা, দৰিদ্রতা, ভিক্ষা বৃত্তি এনেধৰণৰ সমস্যাবোৰ বৃদ্ধি পায়। এই সমূহেই সময়ত সামাজিক অনুষ্ঠান, সামাজিক গাঁথনি আৰু সামাজিক প্রকার্য্য সমূহৰ পৰিৱৰ্ত্তন সাধন কৰি সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ সূচনা কৰে। জনসংখ্যাৰ এই বৈশিষ্ট্যসমূহ অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰক, ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু আচৰণ,শিক্ষা ইত্যাদিৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, বিভিন্ন ধৰণৰ অধ্যয়নৰ পৰা এইটো দেখা গৈছে যে নাৰীৰ মাজত শিক্ষাৰ হাৰ বঢ়াৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ বিয়াৰ বয়স বাঢ়িছে আৰু সন্তান জন্মৰ হাৰ কমিছে। এতিয়া জনসংখ্যা বৈশিষ্ট্যসমূহে সমাজৰ অন্যান্য ক্ষেত্রখনো কি দৰে প্রভাৱিত কৰে সেয়া জনসংখ্যাৰ বয়সানুপাতিক বিভাজনৰ মাজেদি বুজো আহক। ইউৰোপৰ দেশসমূহত প্রধানকৈ গ্রেট বৃটেইনত নিম্ন জন্ম হাৰ আৰু আৰু নিম্ন মৃত্যুহাৰে এনেকুৱা এটা পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছে যে দেশখনত ষাঠি বছৰৰ ওপৰৰ জনসংখ্যা যুৱ জনসংখ্যাতকৈ অধিক। এটা উন্নত অর্থনৈতিক পৰিৱেশৰ লগত খাপ খোৱাকৈ দেশখনৰ যুৱ-জনসংখ্যাৰ হাৰ বৃদ্ধি হোৱা বাঞ্ছনীয়। ফলস্বৰূপে বহুতো বৃত্তিগত অর্হতা সম্পন্ন লোকক দেশখনত কাম কৰিবলৈ সুযোগ দিয়া হৈছে। এইটো বৃটেইনত দেখিবলৈ পোৱা বৃহৎ আৰু বৈশিষ্ট্যপূর্ণ প্রবাসী গোষ্ঠীসমূহৰ লগত জড়িত দিশ। সিবিলাকৰ উপস্থিতিয়ে দেশখনত এটা সুকীয়া সামাজিক পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছে। যিটো পৰিস্থিতি আজিৰ পৰা কেইবাবছৰৰ আগতে তাত সৃষ্টি হোৱা নাছিল।

- শিক্ষা (Education) ঃ

শিক্ষাই সমাজৰ সদস্যসকললৈ প্রমূল্য, আদর্শ আৰু দক্ষতা সৰবৰাহৰ মাধ্যম হিচাপে কাম কৰে। শিক্ষা সামাজিকৰণৰ এটা প্রক্রিয়া। সেইবাবে শিক্ষাক সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ এটা প্রভাৱশালী কাৰক হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। ভাৰতত পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্রচলনে স্বাধীনতা, গণতন্ত্র আৰু সমতাৰ ধাৰণা বহন কৰি আনিলে। ইয়েই উনবিংশ শতিকাৰ ভাৰতত ব্রাহ্ম সমাজৰ নিচিনা অনেক সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ পথ সূচল কৰিলে। সমাজত শিক্ষাৰ এই ভূমিকাৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি ভাৰত চৰকাৰে ১৯৮৬ চনত শিক্ষাৰ ৰাষ্ট্রীয় নীতি প্রস্তুত কৰি ১৯৯২ চনত এই নীতিৰ কিছু সাল-সলনি ঘটায়। ইয়াৰ যোগেদি ভাৰত চৰকাৰে শিক্ষাৰ মাধ্যমেৰে ভাৰতৰ নাগৰিকসকলৰ ভিতৰত এটা জাতীয় চৰিত্রৰ বিকাশ সাধন কৰিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল। এইদৰে ভাৰত চৰকাৰে গণতন্ত্রৰ প্রমূল্যসমূহৰ আৰু ধর্মনিৰপেক্ষতাবাদৰ বিকাশ আৰু শিক্ষিত সমাজ এখন গঢ়ি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

- ৰাজনৈতিক কাৰক (Polical factor) ঃ

চৰকাৰ আৰু বিভিন্ন ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ ৰাজনৈতিক আদর্শ, চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্রৰ

কার্যাৱলী, ৰাজনৈতিক আচৰণ ইত্যাদি বোৰ ৰাজনৈতিক কাৰকৰ অন্তগর্ত। ৰাষ্ট্র হ'ল আটাইতকৈ শক্তিশালী সংগঠন যিয়ে ইয়াৰ অন্তর্গত সামাজিক সম্বন্ধ সমূহ নিয়ন্ত্রণ কৰে। এই প্রসঙ্গত ৰাষ্ট্রই নীতি, আইন আৰু নিয়ম-কানুন ৰচনা কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, একাদিক্রমে অহা চৰকাৰ সমূহে জন স্বাস্থ্যৰ উন্নতিৰ ক্ষেত্রত গ্রহণ কৰা পদক্ষেপে গ্রাম্যাঞ্চল আৰু নগৰাঞ্চলত জন স্বাস্থ্যৰ বিকাশ সাধন কৰিছে। তদুপৰি চৰকাৰৰ ৰাষ্ট্রীয় জনসংখ্যা নীতিয়ে (National Population Policy) অন্যান্য লক্ষ্যৰ লগতে জনসংখ্যা নিয়ন্ত্রণৰ ওপৰতো জোৰ দিছে। এই প্রচেষ্টা সমূহৰ ফলস্বৰূপে ভাৰতৰ জনসংখ্যা হাৰ ক্রমাৎ হ্রাস পাইছে। চৰকাৰে ৰাষ্ট্রৰ অর্থনৈতিক বিকাশৰ বাবে অর্থনৈতিক নীতি আৰু আচঁনিসমূহ প্রস্তুত কৰে আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ সমাজ কল্যাণৰ কার্যসূচী গ্রহণ কৰে। এইদৰে ই ৰাষ্ট্রৰ সামাজিক ধাৰাটো নিয়ন্ত্রিত কৰে।

- প্রযুক্তিগত কাৰক (Technical factor) ঃ

প্রযুক্তিমানে হ'ল মানুহে পার্থিৱ বস্তু প্রস্তুত কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতিসমূহৰ লগতে প্রস্তুত কৰা পার্থিৱ বস্তু আৰু কিদৰে এই পার্থিৱ বস্তুবোৰ আমাৰ বিভিন্ন অভাৱ পূৰণ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অষ্টাবিংশ আৰু ঊনবিংশ শতিকাত ইংলেণ্ডত হোৱা বিবিধ আৱিষ্কাৰ আৰু উদ্ভাৱনে তাত উদ্যোগ গঢ়ি উঠাৰ বাবে সুপ্রশস্ত ক্ষেত্র উলিয়ালে।পৃথিৱীৰ অন্যান্য অংশলৈ এইবিলাকৰ প্রসাৰণে বিভিন্ন স্থানত উদ্যোগ সমূহৰ বিকাশ সাধনত অৰিহনা যোগালে। উদ্যোগসমূহে মানুহৰ অর্থনৈতিক জীৱনলৈ আমূল পৰিৱর্তন আনিলে। মানুহে কাৰখানা আৰু উদ্যোগসমূহত কাম কৰি নগদ ধন অর্জন কৰিবলৈ ধৰিলে। কৃষকসকলৰ দৰে তেওঁলোক প্রত্যক্ষভাৱে কেৱল মাটিৰ ওপৰতে নির্ভৰশীল হৈ নাথাকিল। নতুন প্রযুক্তিয়ে ব্যাপক পৰিসৰৰ উৎপাদন সম্ভৱপৰ কৰি তুলিলে। এইটোৱে অধিক মানুহক যন্ত্র চলাবলৈ বাধ্য কৰালে আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ নিয়োগৰ ক্ষেত্র সৃষ্টি হ'ল। এইবিলাক কাৰণতে উদ্যোগ থকা অঞ্চল সমূহলৈ প্রব্রজন আৰম্ভ হ'ল। কালক্রমত নগৰসমূহ বিকশিত হ'ল আৰু ইয়াৰ লগতে বিকশিত হ'ল নগৰীকৰণ (urbanisation) অর্থাৎ নগৰীয়া আর্হিৰ জীৱন। এতিয়া আমি আন এটা ডাঙৰ প্রযুক্তিৰ বিকাশ দেখিবলৈ পাইছোহঁক। মোবাইল ফোন আৰু ইন্টাৰনেট প্রযুক্তিৰ বিকাশ আৰু ব্যৱহাৰে আমাৰ সামাজিক সম্বন্ধ, মনোভাৱ আৰু কার্যকলাপৰ পৰিৱর্তন আনিছে।

- অর্থনীতি (Economic factor) ঃ

অলপ আগতে আমি পঢ়িলো কেনেকৈ প্রযুক্তিৰ ক্ষেত্রত হোৱা পৰিৱর্তনে আমাৰ অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ অন্য বহুতো দিশত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে। উদ্যোগৰ বিকাশৰ লগে লগে তেনে অঞ্চলসমূহ অর্থনৈতিক কেন্দ্রলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। তেনেবোৰ ঠাইতেই গৌণ খণ্ড অর্থাৎ উদ্যোগিক উৎপাদন গোট (Industrial manufacturing) আৰু তৃতীয় খণ্ড (tertiary sector) অর্থাৎ যাতায়ত, হোটেল ব্যৱসায়, ইত্যাদিৰ বিকাশ হল। এই অর্থনৈতিক কেন্দ্রসমূহৰ উপৰিও ৰাজ্য আৰু আঞ্চলিক মুখ্যালয়সমূহলৈ (regional capitals) ব্যাপক মাত্রাত মানুহৰ প্রব্রজন ঘটিবলৈ ধৰিলে। জনসংখ্যাৰ এই বর্দ্ধিত হাৰে বিভিন্ন ধৰণৰ সেৱা যেনে বজাৰ, শিক্ষা, হোটেল ইত্যাদিৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিলে। ক্রমাৎ সেৱা খণ্ডৰ প্রসাৰ ঘটিবলৈ ধৰিলে

আৰু এটা বেলেগ ধাৰাৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনে বিকাশ লাভ কৰিলে। এই অঞ্চলসমূহত বিভিন্ন ধৰণৰ বৃত্তিৰ বাবে পথ মুকলি হ'ল। এই কেন্দ্রসমূহলৈ হোৱা প্রব্রজনে এনেকুৱা এটা জনসংখ্যা গঢ় দিলে য'ত বৈশিষ্ট্যপূর্ণ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিবেশৰ পৰা অহা মানুহৰ ভাৱৰ মিলন ঘটিছিল। এই অঞ্চলসমূহেই সময়ত টাউন আৰু নগৰৰ ৰূপ বিকাশ লাভ কৰিলে। নগৰাঞ্চলত আবেগশূন্য সম্পর্ক গঢ়ি উঠাৰ সুবিধা থাকে। তদুপৰি নগৰাঞ্চলত গৌণ গোটসমূহ আৰু আত্মীয় লোকৰ লগত সম্পর্ক, আনুষ্ঠানিক নিয়ম-কানুন, একক পৰিয়ালৰ বর্ধিত অনুপাত, ৰাজহুৱা ব্যৱসায় প্রতিষ্ঠানত নাৰীৰ বর্ধিত অংশগ্রহণ, ইত্যাদি অনেক সুবিধা থাকে। গতিকে আমি দেখিলো কেনেকৈ অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ নতুন ধাৰাই সামাজিক সম্বন্ধসমূহ সলনি কৰে। বেলেগ বেলেগ অধ্যয়নে আকৌ বেলেগ বেলেগ বৃত্তিত নিয়োজিত নাৰীৰ প্রজনন হাৰৰ ওপৰতো আলোকপাত কৰিছে।

- আদর্শাত্মক বা মানসিক ক্ষেত্র (Ideational) ঃ

ইতিমধ্যে আমি আলোচনা কৰিলো যে সমাজৰ সদস্য হিচাপে মানুহে কৰা সকলো কাম সংস্কৃতিৰ ভিতৰুৱা। আমি অলপতে আলোচনা কৰি অহা কাৰকসমূহো সংস্কৃতিৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত পৰিব। সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত এই দিশসমূহৰ প্রত্যেকতে এটা মানসিক ক্ষেত্র, সামাজিক ক্ষেত্র আৰু ভৌতিক ক্ষেত্র আছে। আদর্শাত্মক সংস্কৃতিয়ে আদর্শ, বিশ্বাস, প্রমূল্য ইত্যাদি সামৰে। ভাৰতৰ সংবিধানখনত ধর্মনিৰপেক্ষতাবাদ, গণতন্ত্র, স্বাধীনতা আৰু ভাতৃত্ববোধৰ আদর্শ আৰু প্রমূল্যসমূহ লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। আমি, ভাৰতৰ নাগৰিক হিচাপে এই প্রমূল্যসমূহক স্বীকাৰ কৰিছো। এই প্রমূল্যসমূহ বাস্তৱায়িত কৰিবলৈ বহুতো আইন আৰু নীতি অর্থাৎ বিধি-নিয়ম প্রস্তুত কৰা হৈছে যিয়ে আমাৰ আচাৰ-আচৰণ পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্রিত কৰে। ইয়াৰ এটা উদাহৰণ হ'ল জাতি, ধর্ম, জন্মস্থান, ভাষা, লিঙ্গ আৰু সম্প্রদায় নির্বিশেষে ভাৰতীয়সকলৰ বৈষম্যহীন আচৰণ, আমি এই নীতিসমূহ পালন কৰাতো বাধ্যতামূলক আৰু এই প্রমূল্যসমূহৰ অৱমাননা হ'লে এজন নাগৰিকে উচিত ন্যায় লাভৰ বাবে প্রচলিত ন্যায় ব্যৱস্থাৰ ওচৰত আবেদন কৰিব পাৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং১ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নির্ণয় কৰক।

(ক) সময়ৰ লগে লগে প্রত্যেকখন সমাজ আৰু সামাজিক পৰিস্থিতি লৈ পৰিৱর্তন নামি আহে।

.....

(খ) নব্য সূত্রৰ প্রয়োজনাত্মকবাদীসকলে এই মত পোষণ কৰে যে এটা প্রণালীৰ ভিতৰত চাপ আৰু উত্তেজনা থাকে আৰু ইয়ে সমাজলৈ পৰিৱর্তন আনিব পাৰে।

.....

(গ) এখন সমাজৰ চিন্তাধাৰা আৰু প্ৰমূল্যত দেখা দিয়া পৰিৱৰ্তনবোৰ অতি বেগী।

.....

প্ৰশ্ন নং২ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক।

(ক) ..... বিৱৰ্তনবাদীসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে সকলো সমাজ তথা প্ৰত্যেক সামাজিক অনুষ্ঠানে পৰিৱৰ্তনৰ এটা নিৰ্দিষ্ট আৰ্হি মানি চলে, যাক তেওঁলোকে সৰলৰৈখিক পৰিৱৰ্তন হিচাপে মানে।

(খ) সমাজ আৰু সমাজিক অনুষ্ঠানসমূহ ..... অৱস্থাৰ পৰা জটিল অৱস্থালৈ, সমপ্ৰকৃতিৰ পৰা ..... লৈ, অপৃথকীকৰণ অৱস্থাৰ পৰা ..... লৈ পৰিৱৰ্তিত হয়।

(গ) আদৰ্শ হ'ল এটা ..... যি ব্যক্তি ভেদে আৰু গোটভেদে বেলেগ হয়।

১২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বিভিন্ন সমাজতত্ত্ববিদে সামাজিক পৰিৱৰ্তনক সুকীয়া সুকীয়া দৃষ্টিভঙ্গীৰে বিচাৰ কৰিছে।
- বহুতে সামাজিক পৰিৱৰ্তনক সামাজিক প্ৰণালীটোৰ পৰিৱৰ্তন বা সামাজিক গাঁথনিটোৰ পৰিৱৰ্তন হিচাপে বিবেচনা কৰে।
- সামাজিক গাঁথনিৰ অন্তৰ্গত হোৱা দিশসমূহ হ'ল মৰ্যাদা, ভূমিকা, প্ৰমূল্য আৰু সামাজিক অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানসমূহ।
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বৈশিষ্ট্যৰ ভিতৰত বিস্তৃতি, সময় সীমা, দিশ, পৰিৱৰ্তনৰ হাৰ, কাৰণৰ উৎস অন্তৰ্ভূক্ত।
- বিৱৰ্তন হ'ল অপৃথকীকৰণৰ পৰা পৃথকীকৰণলৈ হোৱা ক্ৰমিক পৰিৱৰ্তন।
- প্ৰগতি হ'ল এটা পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত আদৰ্শৰ অভিমুখে হোৱা গতি।
- উন্নতি এটা ধনাত্মক শব্দ যি অনগ্ৰসৰতাৰ পৰা অগ্ৰসৰ হোৱা এটা অৱস্থা বুজায়। সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কিছুমান কাৰক হ'ল ভৌগোলিক, জনসংখ্যা ভিত্তিক, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, প্ৰযুক্তিগত আৰু আদৰ্শাত্মক ক্ষেত্ৰ।

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থঃ

1) B. Kuppuswamy. *Social Change in India* (5th Edtn). Konark Publishers Pvt. Ltd.

2) MacIver, R.M. and C.H. Page. *Society: An Introductory Analysis*. New Delhi : Macmillan.

3) Rawat, H.K. (2007). *Sociology: Basic Concepts*. Jaipur: Rawat Publications.

১২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) অশুদ্ধ

২নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ (ক) একৈখিক

(খ) সৰল, ভিন্ন প্ৰকৃতি, পৃথকীকৰণ

(গ) প্ৰমূল্য

১২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰতউত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰি ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইয়াৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকাৰ হিচাপে প্ৰগতিৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু সামাজিক বিৱৰ্তনৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ নিৰ্ণয় কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ঃ উন্নয়নৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? উন্নয়নৰ ধাৰণাটোক বিভিন্নজনে কিদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে?

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ বিৱৰ্তনবাদ কি? ইয়াৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ বিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত ব্যাপ্তকৰণে কিবা ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পাৰেনে?

প্ৰশ্ন২ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনত সামাজিক বিৱৰ্তন আৰু প্ৰগতিৰ প্ৰভাৱ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন৩ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন কাৰকসমূহ কি কি? উদাহৰণসহ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৩ ঃ সামাজিক নিয়ন্ত্রণ

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য
১৩.২ পৰিচয়
১৩.৩ সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
১৩.৩.১ প্রতিমান
১৩.৩.২ প্রমূল্য
১৩.৩.৩ অনুশাসন
১৩.৩.৪ ব্যৱস্থাসমূহ
১৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৩.৫ অধিক জানিবলৈ
১৩.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৩.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ অর্থ বুজিব পাৰিব
- সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ বিভিন্ন ব্যৱস্থাসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- সমাজত সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ গুৰুত্ব সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়বোৰৰ পৰা আমি সমাজৰ ধাৰণাটো জানিব পাৰিলোঁ। 'সমাজ' বোলা অভিধাটোৰ দৰেই 'সংস্কৃতি' বোলা অভিধা এটাও আছে। এই অভিধাটো আমি প্রায়েই দৈনন্দিন আলোচনাত ব্যৱহাৰ কৰোঁ। সমাজ আৰু সংস্কৃতি উভয়েই হ'ল আন্তঃসম্পর্ক থকা ধাৰণা। দুয়োটা ধাৰণাকে একেটা মুদ্রাৰ ইপিঠি-সিপিঠি বুলিব পাৰি। প্রতিখন সমাজৰে নিজ নিজ সংস্কৃতি থাকে। সমাজৰ সদস্যসকলে গঢ়ি লোৱা আৰু ব্যৱহাৰ কৰা সকলো নীতি-নিয়ম, ধাৰণা, স্বীকৃত প্রথা, সামাজিক আচৰণ আৰু পার্থিৱ সামগ্রীকেই সংস্কৃতিয়ে সামৰি লয়। সমাজ আৰু সংস্কৃতি বর্তাই ৰাখিবলৈ সমাজৰ প্রতিগৰাকী সদস্যই স্বীকৃত নীতি-নিয়মবোৰ জনাটো আৰু তেনে নীতি-নিয়ম অনুসৰি আচৰণ কৰাটো জৰুৰী। শিকনৰ এই প্রক্রিয়াটোকে সামাজিকীকৰণ বোলে। সমাজৰ সদস্যসকলক স্বীকৃত নীতি- নিয়মবোৰ অনুসৰণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰোৱা আন এটা প্রক্রিয়া আছে। এই প্রক্রিয়াটোক সামাজিক নিয়ন্ত্রণ বোলা হয়। এই দুয়োটা প্রক্রিয়া হ'ল

সামাজিক জীৱনৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ। এই অধ্যায়টিত আমি সামাজিক নিয়ন্ত্রণ আৰু ইয়াৰ অর্থ জনাৰ প্রয়াস কৰিম। সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ বিভিন্ন উপায় হ'ল অধ্যায়টিৰ অন্য আলোচ্য বিষয়। অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে সমাজত সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ গুৰুত্ব বুজাৰো প্রয়াস কৰা হ'ব।

১৩.৫ সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

সমাজ সংৰক্ষণৰ বাবে সামাজিক শৃংখলাৰ প্রয়োজন। সামাজিকীকৰণ আৰু সামাজিক শৃংখলা উভয়ে এইক্ষেত্রত অৰিহণা যোগায়। যদিও সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াই ব্যক্তি-সকলক সমাজৰ বিধি-নিয়ম অনুসৰি চলিবলৈ শিক্ষা দিয়ে, তথাপিও সদস্যসকলে বহুক্ষেত্রত বিধি-নিয়ম উলংঘা কৰিবও পাৰে। সামাজিকীকৰণ সম্পূর্ণ ত্রুটিমুক্ত নহয়। সেয়েহে সমাজৰ এনে কিছুমান নিয়ন্ত্রণমূলক ব্যৱস্থা আৰু প্রক্রিয়া আছে যিবোৰে সমাজৰ সদস্যসমূহৰ ওপৰত হেঁচা প্রয়োগ কৰি তেওঁলোকক সমাজৰ বিধি-নিয়ম আৰু আচাৰ-আচৰণসমূহ অনুসৰণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰায়। এইবিলাকৰ সমষ্টিয়েই হ'ল সামাজিক নিয়ন্ত্রণ।

১৯০১ চনত প্রকাশিত Social Control নামৰ গ্রন্থত আমেৰিকান সমাজতত্ত্ববিদ ই. এ. ৰ'জে সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে, *"সামাজিক নিয়ন্ত্রণে সেই ব্যৱস্থাৰ প্রণালীটোক বুজায় যাৰ দ্বাৰা সমাজে ইয়াৰ সদস্যসকলক স্বীকৃত মানযুক্ত আচৰণ প্রদর্শন কৰিবলৈ বাধ্য কৰে।"* ডি. অক্সফোর্ড ডিক্সনেৰি অব ছ'চিঅ'ল'জি (১৯৯৪)য়ে সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ সংজ্ঞা এইদৰে আগবঢ়াইছে ঃ *"সামাজিক নিয়ন্ত্রণ সেইবিলাক সামাজিক প্রক্রিয়া যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রিত হয়।"* বট্টমোৰৰ মতে, "সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ অর্থ হৈছে মানৱ আচৰণৰ সামাজিক ব্যৱস্থাপনা।"

সাধাৰণতে সামাজিক নিয়ন্ত্রণত এনে উল্লেখনীয় দিশ থকা বুলি বিবেচনা কৰা হয় যাৰ বিধি-নিয়মৰ লগত সাদৃশ্য আছে। সেই অর্থত আনকি সামাজিকীকৰণকো, সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ পৰিণতি বুলিব পাৰি। অন্যান্য সকলে সামাজিক নিয়ন্ত্রণক সমাজৰ সদস্যসকলৰ ওপৰত জাঁপি দিয়া নিয়ন্ত্রিত ব্যৱস্থা বুলি কৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল এয়ে যে ই বর্জনীয় আচৰণ আৰু আইন অমান্যকৰণ আৰু আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ বাহ্যিক হেঁচাৰ প্রতিহে গুৰুত্ব দিয়ে। গতিকে সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ ব্যৱস্থাসমূহে আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰি ইয়াক সংজ্ঞা প্রদান কৰে।

১৩.৫.১ প্রতিমান (Norms)

অক্সফ'র্ড ডিক্শ্যানেৰী অফ্ ছছিঅ'লজি (১৯৯৪)-ৰ মতে "প্রতিমান হৈছে আচৰণৰ এক সংযুক্ত যাক সাংস্কৃতিকভাৱে প্রত্যায়িত আৰু উপযুক্ত বুলি গণ্য কৰা হয়"। সাধাৰণ অর্থত, প্রতিমান হৈছে কিছু সামাজিক নিয়ম যি কোনো নির্দিষ্টপৰিস্থিতিত আমাৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰে। মানুহে বিভিন্ন পৰিস্থিতিত কেনে ধৰণে আচৰণ কৰিব লাগে আৰু নালাগে সেই বিষয়ে এই নিয়মসমূহে নির্ধাৰণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, সম্ভাষণ জনাওঁতে কোনখন হাত আগঢ়াব লাগে অথবা বিভিন্ন উপলক্ষত - শ্রাদ্ধ, ভোজ ইত্যাদি-

কেনেধৰণৰ পোছাক পৰিধান কৰিব লাগে।

প্ৰতিমানসমূহ হৈছে আনৰ সৈতে যোগাযোগ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বাধ্যাতামূলক নীতি নিয়ম। কোনো এটা কাম নিৰ্দিষ্ট ধৰেণ কৰাটো যেতিয়া এক নিয়মত পৰিণত হৈ যায়, সেয়া চলিবলৈ আৰম্ভ কৰে কিয়নো আমি আনসকলে সেই নিয়ম মানি ল'ব বুলি ধাৰণা কৰি নিজেও সেয়া মানি লওঁ (লিৰিছ, ১৯৬৯)। বিভিন্ন সমাজত এক নিৰ্দিষ্ট আচৰণৰ বাবে বিভিন্ন প্ৰতিমান হ'ব পাৰে। প্ৰতিমানসমূহ কেতিয়াও স্থায়ী নহয়, সময়ে সময়ে সমাজ অনুসৰি এইসমূহৰ পৰিৱৰ্তন হয়।

সামাজিকভাৱে প্ৰতিমানসমূহক ৰীতি (Mores), লোকপ্ৰথা (Folkways) আৰু প্ৰথা (Customs) -ত বিভিক্ত কৰিব পাৰি। কিছুমান লেখকে প্ৰতিমানৰ মাজত আইনকো স্থান দিছে।

- ৰীতিঃ সমাজে এক শ্ৰেণীৰ প্ৰতিমানৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু এইসমূহক ৰীতি বোলা হয়। ৰীতিসমূহ হৈছে সবাতোকৈ শক্তিশালী সামাজিক প্ৰতিমান যিবোৰে আমাক কিছু নিৰ্দিষ্ট কাম কৰিবলৈ কয়, যেনে পিতৃ-মাতৃ আৰু শিক্ষাগুৰুক সন্মান কৰা আৰু কিছুমান কাম কৰিবলৈ বাধা প্ৰদান কৰা, যেনে মানুহক হত্যা নকৰা, খাদ্য ভেজাল নকৰা ইত্যাদি। সমাজ এখন সুস্থভাৱে ৰাখিবলৈ ৰীতিসমূহৰ প্ৰয়োজন অপৰিসীম। মানুহে ৰীতিসমূহক নৈতিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি স্বীকৃতি দিয়ে আৰু ৰীতিভংগ কৰা লোকসকলক পাপী আৰু দোষী বোলা হয়। ফলস্বৰূপে, সমাজত ৰীতিভংগকাৰীৰ বাবে শাস্তি অতি কঠিন হয়; তেওঁলোকৰ সমাজৰ পৰা এঘৰীয়া, কাৰাবন্দী, ঘৃণীয়া কৰাৰ লগতে কোনো ক্ষেত্ৰত প্ৰাণদণ্ডও দিয়া হয়। হিন্দু সমাজত নিজৰ জাতিৰ ভিতৰত বিবাহ সম্পন্ন কৰাটো নিয়ম। ভাৰতীয়সকলৰ বাবে ই এক ৰীতিত পৰিণত হৈছে। এই ৰীতি ভংগ কৰা যিকোনো লোককে হয়তো জাতিটোৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰা হয় নাইবা গধুৰ জৰিমনা বিহা হয়। এই ৰীতিসমূহ ক্ৰমান্বয়ে সলনি হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে।
- লোকপ্ৰথাঃ আমেৰিকান সমাজতত্ত্ববিদ উইলিয়াম জি. ছামনাৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থ "Folkways" (১৯০৬) -ত দুইধৰণৰ প্ৰতিমান চিনাক্ত কৰিছে- লোকপ্ৰথা আৰু ৰীতি। ৰিউটাৰ আৰু হার্ট (১৯৩৩)-ৰ মতে, "লোকপ্ৰথা হৈছে এটা গোটৰ সদস্যসকলৰ উমৈহতীয়া কিছু ব্যৱহাৰিক আচৰণ; এইসমূহ গোটটোৰ এনে কিছু কার্য যিসমূহক মান্যতাৰ লগতে পাৰম্পৰিক অনুমতিও প্ৰদান কৰা হৈছে। সাধাৰণতে ক'বলৈ গ'লে লোকপ্ৰথাসমূহ হৈছে দৈনন্দিন সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ এটা গোটে কৰা কেতবোৰ পৰম্পৰাগত, সাধাৰণ আৰু আচৰণগত কার্য। যিকোনো দৈনন্দিন কার্য যেনে, কথা কোৱা বা কাপোৰ পিন্ধা, খোৱা-বোৱা কৰা, এইবোৰক এজন ব্যক্তিৰ অভ্যাস বোলা হয়। কিন্তু যেতিয়া এই অভ্যাসবোৰক সামাজিক মান্যতা প্ৰদান কৰি এখন সমাজৰ বহু লোকে কৰিবলৈ

ধৰে, এইসমূহ হৈ পৰে লোকপ্রথা। লোকপ্রথাক কার্যকৰী কৰিবৰ বাবে পৰচর্চা কৰাটো আৰু উপহাস কৰাটো অতি প্রয়োজনীয়।

- প্রথাঃ সাধাৰণ অর্থত প্রথা আৰু অভ্যাসক একে ধৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হয় যদিও দুয়োৰে মাজত যথেষ্ট পার্থক্য আছে। অভ্যাস কম বেছি পৰিমাণে স্বয়ংক্রিয়ভাৱে আয়ত্ত কৰা আচৰণ, কিন্তু প্রথা হৈছে প্রতিষ্ঠিত আচৰণৰ সমষ্টি। প্রথা হৈছে এনে কিছু লোকপ্রথা আৰু ৰীতি, যিসমূহ এক দীঘলীয়া সময় জুৰি প্রচলিত হৈ আছে আৰু এটাৰ পৰা আনটো প্রজন্মলৈ চলি আহিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, পাৰম্পৰিক ভাৰতীয় সমাজত অনুজসকলে অভিভাৱক, শিক্ষাগুৰু আৰু অগ্রজসকলৰ ভৰি ছুই আর্শীবাদ লোৱাটো এক প্রথা। প্রাক্ শিক্ষিত সমাজসমূত প্রথা আছিল সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ শক্তিশালী মাধ্যম। কিন্তু আধুনিক সময়ত এই শক্তি যথেষ্ট লাঘৱ হৈছে।

১৩.৫.২ প্রমূল্য (Values)

সাধাৰণ অর্থত প্রমূল্য হৈছে নৈতিক ধাৰণা, পৃথিৱীৰ প্রতি থকা সাধাৰণ ধাৰণা অথবা কোনো সময়ত কেৱল আগ্রহ, মনোভাৱ, মনোনয়ন, আৱেগ আৰু স্বভাৱ। কিন্তু সমাজতত্ত্ববিদসকলে প্রমূল্যক অধিক সুক্ষ্মভাৱে কোনো সংস্কৃতিত ভাল কার্য আৰু উপযুক্ত অথবা বেয়া, নিবিচৰা আৰু অনুপযুক্ত বুলি ভবা উমৈহতীয়া ধাৰণা ৰূপে চিহ্নিত কৰিছে। এম. হাৰালাম্বোছৰ মতে, "প্রমূল্য হৈছে কোনো এটা বিষয়য়বস্তু ভাল আৰু কাম্য হোৱা বুলি কৰা বিশ্বাস"। প্রমূল্য হৈছে কোনো বিষয়বস্তুক কেনেদৰে কাম্যতা, গুণাগুণ অথভা যোগ্যতাৰ ভিত্তিত কেনেদৰে শ্রেণীবদ্ধ কৰা হয়, তাৰ এক উমৈহতীয়া ধাৰণা। ধন-সম্পত্তি, বিশ্বাসযোগ্যতা, ন্যায়, সমতা আৰু বন্ধুত্বসুলভতা হৈছে প্রমূল্যৰ উদাহৰণ। বিভিন্ন সংস্কৃতিত প্রমূল্য পদ্ধতি ভিন্ন হয়। কোনো সংস্কৃতিয়ে আক্রমণাত্মক ভাৱধাৰাক মূল্য দি নিষ্ক্রীয়তাক হীন বুলিব পাৰে, আনটোৱে হয়তো তেনে নকৰিব। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রৰ দৰে সমাজত যেনেদৰে ব্যক্তিগত সাফল্যক গুৰুত্ব দিয়া হয়, তেনেদৰে ভাৰতীয় সমাজে পৰিয়ালৰ একতা আৰু আত্মীয় লোকৰ সহযোগিতাক মান্যতা দিয়ে। বেছিভাগ মৌলিক প্রমূল্য আমি শৈশৱতে নিজৰ পৰিয়াল, বন্ধু-বান্ধৱ, ওচৰ-চুবুৰীয়া আৰু শিক্ষানুষ্ঠানৰ পৰাই শিকোঁ।

সমাজতত্ত্ববিদসকলে কেৱল সামাজিক প্রমূল্যৰ বিষয়ে চিন্তা-চর্চা কৰে। এক সামাজিক প্রমূল্য ব্যক্তিগত প্রমূল্যতকৈ পৃথক হয়। ব্যক্তিগত প্রমূল্যক এজন ব্যক্তিয়ে নিজে উপভোগ কৰে, কিন্তু সামাজিক প্রমূল্যত আনৰ কল্যাণৰ ধাৰণাও নিহিত হৈ থাকে। সামাজিকীকৰণৰ প্রক্রিয়াই এই প্রমূল্যসমূহ ব্যক্তি এজনৰ ব্যক্তিত্বত নিহিত হ'ব বিচাৰে। কোনো সংস্কৃতিৰ আত্মিক অথবা মৌলিক বৈশিষ্টসমূহ সেই সংস্কৃতি যেনেদৰে বাস্তুবাদী উন্নয়ণৰ বিশ্বাসৰ দ্বাৰা পৰিচালিত তেনেদৰে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ

আধাৰ হৈছে আধ্যাত্মিকতাবাদ। সামাজিক প্ৰমূল্যৰ পাৰ্থক্যই ভিন্ন সামজিক সংগঠন আৰু আশাতীত ভিন্ন আৰ্হিৰ জন্ম দিয়ে।

১৩.৫.৩ অনুশাসন (Sanction)

অক্সফ'ৰ্ড ডিক্শ্যনেৰী অৱ ছোছিঅ'লজীৰ মতে সামাজিকভাৱে গৃহীত মানদণ্ডৰ প্ৰতি স্বীকৃতিক কাৰ্যকৰী কৰি তোলাৰ যিকোনো পন্থাকে সামাজিক অনুশাসন (social sanction) বোলা হয়। সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ যিকোনো ব্যৱস্থাই অনুশাসনৰ ওৰত নিৰ্ভৰশীল। প্ৰতিমান বলবৎ কৰা অনুশাসনসমূহ সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ব্যৱস্থাৰ এক অন্যতম অংশ। অনুশাসন ধনাত্মক নাইবা ঋণাত্মক হ'ব পাৰে। ধনাত্মক অনুশাসনৰ অর্থ হৈছে কোনো প্ৰতিমানক গ্ৰহণ কৰাৰ অনুমতি প্ৰদান কৰা আৰু ঋণাত্মক অনুশাসনৰ অর্থ হৈছে কোনো প্ৰতিমান ভংগ কৰিবলৈ অনুমতি প্ৰদান নকৰা। সকলো প্ৰতিমানৰ একে ধৰণৰ অনুশাসন নাথাকে কিয়নো কোনো এক সংস্কৃতিত সকলো প্ৰতিমানৰ সমান গুৰুত্ব নাথাকে। ধনাত্মক অনুশাসন বস্তুবাদী হ'ব পাৰে, যেনে নগদ ধনৰ পুৰষ্কাৰ বা এটা ট্ৰফী। কিন্তু দৈনন্দিন জীৱনত সাধাৰণতে ধনাত্মক অনুশাসন বুকুত সাৱতি অথবা হাঁহিৰে দিয়া হয়। ঋণাত্মক অনুশাসনো বস্তুবাদী হ'ব পাৰে, উদাহৰণস্বৰূপে, জৰিমনা - কিন্তু শাৰীৰিক অভিব্যক্তি, যেনে ভুৰু কোঁচ খাই দিয়া, গালি-শপনি পৰা ইত্যাদিও ঋণাত্মক অনুশাসনৰ ভিতৰত পৰে। ঋণাত্মক অনুশাসনৰ কঠোৰতা ভিন্ন হ'ব পাৰে। ই মৃত্যুদণ্ড অথবা দোষীক শাৰীৰিক কষ্ট দিয়া, কাৰাবাস অথবা সামাজিকভাৱে এঘৰীয়া কৰা হ'ব পাৰে। সমাজে সামাজিক অনুশাসনসমূহ জনসাধাৰণক সাঠিক পথত ৰাখিবলৈ প্ৰয়োগ কৰে। চি ডব্লিউ মিলছৰ মতে, "অপমানৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কাৰাবাসলৈ, সকলো সম্ভাব্য অনুশাসনৰ আগতীয়া অনুমানেই ঋণাত্মক আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ ক্ষেত্রত যথেষ্ট"।

১৩.৫.৪ ব্যৱস্থাসমূহ

সমাজত আমাৰ আচৰণক নিয়ন্ত্রণ কৰা গোট আৰু সামাজিক সম্বন্ধসমূহৰ প্ৰকাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ব্যৱস্থাসমূহক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়, নিয়ন্ত্রণৰ অনানুষ্ঠানিক উপায় আৰু নিয়ন্ত্রণৰ আনুষ্ঠানিক উপায়।

- *অনানুষ্ঠানিক নিয়ন্ত্রণৰ ব্যৱস্থাসমূহঃ* অনানুষ্ঠানিক উপায়সমূহ অনানুষ্ঠানিক সম্পৰ্কৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছে। প্ৰাথমিক গোট, যেনে— পৰিয়াল বন্ধু-বান্ধৱ আৰু প্ৰতিবেশীত্বৰ ক্ষেত্রত সম্বন্ধবোৰ মূলতঃ অনানুষ্ঠানিক হয় আৰু সেয়েহেপ্ৰাথমিক গোটসমূহেআমাৰ আচৰণৰ ওপৰত অনানুষ্ঠানিক নিয়ন্ত্রণ আৰোপ কৰে। আনকি গৌণ গোটসমূহতো য'ত সম্বন্ধবোৰ অনুষ্ঠানিক হয়, তাতো অনানুষ্ঠানিক সম্বন্ধ থাকে। অনানুষ্ঠানিক উপায়সমূহ কোনো বিশেষ ধাৰণাৰ

সৈতে জড়িত নহয়। তাত আচৰণ ভেদে বিশেষধৰণৰ শাস্তি বা পুৰস্কাৰৰ ব্যৱস্থা নাই। তলত কেইটামান অনানুষ্ঠানিক নিয়ন্ত্রণৰ উপায়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

- পৰচর্চা, ইতিকিং, টুটকীয়া কথাঃ অনানুষ্ঠানিক সম্বন্ধত পৰচর্চা, ইতিকিং আৰু টুটকীয়া কথা বাধ্যতামূলক নহয়। তথাপি এইবোৰে এজন ব্যক্তি যে সমাজৰ বিপৰীত বিন্দুত অৱস্থান কৰি আছে তাক সমাজৰ অনন্য সকলে আঙুলিয়াই দিয়ে। ইয়ে সৰলআৰু পোনপটীয়া সম্বন্ধবোৰত বিৰূপ প্রভাৱ পেলায়। গতিকে মানুহৰ ওপৰত এই উপায়সমূহৰ সূক্ষ্ম নিয়ন্ত্রণ আছে আৰু তেওঁলোকৰ আচৰণ ইবিলাকে নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- আদেশ আৰু পৰামর্শঃ এটা পৰিয়ালৰ ভিতৰত, চুবুৰীয়া আৰু বন্ধু-বান্ধৱৰ মাজত জ্যেষ্ঠসকলৰ আৰু যি সকল ব্যক্তিক শ্রদ্ধা কৰা হয় বা যাৰ প্রতি ভীতিৰ ভাব থাকে, তেনে মানুহৰ আদেশ আৰু পৰামর্শ আমি অনুসৰণ কৰো। আমি ট্রাক আৰু লৰিৰ পিছফালে কেতবোৰ নৈর্ব্যক্তিক নির্দেশ, যেনে— 'দূৰত্ব বজাই ৰাখক', 'হর্ণ দিয়ক' ইত্যাদি দেখিবলৈ পাও। যদি আমি তেনে নির্দেশানুসাৰে আচৰণ নকৰো আমাক শাস্তি দিয়া নহয়, কিন্তু তথাপিতো আমি এই অনানুষ্ঠানিক নির্দেশসমূহ পালন কৰো।
- জনমতঃ জনমত হৈছে নির্দিষ্ট সময়ত জনসাধাৰণে দাঙি ধৰা মত। আমাৰ আচৰণৰ নিয়ন্ত্রণ আৰু পৰিচালনাত জনমতৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা আছে। গণতান্ত্রিক দেশত জনমতে শাসনত অধিষ্ঠিত আৰু নীতি নির্ধাৰণ কৰা ব্যক্তিসকলৰ আচৰণৰ নিয়ন্ত্রণত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সাধাৰণতে গণ-মাধ্যমে জনমত গঢ় দিয়ে।
- প্রথা, লোকাচাৰ, লোকৰীতি, ধর্ম, নৈতিকতাঃ প্রথা হ'ল সমাজে সামাজিক ভাবে স্বীকাৰ কৰা আচৰণ যিবিলাক দীর্ঘদিন ধৰি প্রচলিত হৈ আহিছে। লোকাচাৰ হ'ল লোক সমাজে অনুসৰণ কৰা আচাৰ। লোকৰীতি হ'ল নৈতিক ভাব যুক্ত লোকাচাৰ। আমাৰ আচৰণৰ সৰহ ভাগেই হ'ল আমি আমাৰ প্রথা, লোকাচাৰ, লোকৰীতি, ধর্ম আৰু নৈতিকতাৰ পৰা জীৱন জুৰি আহৰণ কৰা শিক্ষা। অতি-প্রাকৃত ভয়ৰ বাবেই হওক অথবা অন্য কিবা কাৰণতেই হওক আমি এইবিলাক অৱচেতনভাৱে অনুসৰণ কৰো। এইসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই অন্যান্য মানুহেও ইতিকিং, পৰামর্শ, পৰচর্চা, ইত্যাদিৰ মাজেদি আমাৰ আচৰণৰ ওপৰত বাহ্যিক নিয়ন্ত্রণ আৰোপ কৰে যিদৰে আমি আনৰ ওপৰত কৰো।

➢ *আনুষ্ঠানিক নিয়ন্ত্রণৰ ব্যৱস্থাসমূহঃ* আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাসমূহ সংগঠিত নীতি তথা

নির্দেশনাসমূহ আনুষ্ঠানিক আৰু নির্দিষ্ট। সেইদৰে নিয়ন্ত্রণৰ পন্থাসমূহো আনুষ্ঠানিক আৰু নির্দিষ্ট। নীতিত লিপিবদ্ধ ব্যৱস্থা অনুসাৰেই অপৰাধীসকলক শাস্তি প্রদান কৰা হয়। বহুতো গৌণ গোটত, যেনে— বৃত্তিমূলক গোট, শিক্ষা প্রতিষ্ঠান আৰু ৰাষ্ট্র আদিত সম্বন্ধ সমূহ আনুষ্ঠানিক আৰু নিয়ন্ত্রণৰ উপায়ো আনুষ্ঠানিক। আনুষ্ঠানিক নিয়ন্ত্রণৰ উপায়সমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ—

- আইন, আৰক্ষী, ন্যায় পালিকাঃ আইন ৰাজনৈতিকভাৱে স্বীকৃত আৰু কার্যকৰী হয়। এই বিলাক নীতি ভাৰতৰ সংসদৰ নিচিনা আনুষ্ঠানিক গোটে নির্ধাৰণ কৰে বা তেনে ব্যক্তিয়ে নির্ধাৰণ কৰে যাৰ আইনৰ ওপৰত দখল আছে। আইনৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত দুটা দলৰ মাজত হোৱা যি কোনো চুক্তিয়ে আইন হিচাপে স্বীকৃত হয়। আনুষ্ঠানিক সঁজুলি, যেনে— আৰক্ষী, আদালত, প্রশাসনিক আৰু ন্যায়িক গোটসমূহৰ সহায়ত আইনসমূহ কার্যকৰী হয়। ৰাষ্ট্রই আইনসমূহ মানিবলৈ মানুহক বাধ্য কৰাবলৈ শক্তি প্রয়োগ কৰিব পাৰে।
- শিক্ষাঃ জটিল সমাজৰ শিক্ষা আনুষ্ঠানিক। মানুহক শিক্ষা দিবলৈ এটা আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ প্রচলন কৰা হৈছে। সামাজিক প্রয়োজনীয়তাৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি সমাজে শিক্ষা প্রদান কৰে। শিক্ষাই এজন ব্যক্তিক তেওঁৰ নিজৰ আচৰণত আৰু ব্যৱহাৰ নিয়ন্ত্রণ আৰু পৰিচালিত কৰিবলৈ শিকায়। শিক্ষাই অনানুষ্ঠানিক ব্যৱস্থা, যেনে— পৰামর্শ, ইতিকিং ইত্যাদিৰ মাধ্যমেৰে মানুহৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰে। এই প্রক্রিয়াত সমাজে ইয়াৰ সদস্যসকলক প্রদান কৰা শিক্ষাৰ যোগেৰে সদস্যসকলে নিজকে নিজে নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰে।

নিয়ন্ত্রণৰ আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাসমূহ পৰস্পৰৰ পৰিপূৰক। আনুষ্ঠানিক উপায়সমূহে সমাজৰ ব্যাপক দিশসমূহৰ প্রতি চকু দিয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে, বিশেষ বিবাহ আইন ১৯৫৪ৰ কথা উনুকিয়াব পাৰি। আনহাতেদি অনানুষ্ঠানিক উপায়সমূহে ক্ষুদ্র দিশসমূহৰ ওপৰত চকু দিয়ে। পৰিয়ালৰ লগত জড়িত দিশ আৰু স্থানীয় সমস্যাৱলী ইত্যাদি এই দিশৰ অন্তর্ভুক্ত।

চিন্তা-চর্চা কৰক ১০.১

(খ) সামাজিক নিয়ন্ত্রণে সমাজত কেনেধৰণৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে ?

.....

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ উপযুক্ত শব্দৰে খালী ঠাই পূৰ কৰক।

ক) ..... ৰ অর্থ হৈছে মানৰ আচৰণৰ সামাজিক ব্যৱস্থাপনা।

খ) প্রতিমানসমূহ ..... নহয়, সময় আৰু সমাজ অনুযায়ী ইয়াৰ পৰিৱর্তন হয়।

গ) যেতিয়া অভ্যাসবোৰ সামাজ স্বীকৃত হয় আৰু সামজৰ বহুলোকে এইবোৰ কৰিবলৈ ধৰে, তেতিয়া সেইবোৰ ..... হৈ পৰে।

ঘ) ধন-সম্পত্তি, বিশ্বাসযোগ্যতা আৰু ন্যায় হৈছে ..... ৰ উদাহৰণ।

ঙ) ..... ধনাত্মত অথবা ঋণাত্মক হ'ব পাৰে।

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমাজ আৰু সংস্কৃতি একেটা মুদ্রাৰ দুটা পিঠি। সমাজ হ'ল গোটসমূহ আৰু ব্যক্তিৰ সামাজিক সম্পর্ক। সমাজ হ'ল সামাজিক গোট আৰু সমাজত বাস কৰা মানুহৰ সামগ্রিক জীৱন চিন্তা।
- সংস্কৃতিৰ প্রধান দুটা ভাগ হৈছে - বস্তুবাদী সংস্কৃতি আৰু অ-বস্তুবাদী সংস্কৃতি।
- সংস্কৃতিয়ে ব্যক্তিগত আৰু সমষ্টিগত চৰিত্র গঢ় দিয়ে। তথাপিতো ই ব্যক্তিৰ স্বকীয়তা আৰু সৃষ্টিশীলতা প্রদর্শনৰ সুবিধা প্রদান কৰে।
- সামাজিকীকৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্রণে ইয়াৰ সদস্যসকলৰ সামাজিক আচৰণ গঢ় দিয়ে আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- সামাজিকীকৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ প্রক্রিয়া উভয়েই পৰস্পৰ সম্পর্কযুক্ত আৰু ইয়ে সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ পৰিচালনা আৰু সংৰক্ষণ কৰে।
- সামাজিক নিয়ন্ত্রণ হৈছে সমাজে নিজৰ কল্যাণৰ বাবে ইয়াৰ সমস্যাসমূহৰ ওপৰত জাপি দিয়া যিকোনো ধৰণৰ প্রভাৱ।
- সামাজিক প্রতিমানসমূহ এনে কিছু বাধ্যতামূলক আচৰণ বিধি যিয়ে আনৰ সৈতে আমাৰ যোগাযোগ নিয়ন্ত্রণ কৰে। সামাজিক প্রতিমানক ৰীতি, লোকপ্রথা আৰু প্রথাৰ মাজত বিভক্ত কৰিব পাৰি।
- লোক প্রথাসমূহ হৈছে দৈনন্দিন সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ এটা গোটে কৰা কেতবোৰ পৰম্পৰাগত, সাধাৰণ আৰু আচৰণগত কার্য।
- প্রমূল্য হৈছে কোনো সাংস্কৃতিত ভাল, কার্য আৰু উপযুক্ত অথবা বেয়া, নিবিচৰা আৰু

অনুপযুক্ত বুলি ভবা উমৈহতীয়া ধাৰণা।

- প্রতিমান বলবৎ কৰা অনুশাসনসমূহ সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ব্যৱস্থাৰ এক অন্যতম অংশ। অনুশাসন ধনাত্মক নাইবা ঋণাত্মক হ'ব পাৰে।

১৩.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

১) Johnson, H. M (1960) *Sociology– A Systematic Introduction*. New Delhi : Allied Publications.

২) Rawat, H. K. (2009) *Sociology : Basic Concepts*. Jaipur : Rawat Publications.

৩) Sharma, R. K. *Social Change and Social Control. New Delhi :* Atlartic Publishers and Distributors.

৪) Ogburn, W. E. and M. F. Nimkoff. *Sociology.* Baston *:* Houghton Mifflin Company.

১৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃক) সামাজিক নিয়ন্ত্রণ খ) স্থায়ী

গ) লোক প্রথা ঘ) প্রমূল্য

ঙ) অনুশাসন

১৩.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সামাজিক নিয়ন্ত্রণ বুলিলে কি বুজে ?

প্রশ্ন ২ঃ প্রথা কি ?

প্রশ্ন ৩ঃ ধনাত্মক আৰু ঋণাত্মক অনুশাসনৰ মাজত প্ৰভেদ কৰক

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ বিভিন্ন ব্যৱস্থাসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ প্রতিমানে কেনেদৰে সামাজিক নিয়ন্ত্রণত সহায় কৰে ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৪ঃ সামাজিক গতিশীলতা

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ সামাজিক গতিশীলতা ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
১৪.৩.১ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰকাৰ
১৪.৩.২ গতিশীলতাৰ মুক্ত আৰু বন্ধ পদ্ধতি
১৪.৩.৩ মুক্ত আৰু বন্ধ গতিশীলতাৰ প্ৰভেদ
১৪.৩.৪ গতিশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ
১৪.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.৫ অধিক জানিবলৈ
১৪.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- সামাজিক গতিশীলতাৰ ধাৰণা বুজিব পাৰিব
- সামাজিক গতিশীলতাৰ বৈশিষ্টসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- মুক্ত আৰু বন্ধ গতিশীলতা আৰু সিহঁতৰ প্ৰভেদসমূহ আলোচনা কৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

আমি ইতিমধ্যে জ্ঞাত হৈছো যে আমাৰ সমাজৰ প্ৰতিজন লোককে একে স্থিতি বা পদ অৰ্পণ কৰা হোৱা নাই আৰু সেইৰূপেই সমাজখনক স্তৰীভূত কৰা হৈছে। সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে এক নিৰ্দিষ্ট পদ বা স্থিতি দখল কৰি আছে আৰু তেওঁলোকৰ অধীনত থকা পদবী নাইবা সম্পাদন কৰা কৰ্মপদ্ধতিৰ দস্তুৰ অনুসৰি তেওঁলোক সমাজত পৰিচিত হয়। আমি ইতিমধ্যে এইটোও জানিব পাৰিছো যে সমাজ সদায় পৰিবৰ্ত্তনশীল, সেই অনুক্ৰমে প্ৰতিজন ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ স্থিতিও সলনি হৈ থাকে। সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্থিতি উন্নত কৰিবলৈ অহৰ্নিশে চেষ্টা কৰি থাকে আৰু ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিতে তেওঁলোকৰ সামাজিক পদমৰ্যদাৰো উত্তৰণ ঘটি থাকে। নিম্ন পদবীৰ পৰা উচ্চ পদবীত অধিষ্ঠিত হ'বলৈ, নিম্ন পৰ্যায়ৰ বৃত্তিৰ পৰা উচ্চ পৰ্যায়ৰ বৃত্তি লাভ কৰিবলৈ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে প্ৰতিনিয়ত সংগ্ৰাম অব্যাহত ৰাখে.....অন্যহাতে উচ্চ পদবীধাৰী ব্যক্তিও বিভিন্ন কাৰণত স্খলিত হৈ নিম্ন পদ

অলংকৃত কৰিবলৈ বাধ্য হয়। এইদৰেই সমাজৰ প্ৰতিজন লোকৰ সামাজিক পদমৰ্য্যাদাৰ উত্থান-পতনৰ প্ৰক্ৰিয়া এক অবিৰত পৰিঘটনা। এই চলন্ত প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল সামাজিক গতিশীলতা। এই অধ্যায়ত আমি সামাজিক গতিশীলতাৰ ধাৰণা আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰৰ সম্পৰ্কত আলোচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিমহঁক। মুক্ত আৰু আৱদ্ধ বা বন্ধ পদ্ধতিৰ গতিশীলতাৰ সম্পৰ্কত জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ লগতে গতিশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰক সমূহৰ বিষয়েও আলোচনা কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰিম।

১৪.৩ সামাজিক গতিশীলতা : অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

আমি সৰহ সংখ্যকেই জ্ঞাত যে গতিশীলতা বুলিলে স্থানান্তৰৰ সম্ভাৱনা থকাটোকে সূচায়। সামাজিক গতিশীলতাই কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পৰিধিত কোনো ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ এক পদবী বা সামাজিক স্তৰৰ পৰা অন্য পদবী বা স্তৰলৈ স্থানান্তৰিত হোৱাটোকে সূচায়। প্ৰত্যেকখন সমাজ যিহেতু স্তৰীভূত কৰা হৈছে, সেই বাবে আমি প্ৰত্যেকেই জন্মসূত্ৰেই কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সামাজিক স্তৰ বা পদবীৰ অধীন হৈ পৰো। উদাহৰণ স্বৰূপে- নিৰ্দিষ্ট বৰ্ণ, সম্প্ৰদায়, শ্ৰেণী আদি। ব্যক্তি বা সমষ্টি হিচাপে আমাৰ জীৱনকালত যদি আমাৰ সামাজিক স্থিতি বা পদবীৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰিবলৈ আমি সক্ষম হওঁ; এটা সামাজিক স্তৰ বা পদবীৰ পৰা আন এটা সামাজিক স্তৰ বা পদবীলৈ আমাৰ স্থিতিৰ পৰিবৰ্ত্তনকে সামাজিক গতিশীলতা বুলি কোৱা হ'ব। ব্যক্তি বা পৰিস্থিতি ভিন্ন হ'লে এই পৰিবৰ্ত্তনো ভিন্ন হ'ব পাৰে, অৰ্থাৎ এই গতি উৰ্দ্ধমুখীও হ'ব পাৰে নাইবা অধোমুখীও হ'ব পাৰে। দেখা যায় যে পৰিবৰ্ত্তিত পৰিস্থিতিত কোনো ব্যক্তিয়ে উন্নতিৰ জখলা বগাই সামাজিক স্থিতিৰ সলনি কৰাৰ বিপৰীতে কোনো ব্যক্তিয়ে আত্মস্থিতিৰ উন্নতিৰ সলনি অধোন্নতিহে ঘটায়। এইদৰে সামাজিক গতিশীলতাই উত্তৰণ-স্খলন নাইবা উন্নতি-অধোগতি উভয়কে সূচিত কৰিব পাৰে। ইয়াৰ এক শেহতীয়া আৰু সুস্পষ্ট উদাহৰণ হিচাপে এজন সাধাৰণ চাহ দোকানীৰ পৰা আত্মস্থিতিৰ উত্তৰণ ঘটাই দেশৰ প্ৰধান মন্ত্ৰীৰ পদ অলংকৃত কৰা শ্ৰী নৰেন্দ্ৰ ভাই দামোদৰদেৰ মোদীৰ নাম ল'ব পাৰি। উন্নতিৰ জখলা বগাই সামাজিক স্থিতিৰ যোগাত্মক পৰিবৰ্ত্তন কৰাৰ লগে লগে মান-সন্মান, ক্ষমতা, অৰ্থাদি সকলো দিশৰ উত্তৰণ হয়..... একেদৰে জখলাডালৰ তলৰ খলপালৈ নামি গ'লে পূৰ্বৰ খ্যাতিৰ পৰিবৰ্ত্তে নিন্দা, সন্মান পৰিবৰ্ত্তে অসন্মান আৰু অৰ্থনৈতিক লোকচানৰ মুখ দেখিব লগা হয়। কামৰ পৰা বৰ্খাস্ত বা অব্যাহতি লাভ কৰা, শিক্ষানুষ্ঠানৰ পৰা বহিষ্কৃত হোৱা আদি হ'ল কিছুমান নিম্নগামী সামাজিক গতিশীলতাৰ উদাহৰণ।

লিপচে' আৰু বেনডিক্‌চে সামাজিক গতিশীলতাৰ সংজ্ঞা এইদৰে আগবঢ়াইছে - "এক প্ৰক্ৰিয়া, যাৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে সমাজত বৰ্তি থকা স্তৰীকৰণৰ ব্যৱস্থাপনাৰ অন্তৰ্গত ভিন্ন স্থিতিসমূহৰ এটাৰ পৰা আনটোলৈ গতি কৰে"।

গিডেনছ্‌ৰ মতে, "সামাজিক গতিশীলতাই ভিন্ন আৰ্থ-সামাজিক স্থিতিৰ মাজত ব্যক্তি তথা সমষ্টিৰ স্থানান্তৰিত হোৱাটোকে বুজায়"।

ৰালাচ্ আৰু ৰালাচ্ৰ মতেও সামাজিক গতিশীলতা মানে এক বা একাধিক ব্যক্তিৰ ভিন্ন সামাজিক স্থিতিৰ মাজত স্থান পৰিবৰ্ত্তনকে সূচায়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এটা কথা আমি বুজিবলৈ সক্ষম হ'লো যে সামাজিক গতিশীলতা হ'ল এক নির্দ্ধাৰিত সময়ৰ পৰিধিত সামাজিক সংস্তৰণ ব্যৱস্থাপনাৰ কোনো সামাজিক স্থিতিত বর্তি থকা ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিৰ উচ্চ বা নিম্ন স্থিতিমুখী কোনো পৰিবর্ত্তন। সামাজিক গতিশীলতা উৰ্ধ্ব বা অধঃ এই দুয়োমুখী হ'ব পাৰে। এক দৰিদ্ৰ পৰিয়ালত জন্ম লোৱা লোক এজনে সম্পদ আহৰণৰ মাধ্যমেৰে নিজৰ সামাজিক স্থিতি, শ্রেণীৰ পৰিবর্ত্তন কৰিবলৈ সক্ষম হয়, এই সামাজিক গতিশীলতা হ'ল উৰ্দ্ধমুখী। অন্যহাতে যদি এজন আঢ্যৰন্তলোক বিত্তহীন হৈ পৰে, তেওঁ পূর্বৰ স্থিতি হেৰুৱায়; এই ধর্মী পৰিবর্ত্তনক নিম্নমুখী বা অধোগামী সামাজিক গতিশীলতা বুলি গণ্য কৰা হয়।

সামাজিক গতিশীলতাৰ অধ্যয়ন হ'ল সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াৰ অর্ন্তগত এক উল্লেখনীয় দিশ। কাৰণ সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগস্বৰূপে, সামাজিক গতিশীলতাৰ প্রকৃতি, ৰূপ, পৰিসৰ আৰু মাত্রা আদি সকলো দৰাচলতে সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াৰ প্রকৃতিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সামাজিক গতিশীলতাক এখন সমাজৰ সৰলতা আৰু তৰলতাৰ হাৰৰ সূচক হিচাপে সচৰাচৰে প্রয়োগ কৰি আহা হৈছে। সামাজিক গতিশীলতাৰ বাবে তেনেই সীমিত বা কম মাত্রাত সুযোগ দিয়া সামাজিক স্তৰীকৰণৰ পদ্ধতিক 'বন্ধ' বা 'আৰদ্ধ গতিশীলতা' বোলা হয়; আনহাতে আপেক্ষিকভাৱে অধিক সামাজিক গতিশীলতাৰ সুযোগ প্রদান কৰা পদ্ধতিক 'মুক্ত গতিশীলতা' বুলি কোৱা হয়।

১৪.৩.১ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্রকাৰ

সামাজিক গতিশীলতা বহুমাত্রিক। ই ভিন্ন দিশ, সময় আৰু স্থানত সংঘটিত হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, দিশৰ ক্ষেত্রত ই উলম্বিক গতিসম্পন্ন (উৰ্দ্ধমুখী বা নিম্নমুখী) নাইবা অনুভূমিক গতিসম্পন্ন হ'ব পাৰে। সময়ৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা সামাজিক গতিশীলতা অন্তর্প্রজন্মৰ নাইবা আন্তঃপ্রজন্মৰ এই দুই প্রকাৰৰ হ'ব পাৰে। এই ভাগসমূহ বিতংভাৱে আলোচনা কৰোহঁক।

- অনুভূমিক গতিশীলতা ঃ সামাজিক সংস্তৰণ প্রণালীত কোনো ধৰণৰ সালসলনি নঘটোৱাকৈ সমাজৰ কোনো ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ বৃত্তিগত স্থিতি বা প্রভাৱৰ পৰিৱর্ত্তনক অনুভূমিক গতিশীলতা বুলিব পাৰি। এই পৰিৱর্ত্তনত এজন ব্যক্তিয়ে নিজস্ব পদমর্য্যাদা বাহাল ৰাখিয়েই এক সামাজিক স্থিতিৰ পৰা আন সামাজিক স্থিতিলৈ গতি কৰে। এই সংক্রান্তত তেওঁৰ বৃত্তিৰ পৰিবর্ত্তন হ'লেও সামগ্রিক সামাজিক স্থিতি বা মর্য্যাদাৰ কোনো সালসলনি নঘটে। সমস্তৰীয় স্থিতিৰ মাজতে এটাৰ পৰা আন এটালৈ এই পৰিৱর্ত্তন সংঘটিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে এজন শিক্ষকে এখন বিদ্যালয়ৰ পৰা স্থানান্তৰিত হৈ অন্য বিদ্যালয়লৈ গ'লে

পদমর্য্যাদাৰ কোনো পৰিৱৰ্ত্তন নহয় বাবে এই গতিশীলতা অনুভূমিক। অন্যহাতে যদি গ্ৰাম্যাঞ্চলৰ পৰা কোনো এজন বনুৱা নগৰলৈ আহি কোনো উদ্যোগত শ্ৰমিক হিচাপে নিয়োজিত হয়, তেতিয়াও সামাজিক সংস্তৰণত তেওঁৰ পদমর্য্যাদাৰ কোনো হীন-ডেঢ়ি নঘটে। যিহেতু ব্যক্তিজনৰ স্থানান্তৰ পূৰ্বে বৰ্ত্তি থকা পর্যায়তে ঘটে, এই ক্ষেত্ৰত সামাজিক স্তৰীকৰণ প্ৰণালীত কোনো পৰিৱৰ্ত্তন নঘটে; সেয়ে ইয়াক অনুভূমিক গতিশীলতা বুলি কোৱা হয়।

এইদৰে অনুভূমিক গতিশীলতাই কোনো এক সামাজিক গোটৰ এজন ব্যক্তিয়ে এটা অৱস্থানৰ পৰা সমপর্য্যায়ৰ অন্য অৱস্থানলৈ গতি কৰাটো সূচায়। ইয়াত ব্যক্তিৰ চলন সংঘটিত হ'লেও তেওঁলোকৰ পূৰ্বৰ স্থিতি আৰু সন্মান একেৰূপতে থাকে। সেয়ে ই পদমর্য্যাদাৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰহিত ব্যক্তিৰ স্থিতিৰ এক পৰিৱৰ্ত্তন মাত্ৰ, যিটোৱে কেৱল একে পৰিসৰতে মর্য্যাদাৰ সলনি নোহোৱাকৈ স্থিতি সলনি হোৱাটো সূচায়।

- উলম্বিক গতিশীলতা ঃ সামাজিক সংস্তৰণ প্ৰণালীত কোনো স্তৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰি যদি ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ স্থিতি সলনি হয়, এই পৰিঘটনাই উলম্বিক গতিশীলতা বুজায়। অনুভূমিক গতিশীলতাৰ লক্ষণৰ বিপৰীতে ইয়াত ব্যক্তিজনৰ স্থিতিৰ লগতে মর্য্যাদাৰো পৰিৱৰ্ত্তন হয়। উলম্বিক গতিশীলতাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিজনে সামাজিক পদমর্য্যাদাৰ জখলা বা সংস্তৰণত উৰ্ধ্বমুখী নাইবা নিম্নমুখী গতি কৰে। ভাৰতৰ প্ৰাক্তন ৰাষ্ট্ৰপতি এ পি জে আব্দুল কালামে সমাজৰ তথাকথিত নিম্ন শ্ৰেণীৰ পৰা উৰ্ধ্বমুখী গতি কৰি সমাজৰ অতি সন্মানীয় পদবীত অধিষ্ঠিত হোৱাটো উলম্বিক গতিশীলতাৰ এক জ্বলন্ত উদাহৰণ। একেদৰে এজন সাধাৰণ দিনহাজিৰা কৰি খোৱা লোক এসময়ত গৈ ধনী ব্যৱসায়ী এজন হৈ পৰাটোৱে উৰ্ধ্বমুখী গতিশীলতাকে বুজাব। মনত ৰখা আৱশ্যক যে সমাজত উৰ্ধ্বমুখী গতিৰ পটন্তৰেই সর্বাধিক, অধোমুখী গতিশীলতাৰ নমুনা সংখ্যাত অতি তাকৰ বা কাচিৎহে দেখা যায়। ইঙ্কলৰ মতে "স্তৰীকৰণ প্ৰণালীৰ কোনো এটা স্তৰৰ পৰা আন এটা সম্ভাৱনাময় স্তৰলৈ কৰা উৰ্ধ্বমুখী নাইবা নিম্নমুখী যিকোনো গতি বা চলনক উলম্বিক গতিশীলতা বোলা হয়"।

  এইদৰেই এজন ব্যক্তি বা জনগণৰ এক সামাজিক পদমর্য্যাদাৰ পৰা আন এটালৈ গতি কৰাকে উলম্বিক গতিশীলতা বোলা হয়। ইয়াত এজন লোকে জীৱন কালৰ ভিতৰতে প্ৰাৰম্ভিক পদমর্য্যাদাৰ পৰা উৰ্ধ্বমুখী নাইবা নিম্নমুখী গতিৰে স্থিতিৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটায়।

- উলম্বিক গতিশীলতাৰ প্ৰকাৰ

  ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি বুজি পালো যে উলম্বিক গতিশীলতা দুই ধৰণৰ হ'ব পাৰে- ব্যক্তি বা সমষ্টিয়ে উন্নতিৰ জখলা বগাই সামাজিক সংস্তৰণত

নিজৰ স্থিতিৰ উত্তৰণ ঘটাব পাৰে নাইবা অধঃপতন হৈ নিম্ন স্তৰলৈ অৱনমিত হ'ব পাৰে। ব্যক্তিগত গতিশীলতাৰ ফলশ্রুতিত কোনো ব্যক্তি যেতিয়া ৰাজনৈতিক পদবীধাৰী হয়, নতুন স্থিতিহেতু ধনৱান হৈ আনৰ ওপৰতো প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰা পৰিলক্ষিত হয়। আনকি ব্যক্তিৰ দৰেই সমষ্টিয়েও উচ্চ সামাজিক গতিশীলতা আহৰণ কৰে। গ্রাম্যাঞ্চলৰ এজন দলিত লোক উল্লেখযোগ্য বিষয়া হৈ কার্যনির্বাহ কৰিব পৰাটো তেওঁৰ উর্ধ্বমুখী গতিশীলতা বুলিব লাগিব। আনহাতে অভিজাত বা তথাকথিত উচ্চ শ্রেণীৰ লোক এজনে নিজৰ ঐশ্বর্য্য-বিভূতি হেৰুৱাই দৈহিক শ্রম কৰি জীৱিকাৰ সন্ধান কৰিবলৈ বাধ্য হ'ব পাৰে। এইটো নিম্নমুখী বা অধোগামী গতিশীলতাৰ এক নমুনা।

উলম্বিক গতিশীলতা তিনি ধৰণৰ -

- অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতা ঃ- সামাজিক গতিশীলতাৰ এক উল্লেখনীয় উপাদান হ'ল কাল বা সময়। কালৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভাগ কৰা সামাজিক গতিশীলতাৰ এটা ভাগক অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতা বুলিব পাৰি। এটা প্রজন্মৰ পৰা আন এটা প্রজন্মলৈ যেতিয়া পৰিৱর্ত্তন সংঘটিত হয়, তেতিয়া সেই গতিশীলতাক অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতা বুলি কোৱা হয়। এই ধৰণৰ গতিশীলতাত পূর্বপুৰুষ বা পিতৃ-মাতৃৰ সামাজিক স্থিতি, মর্য্যাদাৰ উত্তৰ পুৰুষ বা সতি-সন্ততিয়ে কৰা আপেক্ষিক পৰিৱর্ত্তন জড়িত হৈ থাকে। এইসূত্রে এজন কৃষকৰ সন্তানে চিকিৎসকৰ বৃত্তি গ্রহণ কৰাটো উর্ধ্বমুখী অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতা আৰু আইনবিদ এজনৰ সন্তানে গাড়ী চালকৰ বৃত্তি গ্রহণ কৰাটো নিম্নমুখী অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতা। অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতাই কোনো এক প্রজন্মই তেওঁলোকৰ পূর্বৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে ব্যক্তিগত স্থিতি বা সামাজিক পদমর্য্যাদা পৰিৱর্ত্তনৰ ইংগিত বহন কৰে; পৰিয়ালৰ এটা প্রজন্মৰ সদস্যই আন এটা প্রজন্মৰ স্থিতিৰ সলনি ঘটায়। সামাজিক স্তৰীকৰণ প্রক্রিয়াটো অত্যন্ত কঠোৰ আৰু ৰূদ্ধ হ'লে, তেনে সমাজত ব্যক্তিৰ স্থিতি সলনিৰ অৱকাশ সীমিত হয়। অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতা অতি কম হোৱাটোৱে সমাজত গভীৰভাৱে শিপাই থকা অসমতাক চিত্রিত কৰে, এনে সমাজত একমাত্র জন্মসূত্রেই এজন লোকৰ স্থিতি আৰু মর্য্যাদা নিৰূপিত হয়। জন্ম বৃতান্তৰ ব্যতিৰেকে সামাজিক গতিশীলতা থকা সমাজ এখনত যিকোনো লোকে আত্মপ্রচেষ্টাৰ বলত নতুন সামাজিক স্থিতি আহৰণ কৰাতো পৰিলক্ষিত হয়।
- আন্তঃপ্রজন্মৰ গতিশীলতা ঃ- কোনো এটা প্রজন্মৰ ভিতৰতে সামাজিক গতিশীলতা সংঘটিত হ'লে, তেনে স্থিতি পৰিৱর্ত্তনক আন্তঃপ্রজন্মৰ গতিশীলতা বুলি কয়। আন্তঃপ্রজন্মৰ গতিশীলতাই এক পুৰুষ বা ব্যক্তিৰ জীৱনকালতে

সামাজিক স্থিতি সলনি হোৱাটো সূচায়। অন্তর্প্রজন্মৰ গতিশীলতাৰ দৰে ইয়াত স্থিতি পৰিৱৰ্ত্তনৰ তুলনা ভিন্ন প্রজন্মৰ মাজত কৰাৰ পৰিৱৰ্ত্তে একে পুৰুষ বা ব্যক্তিৰে পূৰ্বৰ স্থিতিৰ লগত বৰ্ত্তমানৰ স্থিতিৰহে কৰা হয়। এই স্থিতিৰ সলনিও আকৌ উৰ্দ্ধ বা অধোমুখী হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কেৰাণী বা সহায়কৰ পদত চাকৰিত সোমাই এজন লোকে বিষয়াৰ পদলৈ পদোন্নতি লাভ কৰাটো হ'ল উৰ্দ্ধমুখী আন্তঃপ্রজন্মৰ গতিশীলতা। এইক্ষেত্রত স্থিতিৰ পৰিৱৰ্ত্তনে বা উত্তৰণে ব্যক্তিজনৰ জীৱনলৈ পূৰ্বতকৈ উচ্চ সামাজিক স্থান, অধিক ঐশ্বৰ্য্য আৰু ক্ষমতা আদৰি আনে। আনহাতে, এজন ব্যক্তিয়ে কৰ্ম হেৰুৱাব লগা হ'লে __বা কামৰ পৰা বৰ্খাস্ত লাভ কৰাটোৱে অধোমুখী আন্তঃপ্রজন্মৰ গতিশীলতা সূচায়।

- সংৰচনাত্মক গতিশীলতা ঃ- সংস্তৰণ প্রণালীত কোনো এক বিশেষ গোট বা শ্রেণীয়ে অন্য গোট বা শ্রেণীতকৈ উলম্বিক দিশত আপেক্ষিক গতি লাভ কৰাটোৱেই হ'ল সংৰচনাত্মক গতিশীলতা। কোনো ব্যক্তিৰ অভিপ্রায় বা প্রচেষ্টাৰ পৰিৱৰ্ত্তে সংৰচনাৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ ফলত হোৱা বাবে এইধৰ্মী গতিশীলতাক একপ্রকাৰৰ আৰোপিত গতিশীলতা বুলিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে ঐতিহাসিক বৃতান্ত বা শ্রমিকৰ বজাৰৰ পৰিৱৰ্ত্তনে সমস্তৰীয় গোটৰ মাজত বৃত্তিগত অৱতৰণ মাত্রা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। বিশেষকৈ অসমানুপাতিকভাৱে উচ্চ দক্ষতাসম্পন্ন বা দক্ষতাহীন অনুপ্রৱেশকাৰীৰ আগমনে সমাজৰ শ্রেণীৰ পংক্তি-বন্ধন সলাই দিব পাৰে।

১৪.৩.২ মুক্ত আৰু বন্ধ গতিশীলতা

সামাজিক গতিশীলতাৰ বাবে কোনো এক স্তৰীকৰণ প্রণালী কিমান মাত্রাত মুক্ত বা বন্ধনশীল চৰিত্রৰ তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আমি সামাজিক স্তৰীকৰণ পদ্ধতিৰ 'বন্ধ' বা 'আৱদ্ধ গতিশীলতা' নাইবা 'মুক্ত গতিশীলতা'ৰ প্রকাৰ পাব পাৰো। এই সংক্রান্তত আমি অধিক বিস্তাৰেৰে আলোচনা কৰাৰ প্রয়াস কৰোঁহক।

- মুক্ত গতিশীলতাঃ- মুক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ প্রণালীত ব্যক্তি এজনে সামাজিক স্থিতি আৰু মর্য্যাদা সলনি কৰাৰ অৱকাশ পায়। বৃত্তিগত ভিন্নতা, নমনীয় সংস্তৰণ, পৃথকীকৃত সামাজিক গাঁঠনি, স্তৰীকৰণ প্রণালীৰ দ্রুত পৰিৱৰ্ত্তন আদি বৈশিষ্টসম্পন্ন সমাজখনেই হ'ল মুক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ। এই সংস্তৰণ প্রণালীয়ে ব্যক্তিসকলক তেওঁলোকৰ সক্ষমতাৰ ভিত্তিত প্রতিদ্বণ্ডিতাত নামি আত্মস্থিতিৰ উত্তৰণ ঘটোৱাত বিশেষভাৱে অনুপ্রাণিত কৰে। এই সংক্রান্ততে উনুকিয়াব পাৰি যে এই ব্যৱস্থাত জন্মসূত্রই কোনো এজন ব্যক্তিৰ সামাজিক স্থিতি নির্ণয়ৰ একমাত্র কাৰকৰূপে বিবেচিত নহয়। এই ব্যৱস্থাত

এগৰাকী ব্যক্তিৰ মেধা, দক্ষতা, যোগ্যতা, সামৰ্থ্য আৰু নিপুণতাৰ ভিত্তিত ভিন্ন পদবী প্ৰদান কৰা হয়। ইয়াত উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে কোনো লোকে সামাজিক স্থিতি আৰু মৰ্য্যাদা লাভ নকৰে; বৰঞ্চ ব্যক্তিৰ সমতা, স্বাধীনতা, পৰিবৰ্ত্তন আৰু উদ্ভাৱন আদি প্ৰভাৱশালী প্ৰমূল্যবোধসমূহে এই ধৰণৰ প্ৰণালীত বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰা দেখা যায়।

- বন্ধ গতিশীলতাঃ- বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰণালীত ব্যক্তি এজনৰ জন্ম বৃতান্তই তেওঁৰ সামাজিক স্থিতি, মৰ্য্যাদাৰ ক্ষেত্ৰত মূল চালিকা শক্তিৰূপে ক্ৰিয়া কৰে। এই সংক্ৰান্তত অত্যন্ত কাঢ়া বা দৃঢ়ভাৱে স্তৰীকৃত সমাজখনে ব্যক্তি এজনক অতি নগণ্যভাৱেহে তেওঁৰ স্থিতি সলনিৰ অৱকাশ দিয়া দেখা যায়। ব্যক্তি এজনৰ পিতৃপুৰুষে যি শ্ৰেণী বা গোটৰ লোক হিচাপে সামাজত বৰ্ত্তি আছিল, তেৱোঁ সেই গোটতে অৱস্থান গ্ৰহণ কৰি তদ্ৰূপ স্থিতি আৰু মৰ্য্যাদাৰেই জীৱন অতিবাহিত কৰে। বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰণালীত লোক এজনৰ পক্ষে স্থিতি পৰিৱৰ্ত্তন কৰাটো অতি জটিল বিষয়।

বন্ধ সামাজিক প্ৰণালীত সামাজিক সংস্তৰণৰ সন্মিলিত চৰিত্ৰসমূহৰ গুৰুত্ব অধিক। ক্ষমতাকেন্দ্ৰীক স্থিতি আৰু আত্মমৰ্য্যাদাৰ কাৰকসমূহৰ অসমান বিতৰণক ন্যায্যতা দি ব্যক্তি এজনৰ স্থিতি সলনিৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াত সমূলি উৎসাহ নোযোগায়। বৰঞ্চ লোক এজনৰ গতিশীলতা উত্তৰণ বা স্থিতি সলনিৰ যিকোনো প্ৰচেষ্টাক ইয়াত সমূলধ্বে দমন কৰি ৰখা হয়। ব্যক্তি এজনৰ বিভিন্ন আৰোপিত মান যেনে- বয়স, জন্ম বৃত্তান্ত, লিংগ আদিৰ ভিত্তিত এইধৰণৰ সামাজিক সংস্তৰণ প্ৰণালীত স্থান নিৰূপন কৰা হয়। কাৰ্য্য সম্পাদনৰ সুবিধা বা সুযোগ সমবিতৰণৰ আদৰ্শগত অভিপ্ৰায় আদিৰ বিবেচনা ভিন্ন স্থিতিত ব্যক্তিৰ স্থান নিৰূপনৰ ক্ষেত্ৰত তেনেই অপ্ৰাসংগিক। যথাৰ্থতে কোনো প্ৰাণালীয়েই পূৰামাত্ৰাই বন্ধ বা আ�ৰদ্ধ হ'ব নোৱাৰে। আনকি চৰমভাৱে ৰূদ্ধ সংস্তৰণ ব্যৱস্থা এটাতো সামান্য গতিশীলতা থকাটোহে স্বাভাৱিক। ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত সাম্প্ৰদায়িক প্ৰথা হ'ল বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ এক জলন্ত নিদৰ্শন।

১৪.৩.৩ মুক্ত আৰু বন্ধ গতিশীলতাৰ প্ৰভেদ

- সামাজিক গতিশীলতাৰ মুক্ত প্ৰণালী এটাত ব্যক্তি এজনৰ সামাজিক স্থিতি আৰু মৰ্য্যাদা তেওঁৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিভা আৰু নিপুনতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আনহাতে বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰণালী এটাৰ অন্যতম বিশিষ্টতা হ'ল উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰ।
- মুক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ সমাজ এখনৰ সংস্তৰণ প্ৰণালী নমনীয় আৰু গতিশীলতাৰ লক্ষণবোৰো আপেক্ষিকভাৱে খোলা বা মুক্ত; অন্যহাতে বন্ধ

সামাজিক গতিশীলতাৰ সংস্তৰণ প্ৰণালীযুক্ত সমাজখন দৃঢ়।

- মুক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ সমাজ এখনৰ বিপৰীতে বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ সমাজ এখনে ব্যক্তিক স্থিতি পৰিৱৰ্ত্তনৰ অৱকাশ প্ৰদান নকৰে।
- গতিশীলতা স্তব্ধ সমাজ এখনত, ব্যক্তিৰ স্থিতিও প্ৰায় নিৰ্দ্ধাৰিত। মুক্ত গতিশীলতাৰ সমাজ এখনৰ ক্ষেত্ৰত এই নীতি প্ৰযোজ্য নহয়।
- বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ সমাজ এখনৰ উদাহৰণ হ'ল সম্প্ৰদায় ভিত্তিক সমাজ ব্যৱস্থা, য'ত ব্যক্তিয়ে জন্মসূত্ৰে লাভ কৰা সাম্প্ৰদায়িক স্থিতি সলনি কৰা অসম্ভৱ আৰু আজীৱন সেই ব্যৱস্থাই বাহাল থাকে। আনহাতে শ্ৰেণীভিত্তিক সমাজ ব্যৱস্থা হ'ল মুক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ উদাহৰণ, য'ত ব্যক্তিয়ে আত্মপ্ৰচেষ্টাৰ বলত স্থিতি সলনিৰ সুযোগ লাভ কৰে।

১৪.৩.৪ গতিশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ

- শিক্ষা ঃ শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াই এজন ব্যক্তিক কৰ্ম সংস্থাপনৰ সুবিধা দিয়াৰ লগতে, মান-সন্মান আদি আহৰণতো বিশেষভাৱে সহায় কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে ভাৰতীয় প্ৰশাসনিক বিষয়া হোৱাৰ নিমিত্তে এজন লোকক বিস্তৰ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন। একেদৰে উল্লেখনীয় পদবী পোৱাৰ বাবেও আৱশ্যকীয় শৈক্ষিক অৰ্হতা থকা অতি দৰকাৰী। এতেকে শিক্ষা হ'ল সফলতাৰ চাবিকাঠি। আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ নূন্যতম অৰ্হতা লাভ কৰিলেহে এজন ব্যক্তিয়ে উচ্চ পদত অধিস্থিত হোৱাৰ প্ৰত্যাশা কৰিব পাৰে। দৰিদ্ৰ পৰিয়ালৰ লোক এজনে উপযুক্ত আনুষ্ঠানিক শিক্ষা আৰু অৰ্হতাৰ বলত আঢ্যৱন্ত হৈ পৰিব পাৰে। এইদৰে শিক্ষা হ'ল সমাজত উচ্চ পদত অধিষ্ঠিত হোৱাৰ এক প্ৰাথমিক চৰ্ত।
- দক্ষতা আৰু প্ৰশিক্ষণ ঃ প্ৰত্যেক সমাজতে যুৱচামক দক্ষতা আৰু নিপুনতা বৃদ্ধিৰ বাবে প্ৰশিক্ষ ণ দিয়াৰ ব্যৱস্থা আছে। এইদৰে দক্ষতা আৰু নপিুনতাৰ প্ৰশিক্ষণ লোৱাৰ প্ৰচেষ্টাত এজন ব্যক্তিয়ে যথেষ্ট সময় আৰু অৰ্থ ব্যয় কৰাৰ প্ৰয়োজন। লোকসকলে এইদৰে কি কাৰণত বাৰু অৰ্থ আৰু সময়ৰ ব্যয় কৰে? ইয়াৰ কাৰণ হ'ল যে সমাজে এনেদৰে শিক্ষণ-প্ৰশিক্ষণ প্ৰাপ্ত ব্যক্তিক প্ৰধান্যতা দান কৰে। এনে শিক্ষণ-প্ৰশিক্ষণ অবিহনে যি পদবী পোৱা সম্ভৱ, দক্ষতা-নিপুনতাৰ প্ৰশিক্ষণ পোৱাৰ পিছত তাতোকৈ উচ্চ পদবী পাবৰ যোগ্য হৈ পৰে।

  প্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত লোকক সমাজে উচ্চ আসন বা পদবী দিয়াৰ লগতে অধিক অৰ্থ আৰু অন্যান্য সা-সুবিধা, বিশেষাধিকাৰো প্ৰদান কৰে। এইধৰণৰ উদগনি সমুহৰ কথা মনত ৰাখিয়েই লোকে বিভিন্ন প্ৰাশিক্ষণ আদি লয়, যাতে সমাজৰ উন্নতিৰ জখলাত ওপৰলৈ বগাব পাৰে। প্ৰকাৰন্তৰে এইদৰেও ক'ব

পাৰি যে দক্ষতা আৰু প্ৰশিক্ষণে ব্যক্তিক সামাজিক স্থিতি উন্নত কৰাত সহায় কৰে, অৰ্থাৎ সামাজিক গতিশীলতাক উৎসাহিত কৰে।

- সিদ্ধি আৰু বিফলতাঃ ব্যক্তি এজনৰ ব্যক্তিত্বত লুকাই থকা অনন্য মাত্ৰাত বিৱেচনা কৰিব পৰা যি অনাকাংক্ষিত কাৰ্য্যকৰণ, যাক লক্ষ্য কৰি লোকসকল আকৰ্ষিত হয় আৰু তেওঁৰ সক্ষমতাৰ ওপৰত ভৰষা কৰিবলৈ লয়, ইয়াকে সিদ্ধি বোলা হয়। অৱশ্যে আটাইবোৰ সিদ্ধিয়েই সামাজিক উত্তৰণত অৰিহণা যোগাব বুলি খাটাংকৈ ধৰি লোৱাও উচিত নহ'ব। দৰাচলতে চমকপ্ৰদ সাফল্যইহে ব্যক্তি এজনৰ স্থিতিৰ ওপৰত যোগাত্মক প্ৰভাৱ পেলায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, দৰিদ্ৰ লোক এজনে সম্পত্তি লাভ কৰিলে বা অজ্ঞাত লিখক এজনে কোনো সাহিত্যৰ বটা লাভ কৰিলে তেওঁলোকৰ সামাজিক স্থিতিৰ উত্তৰণ ঘটিব পাৰে।

  বিফলতা আৰু অপকৰ্মই লোক এজনৰ সামাজিক স্থিতি অৱনমিত কৰাত প্ৰায় একে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা দেখা যায়। দেউলীয়া প্ৰবঞ্চক চৰিত্ৰই ব্যক্তি এজনক জনমানসত হেয় প্ৰতিপন্ন কৰি সমাজৰ উচ্চাসনৰ পৰা স্খলিত কৰে; ইয়াৰ বাবে তেওঁ বন্ধুবৰ্গৰ পৰা ভোজনৰ বাবে আমন্ত্ৰণ পোৱাৰ সুবিধা হেৰুওৱাৰ লগতে বিবাহৰ প্ৰাথী হিচাপেও অযোগ্য হৈ পৰিব। বিবাহিত ব্যক্তিৰ পত্নীৰ লগতো বিচ্ছেদ হোৱাৰ আশংকা থাকে। তেনে ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন অনুষ্ঠানাদিৰ সভ্যপদ এৰিব লগাত পৰিব। অন্যহাতে তেওঁ সমাজৰ নিম্নস্থানতো থিতাপি লোৱাত অসুবিধা পাব, কাৰণ তাত তেওঁ সংগী বিচাৰি লোৱা অসুবিধা হ'ব।

- প্ৰবজন ঃ প্ৰবজনেও সামাজিক গতিশীলতাত উৎসাহ দিয়ে। বিশেষ আকৰ্ষণ বা বিকৰ্ষণৰ কাৰকে ক্ৰিয়া কৰিলেহে মানুহে প্ৰবজন কৰে। সকলো ঠাইৰ স্বচ্ছলতা, আধিপত্যৰ বাবে সমানুপাতিকভাৱে সুযোগ সুবিধাসম্পন্ন নহয়। সেয়ে, লোকসকল জীৱিকা আহৰণৰ তাগিদাত প্ৰবজন কৰিবলৈ বাধ্য হয়। তেওঁলোকে প্ৰবজন কৰা নতুন ঠাইত ভিন্নধৰ্মী সুযোগ-সুবিধা উপলব্ধ হ'ব পাৰে।

এইদৰে প্ৰবজন কৰি লোকসকলে নানা সুযোগ-সুবিধা গ্ৰহণ কৰি সমাজত উন্নতি লাভ কৰে। জীৱিকাৰ সন্ধানত পঞ্জাৰ আৰু হাৰিয়ানালৈ প্ৰবজন কৰা উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰৰ অনুসূচিত জাতিৰ লোকসকলৰ কথা আমি উদাহৰণ স্বৰূপে ল'ব পাৰো। এইসমূহ ঠাইত তেওঁলোক শ্ৰমজীৱী হিচাপে নিয়োজন লাভ কৰে।

অৰ্থ উপাৰ্জন আৰু সঞ্চয় কৰি তেওঁলোকে গাওঁলৈ গৈ মাটি ক্ৰয় কৰে। পৰৱৰ্ত্তী সময়ত তেওঁলোকে নিজৰ মাটি চহ কৰি ফচল উৎপাদন কৰে। এইদৰে তেওঁলোকে প্ৰপিতামহৰ দিনৰ মেতৰ, মুচি আদি বৃত্তি এৰি নিজ কৃষিভূমিত শস্য

উৎপাদন কৰি আত্মোৎকর্ষ সাধন কৰে। এছিয়াৰ ভিন্ন দেশৰ পৰা প্ৰবজন কৰি ইউৰোপৰ ভিন্ন দেশৰ লগতে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত থিতাপি লোৱা লোকসকলৰ ক্ষেত্ৰতো তদ্ৰুপ পৰিস্থিতি হৈছে।

মানুহে পূৰ্বতে বসবাস কৰা ঠাইত নোপোৱা ভিন্ন সা-সুবিধা নতুন ঠাইত লাভ কৰাৰ বাবেই প্ৰবজনৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয় আৰু এই নতুন ঠাইসমূহত নিজৰ আৰ্থিক স্বাচ্ছন্দ্যতাৰ লগতে সামাজিক পদমৰ্য্যাদাও উন্নত কৰাত সহায়ক হয়। এই ঠাইসমূহত নিত্য নতুন জ্ঞান, দক্ষতা আহৰণ কৰি সুচলতাৰে উন্নত সামাজিক স্থিতি অধিগ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

গ্ৰাম্যাঞ্চলৰ পৰাও নগৰাঞ্চললৈ লোক প্ৰবজন কৰাৰ কাৰণ হ'ল নগৰ কেন্দ্ৰসমূহত বিভিন্ন উন্নত প্ৰতিষ্ঠান থকাৰ লগতে নিয়োজনৰ বিভিন্ন সা-সুবিধাও থুপ খাই থাকে। চহৰাঞ্চললৈ লোকে প্ৰবজন কৰি উন্নত শিক্ষা, দক্ষতা আয়ত্ত কৰি তেওঁলোকে গ্ৰাম্যাঞ্চলত এৰি থৈ অহা পিতৃ-মাতৃ, ভাই-ভনীতকৈ উন্নত সামাজিক স্থান হস্তগত কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

এইদৰে দেখা যায় যে আকৰ্ষক আৰু বিকৰ্ষক দুয়োটা কাৰকেই প্ৰবজনত বিশেষ হাত উজান দিয়ে, যিয়ে পৰবৰ্ত্তী সময়ত সামাজিক গতিশীলতাক ত্বৰান্বিত কৰে।

- ঔদ্যোগীকৰণ ঃ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে ব্যক্তিৰ সামৰ্থ্য আৰু দক্ষতাৰ ভিত্তিত পদবী দিয়াৰ এক নতুন পৰম্পৰা সূচনা কৰিলে। ইয়াত জাত-পাত, ধৰ্ম, বৰ্ণৰ ভিত্তিত কোনোৱে প্ৰধান্য নাপায়। ঔদ্যোগীকৰণে বৃহৎ পৰিসৰত কম ব্যয়ত দ্ৰব্যৰ উৎপাদন সম্ভৱ কৰি তুলিলে। ইয়াৰ ফলত কলা-কুশলী সকলক নিবনুৱা কৰি চহৰমুখী বাট ধৰিবলৈ বাধ্য কৰোৱালে, য'ত উদ্যোগ সমূহ কেন্দ্ৰীভূত হৈ থাকে আৰু নিয়োজনৰ সুবিধা থাকে।

  বনুৱা সকলে নতুন বৃত্তিমুলক প্ৰশিক্ষণ লৈ উদ্যোগবোৰত কৰ্মসংস্থাপনৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰিলে। নতুন অভিজ্ঞতা আৰু প্ৰশিক্ষণেৰে তেওঁলোকে সমাজৰ উচ্চ খলপালৈ আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ঔদ্যোগিক সমাজ ব্যৱস্থাত সামাজিক স্থিতিসমূহ আৰ্জিত বা আহৰণ কৰা হয়, অন্যহাতে ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত সমাজব্যৱস্থাত লোকে জন্মসূত্ৰেহে সামাজিক মৰ্য্যাদা লাভ কৰে বা আৰোপিত কৰা হয়। এইদৰে ঔদ্যোগীকৰণে বৃহৎ পৰিসৰত সামাজিক গতিশীলতাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে।
- নগৰীকৰণ ঃ নগৰীকৰণেও সামাজিক গতিশীলতাত সহায় কৰে। আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে, নগৰমুখি কেন্দ্ৰসমূহ শিক্ষা অনুস্থান আৰু উদ্যোগিক প্ৰতিস্থান ইত্যাদিৰ প্ৰাণ কেন্দ্ৰ। এই কেন্দ্ৰসমূহে মানুহৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ বাট মুকলি কৰি, তেওঁলোকক সামাজিক উন্নতিৰ জখলাত

উধাৰলৈ সুবিধা কৰি দিয়ে। উচ্চ শিক্ষাৰে শিক্ষিত ব্যক্তি এজনৰ উচ্চ আয় আৰু উচ্চ মানৰ বৃত্তিয়ে সমাজত তেওঁক জাতি, বৰ্ণ, নির্বিশেষে উচ্চ স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম কৰে। সেয়েহে নগৰীকৰণে উক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ হেঙাৰবোৰ আতৰাই ইয়াক গতিশীল কৰি তোলে।

আনুষ্ঠানিক সম্পর্কেৰে চহৰাঞ্চলত জনসংখ্যা অধিক। সৰহ সংখ্যক লোকেই ইজনে-সিজনক সঠিককৈ নাজানে। চহৰাঞ্চলৰ বিশেষত্বই হ'ল অজ্ঞতা নাইবা অপৰিচিত। ইয়াৰ লোকসকল কেৱল আত্মীয়-কুটুম্বৰহে ঘনিষ্ঠ। চহৰত বসতি কৰা লোকসকলৰ ব্যক্তিগত জাত-পাত, অতীত পটভূমি গোপন হৈ ৰয়। এজনলোকৰ অতীত পটভূমিৰ তুলনাত তেওঁৰ শিক্ষা, বৃত্তি আৰু উপার্জনৰ ওপৰতহে সমাজত ব্যক্তিগত স্থিতি অধিক নির্ভৰ কৰে।

জাত-পাতৰ বিচাৰতকৈ এজন লোকৰ শিক্ষা, সন্মানীয় বৃত্তি, উপার্জন উচ্চ হ'লেই সমাজত উচ্চাসন লাভ কৰিব পাৰে। নগৰীকৰণে সামাজিক গতিশীলতাক বাধা দিয়া কাৰকবোৰ নির্মূল কৰি ইয়াৰ পথ প্রশস্ত কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সংৰচনাত্মক গতিশীলতা মানে কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গতিশীলতাক কি কি ভিন্ন প্রকাৰত ভাগ কৰা হৈছে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ উলম্বিক গতিশীলতাৰ ভিন্ন ৰূপবোৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ আন্তঃপ্রজন্মৰ গতিশীলতা মানে কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ বন্ধ গতিশীলতাৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....

.....

১৪.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- আমাৰ সমাজৰ প্ৰতিজন লোককে একে স্থিতি বা পদ অৰ্পণ কৰা হোৱা নাই আৰু সেইৰূপেই সমাজখনক স্তৰীভূত কৰা হৈছে।
- সমাজ সদায় পৰিবৰ্ত্তনশীল, সেই অনুক্ৰমে প্ৰতিজন ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ স্থিতিও সলনি হৈ থাকে।
- সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্থিতি উন্নত কৰিবলৈ অহৰ্নিশে চেষ্টা কৰি থাকে আৰু ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিতে তেওঁলোকৰ সামাজিক পদমৰ্যদাৰো উত্তৰণ ঘটি থাকে।
- সামাজিক গতিশীলতাই কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পৰিধিত কোনো ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ এক পদবী বা সামাজিক স্তৰৰ পৰা অন্য পদবী বা স্তৰলৈ স্থানান্তৰিত হোৱাটোকে সূচায়।
- ব্যক্তি বা সমষ্টি হিচাপে আমাৰ জীৱনকালত যদি আমাৰ সামাজিক স্থিতি বা পদবীৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰিবলৈ আমি সক্ষম হওঁ; এটা সামাজিক স্তৰ বা পদবীৰ পৰা আন এটা সামাজিক স্তৰ বা পদবীলৈ আমাৰ স্থিতিৰ পৰিবৰ্ত্তনকে সামাজিক গতিশীলতা বুলি কোৱা হ'ব।
- ব্যক্তি বা পৰিস্থিতি ভিন্ন হ'লে এই পৰিবৰ্ত্তনো ভিন্ন হ'ব পাৰে, অৰ্থাৎ এই গতি উৰ্দ্ধমুখীও হ'ব পাৰে নাইবা অধোমুখীও হ'ব পাৰে।
- সামাজিক গতিশীলতাক এখন সমাজৰ সৰলতা আৰু তৰলতাৰ হাৰৰ সূচক হিচাপে সচৰাচৰে প্ৰয়োগ কৰি আহা হৈছে।
- সামাজিক সংস্তৰণত কোনো ধৰণৰ সালসলনি নঘটোৱাকৈ সমাজৰ কোনো ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ বৃত্তিগত স্থিতি বা প্ৰভাৱৰ পৰিৱৰ্ত্তনক অনুভূমিক গতিশীলতা বুলিব পাৰি। এই পৰিৱৰ্ত্তনত এজন ব্যক্তিয়ে নিজস্ব পদমৰ্য্যাদা বাহাল ৰাখিয়েই এক সামাজিক স্থিতিৰ পৰা আন সামাজিক স্থিতিলৈ গতি কৰে।
- সামাজিক সংস্তৰণ প্ৰণালীত কোনো স্তৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰি যদি ব্যক্তি বা সমষ্টিৰ স্থিতি সলনি হয়, এই পৰিঘটনাই উলম্বিক গতিশীলতা বুজায়। অনুভূমিক গতিশীলতাৰ লক্ষণৰ বিপৰীতে ইয়াত ব্যক্তিজনৰ স্থিতিৰ লগতে মৰ্য্যাদাৰো পৰিৱৰ্ত্তন হয়।
- এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্মলৈ যেতিয়া পৰিৱৰ্ত্তন সংঘটিত হয়, তেতিয়া সেই গতিশীলতাক অন্তৰ্প্ৰজন্মৰ গতিশীলতা বুলি কোৱা হয়। এই ধৰণৰ গতিশীলতাত পূৰ্বপুৰুষ বা পিতৃ-মাতৃৰ সামাজিক স্থিতি, মৰ্য্যাদাৰ উত্তৰ পুৰুষ বা সতি-সন্ততিয়ে কৰা আপেক্ষিক পৰিৱৰ্ত্তন জড়িত হৈ থাকে।
- কোনো এটা প্ৰজন্মৰ ভিতৰতে সামাজিক গতিশীলতা সংঘটিত হ'লে, তেনে স্থিতি পৰিৱৰ্ত্তনক আন্তঃপ্ৰজন্মৰ গতিশীলতা বুলি কয়। আন্তঃপ্ৰজন্মৰ গতিশীলতাই এক পুৰুষ

বা ব্যক্তিৰ জীৱনকালতে সামাজিক স্থিতি সলনি হোৱাটো সূচায়।

- সংস্তৰণ প্ৰণালীত কোনো এক বিশেষ গোট বা শ্ৰেণীয়ে অন্য গোট বা শ্ৰেণীতকৈ উলম্বিক দিশত আপেক্ষিক গতি লাভ কৰাটোৱেই হ'ল সংৰচনাত্মক গতিশীলতা।
- মুক্ত সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰণালীত ব্যক্তি এজনে সমাজত স্থিতি আৰু মৰ্য্যাদা সলনি কৰাৰ অৱকাশ পায়। এই ব্যৱস্থাত এগৰাকী ব্যক্তিৰ মেধা, দক্ষতা, যোগ্যতা, সামৰ্থ্য আৰু নিপুণতাৰ ভিত্তিত ব্যক্তিক ভিন্ন পদবী প্ৰদান কৰা হয়।
- বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰণালীত ব্যক্তি এজনৰ পিতৃপুৰুষে যি শ্ৰেণী বা গোটৰ লোক হিচাপে সামাজত বৰ্ত্তি আছিল, তেৱোঁ সেই গোটতে অৱস্থান গ্ৰহণ কৰি তদ্ৰূপ স্থিতি আৰু মৰ্য্যাৰেই জীৱন অতিবাহিত কৰে। বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ প্ৰণালীত লোক এজনৰ পক্ষে স্থিতি পৰিৱৰ্ত্তন কৰাটো অতি জটিল বিষয়।
- সামাজিক গতিশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা ভিন্ন কাৰকসমূহ হ'ল- শিক্ষা, দক্ষতা, প্ৰশিক্ষণ, ঔদ্যোগীকৰণ, নগৰীকৰণ ইত্যাদি।

১৪.৫ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

১) Rawat. H.K, (2009) “Sociology Basic Concepts”; Rawat Publications, New Delhi.

১৪.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কোনো ব্যক্তিৰ অভিপ্ৰায় বা প্ৰচেষ্টাৰ পৰিৱৰ্ত্তে সংৰচনাৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ ফলত হোৱা এক আৰোপিত গতিশীলতাই হ'ল সংৰচনাত্মক গতিশীলতা।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক গতিশীলতা উলম্বিক গতিসম্পন্ন (উৰ্দ্ধমুখী বা নিম্নগামী) নাইবা অনুভূমিক গতিসম্পন্ন হ'ব পাৰে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কোনো এটা প্ৰজন্মৰ ভিতৰতে সামাজিক গতিশীলতা সংঘটিত হ'লে, তেনে স্থিতি পৰিৱৰ্ত্তনক আন্তঃপ্ৰজন্মৰ গতিশীলতা বুলি কয়। আন্তঃপ্ৰজন্মৰ গতিশীলতাই এক পুৰুষ বা ব্যক্তিৰ জীৱনকালতে সামাজিক স্থিতি সলনি হোৱাটো সূচায়।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উলম্বিক গতিশীলতাৰ ভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ হ'ল- অন্তৰ্প্ৰজন্মৰ গতিশীলতা, আন্তঃপ্ৰজন্মৰ গতিশীলতা আৰু সংৰচনাত্মক গতিশীলতা।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বন্ধ সামাজিক গতিশীলতাৰ এক উদাহৰণ হ'ল সাম্প্রদায়িক প্রথা।

১৪.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) চুটি প্রশ্ন (উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত হোৱা উচিত)

প্রশ্ন ১ঃ ঊৰ্দ্ধমুখী আৰু নিম্নগামী গতিশীলতাৰ প্রভেদ আলাচনা কৰা।

প্রশ্ন ২ঃ সামাজিক গতিশীলতাৰ মুক্ত আৰু বন্ধ প্রণালীৰ পার্থক্যবোৰ কি কি?

খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (উত্তৰ ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত হোৱা উচিত)

প্রশ্ন ১ঃ সামাজিক গতিশীলতা মানে কি বুজা? ইয়াৰ প্রকাৰবোৰৰ সম্পর্কে আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন ২ঃ সামাজিক গতিশীলতাক প্রভাৱিত কৰা কাৰক সমূহ আলোচনা কৰা।

*** ***** ***

প্রসংগ গ্রন্থসমূহ

1. Abraham, Francis. (2006). Contemporary Sociology - An Introduction to Concepts and Theories. Oxford University Press.
2. Bottero, Wendy. (2005) Social Stratification: Social Division and Inequality. Oxon: Routledge
3. Bottomore, T.B. (1986). Sociology. Blackie and Son (india) Ltd.
4. Das, Veena. (2007). Handbook of Indian Sociology (edited). Oxford University Press.
5. Harlambos, M. (1998).Sociology: Themes and Perspectives. New Delhi: Oxford University Press.
6. Ghurye, G.S. (1932) Caste and Race in India. London: Kegan paul.
7. Grusky, David B.(2000) Social Stratification: Class, Race and Gender. Westview
9. Jayaram, N. (1998). Introductory Sociology. Madras: Macmillan India.
10. Mac Iver, R.M. and Charles.H.Page. (2001). Society: an Introductory Analysis. New Delhi: Macmillan India Ltd.
11. Rao, C.N. Shankar. (2003). Sociology - Primary Principles of Sociology with an Introduction to Social thought. New Delhi: S. Chand and Company Ltd.
12. Rawat, H.K. (2007). Sociology - Basic Concepts. Jaipur: Rawat Publications.
13. Vidya Bhusan and D.R. Sachdeva. (2005). Text book of Sociology. New Delhi: Kitab Mahal.

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১) শইকীয়া, জ্যোতি প্রসাদ। (২০১২) সমাজতত্ব পৰিচয় । যোৰহাট ঃ বিদ্যা ভৱন।

২) নাথ, গুণমণি। স্নাতক মহলাৰ সমাজশাস্ত্রৰ চমু পৰিচয়। গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।